

9 (566)

ՄԽԻԹԱՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Մ- 79

ՀԱՅԵՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ռուսաստանի լուս. Հայոց վանքական անշարժ կալուածները: Տեղեկագիր
Ա. Բ. Գ. Գ. 1900 թ.: Ռուսաստանի լուս. Հայոց ծխական եկեղեցիների
անշարժ կալուածները: Ս. Էջմիածնի 1906 թուի նախահաշիւը: Մ. Աթոռի
տարեկան միջին մուտքը 1897—1904 թուերի հնդամեայ շրջանում: Վիճա-
կային եւ ժողովրդային արդիւնք: Մ. Աթոռի գրամապուխը եւ աւանդադրամ-
ները: Հայերը Ռուսաստանում ըստ 1897 թուի առաջին ընդհանուր աշ-
խարհագրի:

Վ.Ա.ՂԱՐՇԱՊԱՏ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի

1906

ՄԽԻԹԱՐ ՎԱՐԴԱԳԵՏ

ՀԱՅԵՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՎԱՀԱՐՇԱԳԱՏ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի

1906

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ե ր ե ս

1. Ռուսաստանի լուս. Հայոց վանքական անշարժ կալուածները.	1
2. Տեղեկագիր Ա. Բ. Գ. Դ. 1900 թ.	24
3. Ռուսաստանի լուս. Հայոց ծխական եկեղեցիների անշարժ կալուածները	39
4. Ս. Էջմիածնի 1906 թուի նախահաշիւը	40
5. Մ. Աթոռի տարեկան միջին մուտքը 1897—1904 թուերի հնգամեայ շրջանում	48
6. Վիճակային եւ Օտարային արդիւնք.	49
7. Մ. Աթոռի դրամագլուխը եւ աւանդադրամները.	52
8. Հայերը Ռուսաստանում ըստ 1897 թուի առաջին ընդհանուր աշխարհագրի.	53



ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ ՑԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

Սոյն աշխատութեան մէջ ամփոփուած են զանազան ժամանակներում՝ զրուած մի քանի տարբեր բովանդակութեամբ յօդուածներ, որոնք բոլորն էլ վերաբերում են Ռուսաստանի հայերին եւ Հայ Եկեղեցուն, ուստի եւ յարմար համարեցինք այս աշխատութեան անունը դնել «Հայերը Ռուսաստանում»:

Այս ժողովածուի առաջին յօդուածը նուիրուած է Ռուսաստանի Հայոց վանքական անշարժ կալուածներին, եւ առաջին անգամ տպուած էր Արշալոյս լրագրում (Արշալոյս 1905 թ. № 32 եւ 33), իսկ այս երկրորդ անգամ տպագրուած է լրացուցիչ փոփոխութիւններով:

Ժողովածուի երկրորդ յօդուածը վերաբերում է 1900 թուի Ա, Բ, Գ, Դ, կոչող Տեղեկագրին եւ առաջին անգամ տպուած էր Արարատ ամսագրում (1902 թ. № 1 եւ 2), իսկ այժմ տպագրուած է երկրորդ անգամ:

Երրորդ յօդուածը Ռուսաստանի լուսաւորչական Հայոց ծխական եկեղեցիների անշարժ կալուածների մասին է, եւ իբրեւ անբաժան լրացուցիչ մասն Ա, Բ, Գ, Դ, Տեղեկագրի՝ այստեղ տպւում է առաջին անգամ:

Չորրորդ յօդուածը ս. Էջմիածնի 1906 թուի Նախահաշուին է վերաբերում, եւ տպւում է առաջին անգամ:

Հինգերորդ յօդուածը նուիրուած է Մ. Աթոռի տարեկան միջին մուտքին՝ 1897—1901 թուերի հնգամսայ շրջանում, վեցերորդ յօդուածը՝ Վիճակային եւ Օտարային կոչող արդիւնքներին, եւ եօթներորդը՝ Մ. Աթոռի դրամագլխին եւ աւանդադրամներին: Սոյն երեք յօդուածը տրպւում է առաջին անգամ:

Ութերորդ յօդուածը, որ պարունակում է 1897 թուի առաջին ընդհանուր աշխարհագրի հայերիս վերաբերեալ մասը, նոյնպէս տպագրում է առաջին անգամ:

Սոյն յօդուածները յաւակնութիւն չունին մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն համարուելու, այլ տալիս են լոկ հում նիւթ եւ թուեր, որոնցից ուշիմ ընթերցողը պէտք է հանէ եզրակացութիւններ:

Մխիթար վարդապետ



ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ՎԱՆՔԱԿԱՆ ԱՆՇԱՐԺ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐԸ

Թէև թաթարական արշաւանքների ներկայ դառն և նեղ ժամանակում որ և իցէ կողմնակի հարցով զբաղուելու չէ տրտմադրութիւն կայ և ոչ հնարաւորութիւն, բայց և այնպէս օգոստոսի 1-ի Բարձրագոյն հրամանից յետոյ՝ վանքական կալուածների կառավարութեան գործը իր անյետաձգելի հերթականութեան շնորհիւ արժանի է առանձին ուշադրութեան:

Թէև մտադիր էինք կալուածագրերի, մակարդակների և այլ պաշտօնական վաւերագրերի հիման վրայ մի ճշգրիտ և ամփոփ տեղեկագիր ներկայացնել հայ ընթերցող հասարակութեան առհասարակ Ռուսաստանի Հայ Լիկեղեցու կալուածների մասին, բայց առայժմ չյաջողուեց մեզ: Կալուածների վերաբերեալ բոլոր վաւերագրերը, նոյնպէս Սինօգի տնտեսական մասին վերաբերեալ կարևոր գործերը ներկայումս գտնուում են կալուածները կառավարող պետական աստիճանաւորների մօտ: Այնպէս որ՝ սոյն յօդուածը գրելիս՝ մենք ստիպուած էինք բաւականանալ Ա. Բ. Բ. Դ. կոչուած պաշտօնական տեղեկագիրներով, Սինօգի Տնտեսական մասում մնացած հատ ու կտոր գործերով և հաշուէմատեաններով, մեր անձնական տեղեկութիւններով, այլ և գործին ծանօթ անձանց ցուցմունքներով:

Այս տեղից պարզ է, որ մեր աղբիւրները հաւասար արժէք չունին և մեր առաջ բերած թուերի անպայման ճշդութիւնը երաշխաւորել չենք կարող: Բայց և այնպէս, համոզուած ենք, որ մեր հաղորդածը իսկութեան համապատասխանելուց շատ հեռու չէ:

Անշուշտ շատ ցաւալի է, որ հոգևոր իշխանութիւնը մինչև այժմ իր կալուածների մանրամասն նկարագրութիւնը, այլև զանազան հիմնարկութիւններում ցրուած կալուածագրերի, մակարդակների և առհասարակ փաստա-

գրերի կամ գոնէ նրանց վաւերական պատճէնների ժողովածու չունի:

Այդ կարիքը զգացւում էր դեռ երջանկայիշատակ Սիմէօն կաթողիկոսի ժամանակ և նա իր Զամբու գրքով աշխատեց լրացնել այդ պահանջը: Բայց նրանից յետոյ այդ ուղղութեամբ ոչինչ չէ արուած:

Մեր տեղեկութիւնները վերաբերւում են 1902 թուին, կալուածները գրաւելու նախնիքաց տարուան: Դնում ենք վանքական անշարժ կալուածները և տարեկան արդիւնքը, ուր հնարաւոր էր, ճշգրիտ թուով, ուր անհնար, մօտաւոր թուով: Վանքապատկան գիւղերից վանքերը հասոյթ են ստանում տարբեր օրէնքների հիման վրայ: Օրինակ՝ Ս. Էջմիածինն իր գիւղերից ստանում է բնական բերքի մէկ հինգերորդ և կամ չորս երեսուներորդ մասը, իսկ այլ վանքեր մէկ տասերորդը և այլն: Կան նաև այլ հարկեր, օրինակ՝ այգեհարկ, տնատեղերի համար տուրք և այլն: Բայց դրանց մասին մանրամասնաբար գրելը թույնում ենք մի այլ անգամի: Գիւղերից բնական բերքով ստացուած հասոյթը մենք վէր ենք ածել դրամի: Կան և այնպիսի գիւղեր, որոնցից բնական բերքի փոխարէն ուղղակի դրամական հասոյթ է ստացւում:

Այժմ յաջորդաբար առաջ բերենք վանքական կալուածների համառօտ ցուցակը:

Ա.

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին

Մայր Աթոռն ունի հետևեալ կալուածները.

ա) Վաղարշապատ գիւղը, որ ունի քարքարոտ արօտատեղ 2459 դեսեսատին 663 քառակուսի սաժէն, արածացնելու տեղեր 1772 դ. 750 ք. ս., արտեր 2175 դ. 1440 ք. ս., մարգագետին 408 դ. 2166 ք. ս., այգի 307 դ. 1906 ք.

ս., անտառ 36 դ. 2280 ք. ս., բանջարանոց 2 դ. 780 ք. ս., լիճ 1 դ., գիւղատեղի 60 դ. 200 ք. ս., ճանապարհ 59 դ. 870 ք. ս., առուներ 24 դ. 135 ք. ս., գերեզմանոց 2 դ. 240 ք. ս., գետ 2 դ. 300 ք. ս., քարհանք 2160 ք. ս.—ընդամենը 7312 դ. 1890 ք. ս., որ տալիս է վանքին մօտաւորապէս 16000 ռուբլի արդիւնք:

բ) Եղուարդ գիւղը, որի մի մասը արքունի է և միւս մասը վանքապատկան: Արքունի մասի տարածութիւնը ընդամենը վարելահող, Դերի—խարաբա գիւղերի աւերակներ, ճանապարհ, առուներ 2505 դ. 2056 ք. ս., կալատեղի 7 դ. 960 ք. ս., ընդամենը 2513 դ. 616 ք. ս.: Վանքի մասի տարածութիւնը—վարելահող 3153 դ. 1124 ք. ս., արօտատեղ 4306 դ. 686 ք. ս., ճանապարհ 34 դ., առու 4. դ. 800 ք. ս., կալատեղի 22 դ. 480 ք. ս., ընդամենը 7540 դ. 690 ք. ս.: Վանքի և արքունի անբաժան մասը—գերեզմանոց, եկեղեցի և մասնաւոր անձանց սեպհականութիւն ընդամենը 52 դ. 2294 ք. ս.: Ամբողջ կալուածքը 10106 դ. 1200 ք. ս., որ տալիս է վանքին տարեկան մօտ 10000 ռ. արդիւնք:

գ) Օշական գիւղը ունի քարքարոտ արօտատեղ 3011 դ. 2100 ք. ս., արտ 717 դ. 2146 ք. ս., այգի 171 դ. 510 ք. ս., ժայռ 52 դ., անտառ 22 դ. 880 ք. ս., գիւղատեղի 9 դ. 2240 ք. ս., գետ 15 դ. 2160 ք. ս., ճանապարհ 38 դ. 164 ք. ս., առու 13 դ. 1600 ք. ս., Ս. Մեսրոպ եկ. 640 ք. ս., գերեզմանոց 4 դ. 840 ք. ս., ընդամենը 4057 դ. 1280 ք. ս. տարածութիւն, որ տալիս է վանքին տարեկան մօտ 4000 ռ. արդիւնք:

դ) Մաստարա գիւղը ունի արտ 1670 դ. 1200 ք. ս., քարքարոտ արօտատեղ 4058 դ. 300 ք. ս., ճանապարհ 51 դ. 1200 ք. ս., ժայռ 57 դ., առու 1. դ. 1200 ք. ս., հեղեղատ 4 դ., լիճ 420 ք. ս., Մաստարա գիւղի տեղը 12 դ. 1800 ք. ս., հայ գերեզմանոց 960 ք. ս., պարտեզ 1 դ. 1200 ք. ս., թուրք գերեզմ. 120 ք. ս., աւերակ 12 դ. 1200 ք. ս., ընդամենը 5870 դ. տարածութիւն, որ տալիս է վանքին 3700 ռ. տարեկան արդիւնք:

ե) Մուղնի

գիւղը ունի արտ 529 դ. 490 ք. ս., արածացնելու տեղ 333 դ. 1930 ք. ս., քարքարոտ արօտատեղ 41 դ. 170 ք. ս., ժայռ 28 դ. 190 ք. ս., աւաղ 15 դ. 1390 ք. ս., այգի 13 դ. 480 ք. ս., ճանապարհ 11 դ. 110 ք. ս., գիւղատեղի 4. դ. 670 ք. ս., անտառ 1150 ք. ս., գետ 2 դ. 2160 ք. ս., առու 1 դ. 1960 ք. ս., ընդամենը 981 դ. 1080 ք. ս., որ տալիս է վանքին 400 ու տարեկան արդիւնք: զ) Բջնի գիւղը ունի արտեր 1540 դ. 174 ք. ս., թփեր 2556 դ. 520 ք. ս., արօտատեղ 232 դ. 1220 ք. ս., քարքարոտ արօտատեղ 85 դ. 1440 ք. ս., անտառ 16 դ., մարգագետին 545 դ. 1080 ք. ս., մարգագետին թփերով 19 դ. 1920 ք. ս., գիւղատեղի 20 դ. 1920 ք. ս., գետ 22 դ. 1700 ք. ս., ճանապարհներ 23 դ. 1940 ք. ս., ժայռեր 19 դ. 160 ք. ս., աւերակ 6 դ. 480 ք. ս., բանջարանոց 4 դ. գերեզմանոց քրիստ. 480 ք. ս., գերեզմ. թրքաց 1440 ք. ս., զոմանոցներ 1 դ. 960 ք. ս., ընդամենը 5094 դ. 1034 ք. ս.: Այլ Գեօտակլու ախչա հողը նոյն գիւղում՝ ունի մարգագետին 211 դ. 2016 ք. ս., քարքարոտ արօտատեղ 35 դ. 1824 ք. ս., ճանապարհ 2 դ., ընդամենը 249 դ. 1440 ք. ս. տարածութիւն: Ամբողջ կայուածը 5344 դ. 74 ք. ս. է և տալիս է վանքին տարեկան մօտ 2500 ու արդիւնք: է) Գեօկքիլիօս գիւղի $\frac{1}{16}$ մասը, և մի կտոր հող նոյն գիւղում մօտ 200 դ., որոնք տալիս են տարեկան 300 ու արդիւնք: ը) Հինգ այգի Վաղարշապատում, որոնց ընդհանուր տարածութիւնն է մօտ 30 դ. և տալիս են վանքին տարեկան մօտաւորապէս 1000 ու արդիւնք: թ) Երկու այգի Օշականում մօտ 25 դ. տարածութեամբ և տարեկան 350 ու արդիւնքով: ժ) Երեք այգի Աշտարակ գիւղում ի միասին մօտ 5 դ. տարածութեամբ և 356 ու տարեկան արդիւնքով: ժա) Մի այգի Փարաքար գիւղում 7 դ. 1440 ք. ս. տարածութեամբ և 220 ու տարեկան արդիւնքով: ժբ) Երկու այգի Երևանում մօտ 5 դ. տարածութեամբ և 748 ու տարեկան արդիւնքով: ժգ) Մի այգի Պանձակում մօտ 4 դ. տարածութեամբ և մօտ 300 ու արդիւնքով: ժդ) Հինգ կտոր

սեպհական վարելահող Վաղարշապատ գիւղում ի միասին մօտ 1200 դ. տարածութեամբ և 7354 ո. 75 կ. տարեկան արգիւնքով: ժե) Քիւղաչիկ գիւղում վանքի մաս վարելահողը 195 դ. տարեկան 150 ո. արգիւնքով: ժզ) Գետաքղեկ վարելահողը ունի արտ 420 դ. 1624 ք. ս., արածացնելու տեղ 83 դ. 60 ք. ս., զառիվայր 2 դ. 1200 ք. ս., ճանապարհ 5 դ. 816 ք. ս., առուներ 1 դ., հեղեղատ 2 դ., աւերակ 1 դ. 600 ք. ս., մարգագետին 24 դ. 500 ք. ս., ընդամենը 540 դ. տարածութիւն, որ բերում է տարեկան 1500 ո. արգիւնք: ժէ) Ամբերդու արօտատեղին ունի արածացնելու տեղ 419 դ. 30 ք. ս., ժայռեր 12 դ. 1200 ք. ս., ճանապարհ 3 դ. 1500 ք. ս., աւերակ վանք 3 դ. 280 ք. ս., առուներ 2 դ. 200 ք. ս., ընդամենը 440 դ. 810 ք. ս., տարածութեամբ և 157 ո. տարեկան արգիւնքով: ժը) «Ղըռ» արօտատեղին Վաղարշապատում մօտ 400 դ., որ տալիս է տարեկան 450 ո. արգիւնք. ժթ) Երկու պարտէզ Ախալքիսայի Ծիրող գիւղում մօտ 1 դ. տարածութեամբ և 50 ո. տարեկան արգիւնքով: ի) Երկու այգի Թիֆլիզում մօտ 2 դ. տարածութեամբ և տարեկան 340 ո. արգիւնքով: իա) Մարցայ կալուածքը, անտառով, արօտատեղիներով, Մարց, Լօրուտ, Ախնիձոր և Աթափ գիւղերով և վարելահողերով ընդամենը 7864 դ. 320 ք. ս. տարածութեամբ՝ ըստ այսմ—անտառ 3254 դ., թփոտ արօտատեղի 2075 դ. 1200 ք. ս., արտեր 1174 դ. 700 ք. ս., արածացնելու տեղ 1271 դ. 1000 ք. ս., գիւղեր 24 դ. 2000 ք. ս., ձմերանոց 11 դ. 1900 ք. ս., ժայռ 15 դ. 150 ք. ս., ճանապարհ 29 դ. 1200 ք. ս., գետ 7 դ. 1770 ք. ս., Սոյն կալուածքը բերում է տարեկան մօտ 400 ո. արգիւնք: իբ) «Իսլար» վարելահողը 615 դ., որ տալիս է տարեկան 1230 ո. արգիւնք: իգ) Աի կտոր հող Վերին Թալին (հայ) գիւղում—արտ 10 դ. 1320 ք. ս., արածացնելու տեղ 4 դ. 1420 ք. ս., ճանապարհ 600 ք. ս., ընդամենը 15 դ. 1440 ք. ս. տարածութեամբ, որ վէճի պատճառով արգիւնք չէ բե-

րում: իդ) Վաղարշապատի անտառը, որ զբօսավայր է:

Մայր Աթոռի հողերի ընդհանուր տարածութիւնն է մօտաւորապէս 45000 դ., որից ստացւում է տարեկան մօտ 51000 ո.: Այս 51000 ուղբուց հանելով տարեկան մօտ 3000 ո. հողային և երկրաչափական հարկերը, մնում է զուտ արդիւնք մօտ 48000 ո., այսինքն իւրաքանչիւր դեռեատինից միջին թուով 1 ո. 7 կ.:

Բացի այս հողերից Մ. Աթոռը ունի հետեւեալ անշարժ կայքերը:

ա) Վաղարշապատում 3 տուն, որոնցից 200 ո. արդիւնք է ստանում: Շուկայից դուրս 11 աչք կրպակ—1624 ո. 50 կ. տարեկան արդիւնքով: Շուկայում 136 կրպակ—3068 ո. 40 կ. արդիւնքով: 3 ջրաղաց—670 ո. 50 կ. արդիւնքով: 1 քարահանք—400 ո. արդիւնքով և 1 քարվանսարա—55 ո. արդիւնքով: Չատիրներ կոչուող փայտաշէն կրպակներ 14 հ.—295 ո. 60 կ. արդիւնքով, ընդամենը 6314 ո.:

բ) Ախալցխայում 1 տուն—140 ո. արդիւնքով:

գ) Երևանում 9 կրպակ—600 ո. արդիւնքով, 13 աչք ջրաղաց—1000 ո. արդիւնքով և մի կրպակատեղի, որ արդիւնք չէ տալիս, ընդամենը 1600 ո.:

դ) Աղէքսանդրապօլում 13 կրպակ և 1 շտեմարան—1245 ո. արդիւնքով, 16 նորաշէն կրպակ—1002 ո. արդիւնքով և 1 կրպակ ս. Աստուածածին եկեղեցու հետ կիսովի—60 ո. արդիւնքով, ընդամենը 2307 ո.:

ե) Ախալքալաքում 1 կրպակ—202 ո. արդիւնքով:

զ) Գանձակում կրպակներ և քարվանսարա—1202 ո. տարեկան արդիւնքով:

է) Թիֆլիսում 1 տուն III-րդ քաղաքամասում—900 ո., 1 տուն Մուխրանեան փողոցում—671 ո., 1 տուն Պուշկինեան փողոցում—4300 ո., 1 տուն Աբասաբասեան հրապարակի վրայ—2500 ո., 1 տուն V-րդ քաղաքամասում—36 ո., 1 տուն Խուլ փողոցում—72 ո., «Դաշտի-խաչ» տունը և կրպակները—2340 ո., 1 տուն Սիմէօնեան փո-

դոցում—660 ռ., 1 կրպակ ճուպնի փողոցում—24 ռ., 1 կրպակ արծաթագործների շարքում—60 ռ., 2 կրպակ Պուշկինեան փողոցում—1020 ռ., 3 կրպակ Բաղապխանայում—1465 ռ. 32 կ., 3 կրպակ և 1 նկուղ Թուրքաց Մէյտանում—216 ռ., 2 կրպակ Աբասբասեան հրապարակում—120 ռ., 3 կրպակ պղնձագործների թաղում—132 ռ., 1 աւերակ կրպակ միջին փողոցում—20 ռ., 1 կրպակատեղի՝ որ պատկանում է Մ. Աթոռին և Գուրգէնեանին միասին և եկամուտ չէ տալիս, ընդամէնը 14536 ռ. 32 կ.:

ը) Քիչնեում, քաղաքի կենդրոնում, Մ. Աթոռ ունի մի ընդարձակ կալուածք, որ կոչւում է «Армянская ограда» —2800 ք. ս. տարածութեամբ, դատնրկ գետին, կրպակներ, զանազան շինութիւններ և այլն, որ բերում է տարեկան 2523¹) ռ. զուտ արդիւնք, որից 123²) ռ. իւրացնում են տեղական առաջնորդները և 24000-ը ուղարկում Մ. Աթոռին: Բացի սրանից կապալառուն պարտաւոր է տարեկան 15000 ռ. արժողութեամբ և Մ. Աթոռի ցուցմամբ նոր շինութիւններ անել կալուածքում:

Ուրեմն վերոյիշեալ անշարժ կալուածներից Մ. Աթոռ ստանում է տարեկան ընդամէնը 50301 ռ. 32 կ. արդիւնք:

Բ.

Նոր-Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիայի թեմ

ա) Տաւրիկեան նահանգում.

1) Ս. Գէորգ (նոյն ս. Խաչ) վանքն ունի. ա) վանքի մօտ մի անտառ, որից բաց տեղ է 7 դ., անյարմար գետին 80 դ. և ծառաստան 1128 դ. 840 ք. ս.: Անտառը բերում է տարեկան մօտաւորապէս 1600 ռ.: բ) Մի կտոր հող Հին Ղլիմ գիւղում 3 դ. տարածութեամբ, որ բերում է տարեկան 35 ռ.: գ) Այգիներ Այասօֆիայի ձորում, Սուդաղի մօտ—1) փոքր այգի 1 դ. 1572 ք. ս.:

2) այգետեղի (°) դ. 1919 ք. ս.: 3) Մեծ այգի 3 դ. 2114 ք. ս.: 4) Դատարկ հող 14 դ. 1144 ք. ս.: Սոյն այգիները և հողը տարեկան 590 ո. վարձ են բերում: դ) «Օդիշայ-դաճ» անուանուած վարելահողը, որ գտնւում է Պերեկոպեան գաւառում, ունի 2708 դ. տարածութիւն և տարեկան 7590 ո. վարձ է բերում:

Ուրեմն սոյն վանքի հողերը—անտառ, այգի, վարելահող միասին ունին 3947 դ. 1786 ք. ս. տարածութիւն և բերում են տարեկան 9635 ո. արդիւնք:

2) Ս. Փրկիչ վանքը Ղարասուբագարի մօտ, ունի միայն մի փոքրիկ պարտեզ, որ արդիւնք չի բերում:

բ) Դօնեան շրջանում:

3) Նոր-Նախիջևանի ս. Խաչ վանքը ունի ա) մի պարտեզ անպտուղ ծառերի՝ իբրև դրօսավայր՝ 5 դ. տարածութեամբ և 1200 ո. տարեկան արդիւնքով, բ) բանջարանոց վանքի մօտ 15 դ., որ տարեկան 45) ո. արդիւնք է բերում:

գ) Վարելահող 30) դ., որ բերում է 1200 ո. տարեկան վարձ:

դ) Քաղաքի կողմից շահեցողութեան համար Նոր տրուած վարելահող 15) դ., որ կարող է տարեկան ըստ վերոյիշեալ հաշուի 6)) ո. արդիւնք տալ:

Սոյն վանքի հողերի ընդհանուր տարածութիւնն է 470 դ., որ տալիս է տարեկան 3450 ո.:

ս. Խաչը ագարակում ունի մի տուն և մի կրպակ— 100 ո. եկամուտով և երկու տուն վանքի գաւթում, որոնք բացի բնակարան լինելուց մօտ 500 ո. վարձ են բերում տարեկան:

Այս թեմի երեք վանքերը միասին ունին մօտ 4418 դ. հող, որ բերում է տարեկան 13085 ո. արդիւնք: Սոյն 13085 ուրբուց հանելով տարեկան մօտ 60 ո. հողային հարկը, մնում է արդիւնք 13020 ո., այսինքն իւրաքանչիւր դեսեստինից միջին թուով 2 ո. 95 կ.:

Գ.

Աստրախանի թեմ

Սոյն թեմում վանքական հող չկայ, միայն Աստրախան քաղաքում կայ 60 դ. հող, որի տարեկան 150 ռ. արդիւնքը յատկացուած է առաջնորդական տան: Սոյն հողի իւրաքանչիւր դեսեստինից ստացւում է տարեկան 2 ռ. 50 կ:

Դ.

Շամախու թեմ

Բագուայ նահանգում, Շամախու գաւառում.

1. Սադիանի ս. Ստեփաննոս վանքը ունի. ա) մի այգի 3 դ. 1460 ք. ս., բ) քտան և երեք կտոր վարելահող Սադիանում, ընդամենը 32 դ. 1792 ք. ս., դ) մի կտոր հող Գիւրջիվան գիւղում 11 դ. 1400 ք. ս. տարածութեամբ: Սոյն վանքը ունի ընդամենը 47 դ. 2252 ք. ս. հող, որ շահագործւում է կամ տնտեսական եղանակով և կամ այլոց կապալով տալով և տարեկան բերքի $\frac{1}{2}$ -ը ստանալով: Հողից ստացուած տարեկան արդիւնքը հաւասար է մօտաւորապէս 1700 ռ:

2. Մէյսարու ս. Աստուածածին վանքը ունի ամայի այգէտեղի և վարելահողեր ընդամենը 30 դ. 1610 ք. ս. տարածութեամբ և ստանում է տարեկան 130 ռ.:

Սոյն թեմի երկու վանքը միասին ունին մօտ 79 դ. հող, որից ստանում են տարեկան մօտաւորապէս 1830 ռ. արդիւնք: Սոյն 1830 ռուբլուց հանելով հողային հարկը տարեկան մօտ 20 ռ., մնում է արդիւնք 1810 ռ., այսինքն իւրաքանչիւր դեսեստինից միջին թուով 22 ռ. 91 կ.:

Ե.

Ղառաբարադի թեմ

Գանձակի նահանգում, Զիւանշիրի գաւառում.

1. Խօթայ վանքն ունի՝ ա) անտառ 23311 դ. 400 ք. ս., բ) արօտատեղի 19446 դ. 600 ք. ս., գ) ձմերանոց 24 դ. 100 ք. ս., դ) խոտահարք 274 դ. 600 ք. ս., ե) ճանապարհ 121 դ. 600 ք. ս. գ) գետ 70 դ. 100 ք. ս., է) ժայռեր 2750 դ., ընդամենը 45997 դ., որ բերում է տարեկան մօտաւորապէս 4000 ո. արդիւնք:

2. Գանձասար վանքն ունի ա) Աշման կալուածքը Շուշուայ գաւառում 788 դ. 960 ք. ս., բ) Բալուղայա կամ Կիչան վանքապատկան գիւղը Զիւանշիրի գաւառում 705 դ. 1430 ք. ս., գ) «Մաղկոց»-ը Հաթերք գիւղի մօտ՝ Զիւանշիրի գաւառում, 135 դ., դ) Գիւլլութալա կոչուած հողը 60 դ., ե) Այանջատափ 6 դ., զ) Գիւմակալ, Հիւնահող եւ Կճողուտ (Վանքլու) գիւղերը արօտատեղիներով և անտառներով միասին *) 9400 դ. 1600 ք. ս., է) վարելահող 30 դ.: Գանձասարի ամբողջ կալուածքը հաւասար է 11125 դ. 1590 ք. ս. և բերում է տարեկան մօտաւորապէս 1500 ո. արդիւնք:

Գանձասարի վանքը ունի նաև երկանաքարի հանք, 400 ո. արդիւնքով:

3. Ս Բակոբայ վանքը ունի անտառ և վարելահող ընդամենը 452 դ. 2300 ք. ս., որ տալիս է տարեկան 70 ո. արդիւնք:

4. Ս. Երիցմանկանց վանքը ունի անտառ և վարելահող 26 դ., որ տալիս է տարեկան 10 ո. արդիւնք:

5. Ս. Գէորգայ Զօրավարի վանքը ունի անտառ, Վե-

*) Սոյն կալուածքում մասն ունին նաև Հասան—Ջալալ-Եաննեբը:

ըին Վաքայ և Ուրախաչ անուանուած վարելահողերը-ընդ-
ամէնը 245 դ. 1040 ք. ս., որից ստացուում է տարեկան
30 ո.:

6. Ս. Եղիշէ առաքեալի վանքը ունի վարելահող 10
դ., որից ստացուում է 10 ո. արդիւնք:

7. Ս. Խննմասանց վանքը ունի վարելահող 455 ք. ս.,
որից ստացուում է տարեկան 14 ո. արդիւնք:

8. Ս. Ղևոնդեանց վանքը ունի անտառ, այգի և վա-
րելահող ընդամէնը 40 դ., 50 ո. տարեկան արդիւնքով:

9. Գտչոյ վանքը ունի վարելահող 6 դ., տարեկան 5 ո.
արդիւնքով:

10. Սպիտակ խաչի վանքը Զիրայիլի գաւառում,
ունի 6 դ. վարելահող, 20 ո. տարեկան արդիւնքով:

11. Ամարասի ս. Գրիգորիսի վանքը Շուշուայ գաւա-
ռում, ունի այգի և վարելահող հաստատուն 127 դ.
1830 ք. ս. և վիճական 250 դ. 960 ք. ս., ընդամէնը 378 դ.
390 ք. ս., որից ստացուում է տարեկան մօտաւորապէս
500 ո. արդիւնք:

12. Ղալէթի ս. Աստուածածին վանքը, Նուխուայ գա-
ւառում ունի. ա) անտառ 366 դ., բ) վարելահող և արօ-
տատեղի 40 դ., գ) թթենիներ 1 դ., զ) այգի 1200 ք. ս.,
ընդամէնը 407 դ. 1200 ք. ս., որից ստացուում է տարե-
կան մօտաւորապէս 600 ո. արդիւնք:

13. Քիսի ս. Եղիշէ առաքեալի վանքը՝ Նուխուայ գա-
ւառում, ունի թթենիների փոքրիկ պարտէզներ և երեք
կտոր վարելահող, այլև մի բանջարանոց, ընդամէնը՝ մօտա-
ւորապէս 5 դ., որից ստացուում է տարեկան մօտ 400 ո.
արդիւնք:

14. Կուսանաց վանքը Շուշի քաղաքում ունի մի
փոքրիկ պարտէզ, որ արդիւնք չի բերում:

Սոյն թեմի 14 վանքը միասին ունին մօտ 58698 դ.
հող, որից ստացուում է տարեկան մօտ 6700 ո. արդիւնք:
Սոյն 6700 ուրբուրց հանելով սոյն թեմի վանքական հո-
ղերի տարեկան հողային և երկրաչափական հարկը մօտ

3708 ռ., մեղում է արդիւնք 2992 ռ., այսինքն իւրաքանչիւր ղեկավարինից տարեկան միջին թուով 5 կ.:

Զ.

ԿՐԵՒԱՆԻ ԹԻՄ

ա. Գանձակի նահանգի Զանգեզուրի գաւառում.

1. Տաթևի վանքն ունի. ա) Տաթևի գիւղ 6750 դ. 1420 ք. ս. տարածութեամբ հոգով, որ բերում է տարեկան 600 ռ. արդիւնք: բ) Տանձատափ 2284 դ. 400 ք. ս., բերում է տարեկան 120 ռ. 20 կ.: գ) Հալիձոր 1401 դ. 590 ք. ս., բերում է 251 ռ. 30 կ. տարեկան: դ) Շինուհայր 2571 դ. 1570 ք. ս., բերում է տարեկան 900 ռ.: ե) Ղարաքիլիսա 2003 դ. 1230 ք. ս., տալիս է տարեկան 620 ռ. 20 կ.: զ) Խոտ մօտաւորապէս 2000 դ., բերում է տարեկան 640 ռ.: է) Աղքեանդ 470 դ., տալիս է տարեկան 200 ռ.: ը) Լծէն 2000 դ., տալիս է տարեկան 200 ռ. արդիւնք: Թ) Քիրս (Թլքաբնակ) 3550 դ., տալիս է տարեկան 80 ռ. արդիւնք: ժ) Երեք կտոր հող Աղքեանդ գիւղում 20 դ. տարածութեամբ, որ տալիս է տարեկան 70 ռ.: ժա) Արօտատեղիներ Քիրս գիւղում 400 դ., տարեկան 17 ռ. արդիւնքով: ժբ) Խաս կամ Թաս հողը 600 դ. մօտաւորապէս. վանքը ոչինչ չէ ստանում 1877-ից ի վեր: ժգ) Բերդիկ կամ Շահվերդիլար էյվազլար մօտաւորապէս 200 դ., որովհետեւ վէճի տակ է, վանքը ոչինչ չէ ստանում: ժդ) Չորս կտոր վարելահող Տաթև գիւղում 150 դ. տարածութեամբ, վանքը շահագործում է տնտեսական եղանակով: ժե) Մառաստան, խոտատեղիք և բանջարանոցներ վանքի մօտ 4 դ. տարածութեամբ, վանքի պէտքերի համար: ժզ) Արօտատեղիներ 500 դ., որ բերում է 30 ռ. արդիւնք: ժէ) Խաչի և Գաւթի հող 70 դ., բերում է 15 ռ. տարեկան: ժը) Հիւճութի 561 դ., 1877-ից սկսած վանքը ոչինչ չէ ստանում, հողի վիճական լինելու պատճառով: ժթ) Այգի Շիւանիձօրում 1500 ք. ս., արդիւնքը գործ է դրւում վանքի պէտքերի համար: ի) Երեք

այգի Շինուհայրում 4 դ., արդիւնքը նոյնպէս գործադրուում է միաբանութեան համար:

Տաթևի վանքը ըստ այսմ ունի գիւղեր, անտառներ, վարելահողեր, այգիներ, բանջարանոցներ, արօտատեղիներ և այլն ընդամէնը մօտ 26,000 դ., որից ստացւում է տարեկան մօտ 5000 ռ. արդիւնք:

Տաթևի վանքը ունի 2 ջրաղաց վանքի մօտ և 2 ջրաղաց Շինուհայր գիւղում, որոնց եկամուտը առանձին չէ ցոյց տրուած:

2. Ս. Աստուածածին կուսանաց անապատ Տաթևի, ունի մի փոքրիկ այգի, որ արդիւնք չէ բերում:

3. Որոտնայ մեծ անապատը յանուն ս. Աստուածածնի, մի այգի և վարելահող. ընդամէնը 13 դ., արդիւնքը անյայտ:

4. Մեղրիի ս. Յովհաննու Կարապետի վանքը, այգի և վարելահող միասին 2 դ., տարեկան 25 ռ. 30 կ. արդիւնքով:

5. Ս. Աստուածածնայ կուսանաց անապատը Շինուհայրում ունի 1200 ք. ս. տարածութեամբ պարտէզ և ծառաստան, արդիւնք չունի:

6. Ծիծեռնայ վանք, Խնածախ գիւղի մօտ, ոչինչ չունի:

7. Տանձատափի կուսանաց վանքը ունի մի արտ 1200 քառ. ս. տարածութեամբ, արդիւնքը անյայտ:

8. Հին Հալիձորի կուսանաց վանքը ոչինչ չունի:

9. Մալե գիւղի կուսանոցը ոչինչ չունի:

10. Հին Հալիձորի անապատը ոչինչ չունի:

11. Որոտն գիւղի ս. Յովհաննու Կարապետի վանքը ունի մի փոքրիկ պարտէզ, որ արդիւնք չէ տալիս:

բ. Կարսի շրջանում.

12. Հռոմոսի վանքը բացի «Խայլարից» ուրիշ հող չունի՝ իսկ Խայլարի եկամուտը, ինչպէս իր տեղում առաջինք, նտանում է Մայր-Աթոռ: Աւելի 2 ջրաղաց արդիւնքը անյայտ:

13. Անիի Մայր եկեղեցին սեպհական հող չունի. այժմ ժամանակաւորապէս օգտւում է պարսպի մէջ եղած խոտհարքներով, պարսպից դուրս գտնուող բանջարանոցով և վարելահողով:

14. Խճկոնից վանքը ունի մի փոքրիկ պարտէզ, որ արդիւնք չէ տալիս, այլ և մի ջրաղաց, արդիւնքը անյայտ:

15. Վարդիհօր (ս. Վարսի և Թաթլոյ) վանքը ունի արօտատեղի 58 դ., որից ստացւում է տարեկան 30 ռ. արդիւնք:

16. Կարսում գտնւում է Աղուանեան սրբազանի կտակած տնատեղին, որ արդիւնք չունի:

գ. Երեւանի նահանգում եւ գաւառում.

16. Խոր-Վիրապի վանքը ունի մօտաւորապէս 230 դ. վարելահող և արօտատեղի, որոնցից ստացւում է տարեկան մօտ 1700 ռ. արդիւնք:

17. Զանջրուի ս. Կարապետ վանքը ոչինչ չունի:

18. Գեղարդայ վանքը ունի՝ ա) վարելահող Բաշ-Գառնի գիւղում, հայ և թուրք Գողթ գիւղերում, այլև Բօրտակում. բ) Քեօռաբուլաղ, Իւրտ և Ղաշաւտալար արօտատեղիները. գ) Քիւրդ-Քեանդ, Թափաբաշ և Մեհրապլու գիւղերի ⁹/₁₆ մուլքը. դ) մի այգի Մեհրապլու գիւղում և ե) մի այգի Նրեանում, ընդամենը մօտ 2500 դ., որից ստացւում է տարեկան մօտ 1300 ռ. արդիւնք: Ունի նաև 3 ջրաղաց Գողթում, 1 այգի և 1 պարտէզ, արդիւնքը անյայտ:

19. Ս. Ստեփաննոսի վանքը ունի մի փոքրիկ պարտէզ, որ արդիւնք չէ տալիս:

20. Ս. Ամենափրկիչ — Հաւուց Թառ վանքը ոչինչ չունի:

Աղեփսանդաւոյի գաւառում.

21. Հառիճի վանքը ունի 327 դ. վարելահող՝ Սօուղբուլաղ աղբիւրի մօտ, որից ստացւում է տարեկան 400 ռ., ունի նաև խոտհարքի տեղ, որի տարածութիւնը և արդիւնքը անյայտ: Ունի մի ջրաղաց և դինկ, մի ջրաղաց էլ

ընկերովի, 3 քարէ տուն, 1 կրպակ, այլև «Յարութիւնեանցի» 15 կրպակները Աղեքսանդրապօլում, որոնց արդիւնքը ճիշդ որոշուած չէ:

22. Մարմաշէնի վանքը հող չունի:

Հիմն-Նախիջեւանի գաւառում.

23. Երնջակի ս. Կարապետ վանքն ունի ջրովի և ան-ջրդի վարելահող և արօտատեղի 330 դ., մի այգի, 4 պարտէզ, մի բանջարանոց վանքի մօտ և մի բանջարանոց Ապրակունիս գիւղում, ընդամէնը մօտ 3 դ.: Այս 333 դ. հողը վանքին տալիս է տարեկան մօտ 1500 ու. արդիւնք: Ունի նաև ձիթահանք, քարհանք և ջրաղաց, որոնցից ստացւում է տարեկան 300 ու.:

24. Կարմիր վանք Ս. Ստեփաննոսի ունի վարելահող և արօտատեղի 750 դ. 17 ք. ս. և մի պարտէզ 1200 ք. ս.—ընդամէնը 750 դ. 1207 ք. ս., որ տալիս է տարեկան մօտաւորապէս 700 ու. արդիւնք: Ունի նաև ջրաղաց, արդիւնքը անյայտ:

25. Յղնայի ս. Ստեփաննոս վանքն ունի մի դեսեսատին վարելահող, որից ստացւում է տարեկան 10 ու. արդիւնք:

26. Վանանդի ս. Յակոբը ունի վարելահող 1200 ք. ս., որ տալիս է 5 ու. արդիւնք:

27. Փառակայի ս. Յակովբ—ունի վարելահող 14 դ., որից ստացւում է մօտ 150 ու. արդիւնք:

28. Բիստի ս. Ստեփաննոս—վարելահող 10 դ., որից ստացւում է մօտ 100 ու. տարեկան:

29. Արկեազի ս. Խաչ վանքն ունի վարելահող 16 դ., արօտատեղի 16 դ., ընդամէնը 32 դ., որից ստացւում է մօտ 400 ու. արդիւնք:

30. Գնդեվազի վանքն ունի մի պարտէզ 600 ք. ս., որից արդիւնք չէ ստացւում:

31. Վերին-Ագուլիսի ս. Աստուածածին վանքը ունի

վարելահող մօտ 4 դ., որ տալիս է տարեկան մօտ 300 ո. արդիւնք:

32. Քաղաքիկի ս. Խաչ վանքը ունի վարելահող մօտ 3 դ., որից ստացւում է տարեկան մօտ 20 ո. արդիւնք:

33. Վերին-Ագուլիսի ս. Թովմայի վանքը ունի վարելահող և այգի, ընդամենը մօտ 24 դ. որից ստացւում է տարեկան մօտ 300 ո.: ս. Թովմայի վանքը ունի ջրաղաց և կրպակ, որոնցից ստացւում է 55 ո. արդիւնք:

34. Շուռութի ս. Գրիգոր վանքը ունի ջրովի և անջրդի վարելահող և երկու պարտէզ, ընդամենը 4 դ., որից ստացւում է մօտաւորապէս 20 ո. տարեկան արդիւնք:

Նոր Բայազէթի գաւառում.

35. Մաքինեանց վանքն ունի մի փոքրիկ բանջարանոց, որ արդիւնք չէ տալիս:

39. Վանեվանից վանքն ունի մի բանջարանոց Ալիչալու գիւղում, որ արդիւնք չէ տալիս:

37. Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի վանք, ոչինչ չունի:

38. Ս. Աստուածածին վանքն աւերակ է և ոչինչ չունի:

39. Ս. Կարապետի աւերակ վանքը ոչինչ չունի:

40. Ս. Յարութիւն աւերակ վանքը ոչինչ չունի:

41. Ս. Յակոբի վանքը ոչինչ չունի:

42. Սեանի վանքը ունի. ա) Գոմաձոր և Յամաքաբերդ գիւղերը. բ) երկու արօտատեղի. գ) «Մաշտոց» հողը. դ) մի այգի Նորք գիւղում—ընդամենը մօտ 2000 դ., որից ստացւում է տարեկան մօտ 1000 ո. արդիւնք: Ունի նաև կրպակներ և այլ անշարժ կալուածներ, որոնց արդիւնքը անյայտ:

Էջմիածնի գաւառում.

43. Ս. Շողակաթի վանքը ունի 28 դ. վարելահող, մի պարտէզ 1800 ք. ս. և մի այգի 8. դ. 808 ք. ս.—ընդամենը 31 դ. 2183 ք. ս., որից ստացւում է տարեկան մօտ 1500 ո. արդիւնք:

44. Ս. Հռիփսիմէի վանքը ունի 80 դ. ջրարբի և ան-
ջրբի վարելահող, մի այգետեղ 3 դ. 598 ք. ս., մի այգի
1 դ. 175 ք. ս. և մի խոտատեղի 1 դ. 300 ք. ս.—ընդա-
մէնը 85 դ. 1073 ք. ս., որից ստացւում է տարեկան մօտ
2500 ու. արդիւնք:

45. Ս. Գայիանէի վանքը ոչինչ չունի:

46. Մոդնու ս. Գէորգ վանքը ունի 14 դ. վարելահող
և 2 այգի Աշտարակում—1 դ., ընդամէնը 15 դ., որից
ստացւում է տարեկան մօտ 500 ու.:

47. Սաղմոռավանք—ս. Սիօնը ոչինչ չունի:

48. Օհաննավանք—ս. Կարապետ. ոչինչ չունի:

Այս թեմի 48 վանքը միասին ունին մօտաւորապէս
32,440 դ. հող, որից ստացւում է տարեկան մօտ 17,190 ու.
արդիւնք: Սոյն 17190 ուրլուց դուրս գալով մօտ 706 ու.
վանքական հողերի հողային և երկրաչափական տարեկան
հարկը, մնում է արդիւնք 46,484 ու., այսինքն իւրաքան-
չիւր դեսնատինից 50 կ. միջին թուով:

Է.

Վրաստանի եւ իմերեթի թեմ.

ա. Թիֆլիզի նահանգում.

1. ս. Սաեփաննոսի կուսանաց վանքը Թիֆլիզում ունի
երկու այգի, որոնց տարածութիւնը և տարեկան արդիւնքը
անյայտ: Ունի նաև 1 քարէ երկյարկանի տուն, 3 կրպակ
և Յունանեանի քարվանսարան, արդիւնքը անյայտ:

2. Թէլէթի ս. Գէորգ վանքը ունի 10 դ. վարելահող,
որից ստացւում է տարեկան 375 ու. արդիւնք:

3. Թոսկան նահատակի վանքը Շամշատինու վիճակում
ունի 155 դ. հող (վիճական), որից արդիւնք չէ ստանում:

4. Խորանաշատու վանքը Ղուլալի գիւղի մօտ, ունի
5 դ. հող, արդիւնքն անյայտ:

5. Սանահինի ս. Աստուածածին վանքը Բորչալուի
գաւառում, ունի իշխան Արղութեան Երկայնաբազուկների

հետ ընկերովի Սանահին և Ունակ գիւղերի ¹/₇ մասը: Ունի ջրաղացատեղի, երեք աչք ջրաղաց, որ 15 թաղար ցորեն և 3 թաղար գարի եկամուտ է բերում, մի կրպակ ձորի մէջ՝ այգում — 220 ու. արդիւնքով:

Ունակ գիւղի տարածութիւնը — բանջարանոց 2064 ք. ս., արտ 21 դ. 760 ք. ս., արածացնելու տեղ 23 դ. 2057 ք. ս., անտառ 195 դ. 1145 ք. ս., ճանապարհ 478 ք. ս., գիւղատեղի 246 ք. ս., մասնաւոր գիւղացիների նադէլ 10 դ. 1434 ք. ս. — ընդամէնը 252 դ. 974 ք. ս.:

Սանահինի տարածութիւնը 425 դ. 1241 ք. ս., որից 401 դ. գիւղացիների ձեռքում առանց նադէլի, 23 դ. 2195 ք. ս. մասնաւոր գիւղացիների նադէլ և 39 դ. վանքի տեպհականութիւն առանձին իրաւունքով: Երկու գիւղը միասին 678 դ. 2225 ք. ս. տարածութիւն ունին:

6. Հաղբատի ս. Աստուածածին վանքը ունի. ա) վարելահող, արօտատեղի և անտառ Բորչալուի գաւառում 7864 դ. տարածութեամբ (վիճակահ հող). բ) երեք պարտէզ Հաղբատում 1 դ. և դ) հինգ բանջարանոց վանքի մօտ 2 դ. ընդամէնը 7867 դ., որ բերում է տարեկան մօտ 250 ու. արդիւնք:

բ. Գանձակի նահանգում և գաւառում:

7. Եղնասարի ս. Սարգիս վանքը Գետաշէնի մօտ, ունի վարելահող 1 դ., որից ստացւում է տարեկան 10 ու. արդիւնք:

8. Չարեքայ ս. Աստուածածին անապատը ունի վարելահող, անտառ և հետեւեալ հինգ ձմերանոցները. — Մոկոզանոց — Կիզիլ-կույայ, Օջախվերտի — Իրկունքայ գոմեր, Վերին Սաթղուլի, Ներքին Սաթղուլի և Քուքուրթ — ընդամէնը 2732-դ. 960 ք. ս., որից ստացւում է տարեկան 1170 ու. արդիւնք: Ունի 1 ջրաղաց, արդիւնքը անյայտ:

9. Ս. Մեարոպ և Սահակ թարգմանչաց անապատը Խաչակապ գիւղի մօտ, ունի վարելահող, անտառ և բանջարանոց, որոնց տարածութիւնը և արդիւնքը անյայտ է:

10. Բանանց գիւղի Թարգմանչաց անապատը ունի մի

այգի և մի բանջարանոց, որոնց տարածութիւնը և արդիւնքը անյայտ է:

11. Գառնակեր գիւղի մօտ Ծաղկանց անապատը՝ յանուն Հրեշտակապետաց, ունի վացելահող և այգի, տարածութիւնը և արդիւնքը անյայտ:

12. Քարխանի ս. Աստուածածնի անապատը Միրզիկ գիւղի մօտ, ունի վարելահող՝ անյայտ տարածութեամբ և արդիւնքով:

13. Կանգնեալ Խաչի անապատ յանուն ս. Աստուածածնի՝ Կերանց գիւղի մօտ, ունի վարելահող անյայտ տարածութեամբ և արդիւնքով:

14. Ամենափրկիչ անապատ յանուն ս. Աստուածածնի՝ Նուզկեար գիւղի մօտ, ունի վարելահող, անյայտ տարածութեամբ և արդիւնքով:

15. Փարփիսոսի վանք յանուն ս. Ստեփաննոսի՝ Փիթ գիւղի մօտ, ունի վարելահող և անտառ՝ անյայտ տարածութեամբ և արդիւնքով:

գ. Ղազախի գաւառում.

16. Հաղարծնի վանքը ունի 750 դ. վարելահող, արօտատեղի և անտառ, որոնցից ստացւում է տարեկան մօտ 700 ռ. արդիւնք:

17. Մակարայ վանք՝ Աղաջուր գիւղի մօտ, ոչինչ չունի: Այս թեմի 17 վանքը միասին ունին մօտաւորապէս 12250 դ. հող, որից ստացւում է տարեկան մօտ 3500 ռ.: Այս 3500 ռուբլուց դուրս գալով 420 ռ., սոյն թեմի վանքական հողերի տարեկան հողային հարկը, մնում է 3080 ռ. արդիւնք, այսինքն իւրաքանչիւր դեսեատինից միջին թուով 25 կ.:

Մայր Աթոռը և Ռուսաստանի Հայոց վեց թեմերի վանքերը միասին ունին մօտաւորապէս 153000 դ. հող, որից ստացւում է տարեկան մօտ 85000 ռ. արդիւնք, այսինքն իւրաքանչիւր դեսեատինից միջին թուով 55 կ.:

Իսկ մնացեալ անշարժ կալուածներից նշանաւոր եկամուտ ստանում է միայն ս. Էջմիածինը—50301 ռ. 32 կ.: Միւս

վանքերի անշարժ կալուածներէց ստացուած եկամուտներ
րի մասին ճիշդ թուեր չկան:

Եթէ ի նկատի առնենք, որ Ռուսաստանի Հայոց բո-
լոր ծխական եկեղեցիները միասին ունին մօտ 20000 դ.
զանազան տեսակ հողեր, *) որոնցից ստացուում է տարե-
կան մօտաւորապէս 25000 ռ. արդիւնք (այսինքն՝ իւրա-
քանչիւր դեսեպտինից 1 ռ. 25 կ.), այն ժամանակ կը տես-
նենք, որ Ռուսաստանում Հայ եկեղեցին ունի ընդամէնը
մօտ 175000 դ. հող, որից ստացուում է տարեկան
մօտ 110000 ռ. արդիւնք, այսինքն իւրաքանչիւր դեսեա-
տինից 63 կ.:

Հողերի արդիւնաւորութեան մասին ճիշդ գաղափար
կազմելու համար անհրաժեշտ է աչքի առաջ ունենալ, որ
այդ հողերից մեծ մասը ազատ չեն, այլ գիւղեր են, որոն-
ցից ստացուում են միայն տարբեր չափով տուրքեր: Նոյն-
պէս ի նկատի պէտք է ունենալ, որ նոյն իսկ ազատ հողե-
րի մի որոշ մասը վիճական լինելու պատճառով կամ մէ-
մի արդիւնք չէ տալիս, կամ չնչին արդիւնք է տալիս:
Բայց և այնպէս, ընդհանրապէս հողերի արդիւնքը բաւա-
րար լինելուց շատ հեռու է: Մանաւանդ եթէ ի նկա-
տի ունենանք, որ այդ հողերի մէջ են նաև անտառները,
այգիները և այնպիսի հողերը, որոնք արտադրում են ա-
մենաթանկագին բոյսեր—բամբակ, բրինձ և այլն:

Այժմ, երբ եկեղեցու կալուածների կառավարութիւ-
նը նորից մեր ձեռքն է անցնում, անշուշտ ամեն մի հայի-
ջեւրմ ցանկութիւնն է վանքական և եկեղեցական հողերի
շահագործութիւնը աւելի բարւոք վիճակի մէջ գնել, որպէս
զի եկեղեցին հնարաւորութիւն ունենայ իր բազմապատկե-

*) Հայաց եկեղեցիները ընդհանրապէս ունին մանր հողեր
—այգի, պարտէզ, արտ և այլն: Բացառութիւն է կազմում
Ախալցխայի ս. Փրկիչ եկեղեցին, որ Ախալքալաքի գաւառում
ունի մի ընդարձակ կալուածք, որի տարածութիւնը Կարգաթ-
եաւէտ, Դատէշ, և Սուլգա գիւղերով, արօպատեղիներով և վա-
րելահողերով միասին մօտ 19000 դ. է:

կարիքները լցնելու և յատկապէս իր հոգեւոր զաւակների
գլխատարակութեան գործը հաստատուն հիմունքների վրայ
դնելու:

Իսկ թէ ինչ միջոցներով կարելի է համեմատաբար
բարւոյքել այդ կալուածների կառավարութիւնը, դրա մե-
սին մեր համեստ կարծիքը կը յայտնենք մի այլ անգամ:

— * —

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Ա, Բ, Գ, Դ, 1900 թ.

(ВѢДОМОСТЬ А, Б, В, Г, 1900 г.)

Ս. Էջմիածնի Սինօդը Իւրաքանչիւր տարի ներկայացնում
է Ներքին գործոց նախարարութեան տեղեկագիր, որ բաղկա-
ցած է լինում չորս մասից և Իւրաքանչիւր մասը կրում է վե-
րայիշեալ մի տառի անունը: Ա. մասը պարունակում է վիճա-
կագրական տեղեկութիւններ մեր հեղեղեցիների, վանքերի, ծխա-
կանների, հոգեւոր ուսումնարանների և աստուածաբանաց հիմ-
նարկութիւնների մասին: Բ. մասը վերաբերում է կուսակրօն
և ամուսնացած հոգեւորականութեան: Գ. մասը նուիրուած է
լինում մեր եկեղեցիների շարժական և անշարժ կայքերի վիճա-
կագրութեան: Իսկ Դ. մասը պարունակում է տեղեկութիւն-
ներ վանքերի շարժական և անշարժ կայքերի մասին: Այս տե-
ղեկագիրը պաշտօնական ընտելութիւն ունի և կազմւում է
հետեւեալ կերպով: Իւրաքանչիւր վիճակային ատեան իր ոտո-
բագրեալ հոգեւոր ատեանների և անձանց միջոցով քաղում է
չափաբերական մատեաններից, հաշուէմատեաններից և ծխա-
տէր քահանաների կազմած ցուցակներից վերոյիշեալ տեղեկու-
թիւնները և ներկայացնում Սինօդին, որն իր կողմից ուղար-
կում է Ներքին գործոց նախարարութեան: Այն տեղեկութիւն-

վանքերի անշարժ կալուածներէից ստացուած եկամուտներէ
րի մասին ճիշդ թուեր չկան:

Եթէ ի նկատի առնենք, որ Ռուսաստանի Հայոց բո-
լոր ծխական եկեղեցիները միասին ունին մօտ 20000 դ.
զանազան տեսակ հողեր, *) որոնցից ստացուում է տարե-
կան մօտաւորապէս 25000 ռ. արդիւնք (այսինքն՝ իւրա-
քանչիւր դեսեատինից 1 ռ. 25 կ.), այն ժամանակ կը տես-
նենք, որ Ռուսաստանում Հայ եկեղեցին ունի ընդամէնը
մօտ 175000 դ. հող, որից ստացուում է տարեկան
մօտ 110000 ռ. արդիւնք, այսինքն իւրաքանչիւր դեսեա-
տինից 63 կ.:

Հողերի արդիւնաւորութեան մասին ճիշդ գաղափար
կազմելու համար անհրաժեշտ է աչքի առաջ ունենալ, որ
այդ հողերից մեծ մասը ազատ չեն, այլ գիւղեր են, որոն-
ցից ստացուում են միայն տարբեր չափով տուրքեր: Նոյն-
պէս ի նկատի պէտք է ունենալ, որ նոյն իսկ ազատ հողե-
րի մի որոշ մասը վիճական լինելու պատճառով կամ մէ
մի արդիւնք չէ տալիս, կամ չնչին արդիւնք է տալիս:
Բայց և այնպէս, ընդհանրապէս հողերի արդիւնքը բաւա-
րար լինելուց շատ հեռու է: Մանաւանդ եթէ ի նկա-
տի ունենանք, որ այդ հողերի մէջ են նաև անտառները,
այգիները և այնպիսի հողերը, որոնք արտադրում են ա-
մենաթանկագին բոյսեր—բամբակ, բրինձ և այլն:

Այժմ, երբ եկեղեցու կալուածների կառավարութիւ-
նը նորից մեր ձեռքն է անցնում, անշուշտ ամեն մի հայի-
ջերմ ցանկութիւնն է վանքական և եկեղեցական հողերի
շահագործութիւնը աւելի բարւոյք վիճակի մէջ գնել, որպէս
զի եկեղեցին հնարաւորութիւն ունենայ իր բազմապատիկ

*) Հայաց եկեղեցիները ընդհանրապէս ունին մանր հողեր
—այգի, պարտէզ, տքտ և այլն: Բացառութիւն է կազմում
Ախալցխայի ս. Փրկիչ եկեղեցին, որ Ախալքալաքի գաւառում
ունի մի ընդարձակ կալուածք, որի տարածութիւնը Կարգախ-
եաւէտ, Դատէշ, և Սոլլգա գիւղերով, արօպատեղիներով և վա-
րելահողերով միասին մօտ 19000 դ. է:

կարիքները լցնելու և յատկապէս իր հոգեւոր զաւակների
գաստիարակութեան գործը հաստատուն հիմունքների վրայ
դնելու:

Իսկ թէ ինչ միջոցներով կարելի է համեմատաբար
բարւոյեւ այդ կալուածների կառավարութիւնը, դրա մա-
սին մեր համեստ կարծիքը կը յայտնենք մի այլ անգամ:

— — — — —

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Ա, Բ, Գ, Դ, 1900 թ.

(ВѢДОМОСТЬ А, Б, В, Г. 1900 г.)

Ս. Էջմիածնի Սինօզը իւրաքանչիւր տարի ներկայացնում
է ներքին գործոց նախարարութեան տեղեկագիր, որ բաղկա-
ցած է լինում չորս մասից և իւրաքանչիւր մասը կրում է վե-
րայիշեալ մի տառի անունը: Ա. մասը պարունակում է վիճա-
կագրական տեղեկութիւններ մերջեկեղեցիների, վանքերի, ծխա-
կանների, հոգեւոր ուսումնարանների և աստուածահաճոյ հիմ-
նարկութիւնների մասին: Բ. մասը վերաբերում է կուսակրօն
և ամուսնացած հոգեւորականութեան: Գ. մասը նուիրուած է
լինում մեր եկեղեցիների շարժական և անշարժ կայքերի վիճա-
կագրութեան: Իսկ Դ. մասը պարունակում է տեղեկութիւն-
ներ վանքերի շարժական և անշարժ կայքերի մասին: Այս տե-
ղեկագիրը պաշտօնական ընտելութիւն ունի և կազմւում է
հետեւեալ կերպով: Իւրաքանչիւր վիճակային ատեան իր ոտո-
ւադրեալ հոգեւոր ատեանների և անձանց միջոցով քաղում է
չափաբերական մատեաններից, հաշուէմատեաններից և ծխա-
տէր քահանաների կազմած ցուցակներից վերոյիշեալ տեղեկու-
թիւնները և ներկայացնում Սինօզին, որն իր կողմից ուղար-
կում է ներքին գործոց նախարարութեան: Այն տեղեկութիւն-

ներք, որոնք բարեխղճաբար քաղուած են ~~չափաբերական մա-~~
~~տեաններէց, հաշուէմատեաններէք~~ և զամ կարողաւոր քահա-
նաների խնամքով կազմած ~~ցուցակներէց, բոլորովին ճիշդ են,~~
~~իսկ նրանք, որոնք հաւորեալած են անձեռնհաս քահանաների~~
~~ձեռքով, կամ նոյն իսկ չափաբերական մատեաններէց և հա-~~
~~շուէմատեաններէց հանուած՝ գործին անտարբեր և մեքենայա-~~
բար վերաբերուող ծառայողների ձեռքով, անտարակոյս, պա-
րունակում են անճշդութիւններ և գուցէ մեծամեծ ռիսկներ:
Այս տեսակէտից նայելով սոյն տեղեկագրի վերայ, պէտք է
ստենք, որ ծխականների թիւը մօտաւոր թիւ է, քաղուած
քահանաների կազմած ցուցակներէց, և նրա անպայման ոտու-
գութեան երաշխաւորել չենք կարող: Վանքերի և եկեղեցիների
թիւը կարելի է ճիշդ համարել, օակայն ի նկատի պէտք է ու-
նենալ, որ մի քանի տեղ ծխական եկեղեցիների և շէն վանքերի
թուի մէջ հաշուած են և ուխտատեղիները, առանց յիշատա-
կութիւն անելու դրա մասին: Կուսակրօն և ամուսնացած քա-
հանաների թիւը ոտոյգ պէտք է համարել, ի բաց առեալ եկե-
ղեցական սպասարարների թիւը, որն անճիշդ է: Ըստ մեզ այս
անճշդութիւնը առաջանաւ է նրանից, որ շատ տեղ եկեղեցա-
կան սպասարար առելով հասկացել են, ինչպէս և պէտք էր
հասկանալ, միայն օրինական եղանակով հոգւոր կոչման մէջ
մտած եկեղեցական սպասարարներին: Իսկ այլ տեղեր սխալմամբ
հասկացել են ընդհանրապէս բոլոր տիրացուներին: Եկեղեցա-
կան և վանքական ելմուտքի և դրամագլուխների գումարը
ճիշդ է, քաղուած լինելով պաշտօնական հաշուէմատեաններէց:
Ինչ վերաբերուած է եկեղեցական և վանքական անշարժ
կայքերին, այժմ մտադիր չենք դրանց մասին տեղեկութիւն-
ներ հաղորդել, յուսալով միայն անգամ դառնալ այդ խնդրին:

Առհասարակ առանց մասնագէտ վիճակագրողների, լոկ
վարչական եղանակով կազմուած սոյն տեսակ վիճակագրական
տեղեկութիւնները անշուշտ չեն կարող երազել կատարելու-
թեան մասին: Իսկ գիտական եղանակով և բանիմաց մասնա-
գէտների ձեռքով կազմուած վիճակագրական տեղեկագիրներ
պակասում են ընդհանրապէս Ռուսաստանում և մասնաւորա-
պէս մեզանում, Կովկասում: Ուստի և սոյն տեղեկագիրը իր
բոլոր պակասութիւններով հանդերձ յամենայն դէպս հետա-
քըքրութիւնից զուրկ լինել չի կարող, մանաւանդ որ, ինչպէս
արդէն յիշեցինք, պաշտօնական ընաւորութիւն ունի, հետեա-
պէս և առանձին կարեւորութիւն:

Սկսենք առաջ բերել վիճակագրական տեղեկութիւններ ըստ թեմերի, տեղ տեղ աւելացնելով և մեր նկատողութիւնները:

Ա.

ՆՐԵՒԱՆԻ ԹԵՄ

ՆՐԵԱՆԵԱՆ ԳԱՆՈՒՄԻ ԵՒ ՆՈՅՆ ԳԱՆՈՒԻ ՆՐԵԱՆ ԲԱՊԱՐԱՄ
Կայ 6 եկեղեցի, 17 քահանայ, 4531 ար., 4099 իգ., ընդամենը
8630 ծխական. արականը իգականից շատ է 432 ուլ: Մի եկեղեցին
ունի միջին թւով 1438 ծխական. մի քահանան 508 ծխա-
կան: Կայ 1 արքեպիսկոպոս, 2 վարդապետ, 18 եկեղեցական
սպասաւոր: 6 եկեղեցին միասին ունին ընդամենը 15032 ր.
38 կ. դրամագլուխ, 3602 ր. 45 կ. տարեկան մուտք, 3914 ր.
97 կ. տարեկան ելք: Երեսնամ կայ 1 թեմական դպրանոց,
460 աշակերտով և 20 ուսուցչով:

Նոյն գաւառի 65 գիւղում—64 եկեղեցի, 4 վանք, 84 քա-
հանայ, 23893 ար., 21225 իգ., ընդամենը 45118 ծխական,
արականը իգականից շատ է 2668 ուլ: Մի եկեղեցին ունի միջին
թւով 705 ծխական, մի քահանան 537 ծխական: Կայ 24 եկեղ.
սպասաւոր: 64 եկեղեցին ի միասին ունին 40623 ր. 35 կ. դրա-
մագլուխ, 2855 ր. 92 կ. տարեկ. մուտք, 3091 ր. 81 կ. ելք:
4 վանքը միասին ունին ընդամենը տարեկան 2048 ր. 58. կ.
մուտք, 2988 ր. 19. կ. ելք:

Հին-Նախիջեւան գաւառի Հին-Նախիջեւան փաղափում—
3 եկեղեցի, 5 քահանայ, 845 ար., 837 իգ., ընդամենը 1682
ծխական. արականը շատ է իգականից 8 ուլ: Մի եկեղեցին ունի
561 ծխական, մի քահանան 336 ծխական: Կայ մի վարդապետ,
2 եկեղ. սպասաւոր: 3 եկեղեցին միասին ունին 4450 ր. 74 կ.
դրամագլուխ, 696 ր. 14 կ. մուտք, 543 ր. 95 կ. ելք:

Նոյն գաւառի Օրդուպաս փաղափում—1 եկ., 1 ք., 122 ար.,
120 իգ., ընդամենը 242 ծխական. արականը իգականից շատ է
2 ուլ: Եկեղեցին ունի 181 ր. 96 կ. դրամագլուխ, 70 ր. 15 կ.
մուտք, 67 ր. 90 կ. ելք:

Նոյն գաւառի 85 գիւղում—90 եկեղ., 76 քահանայ, 12
վանք. 30402 ար., 25946 իգ., ընդամենը 56348 ծխական. արա-
կանը իգականից շատ է 4456 ուլ: Մի եկեղեցին ունի միջին
թւով 626 ծխական, մի քահանան 741 ծխակ.: Կայ 2 եկեղ.
սպասաւոր: 90 եկեղեցին միասին ունին 42403 ր. 17 կ. դրա-

մագլուխ, 4600 ր. 74 կ. մուտք, 3119 ր. 44 կ. ելք: 12 վանքը ունին 3628 ր. 78 կ. տարեկ. մուտք, 4214 ր. 41 կ. ելք:

Աղեփսանդրապօլ գաւառի Աղեփսանդրապօլ փաղափում— 4 եկեղ., 26 քահանայ, 14773 արակ., 13058 իգ., ընդամենը 27831 ծխական. արականը իգականից շատ է 1715 ով: Մի եկեղեցին ունի 6958 ծխկ., մի քահանայն 1070 ծխակ.: 1 վարդապետ, 4 եկեղ. ոպաս.: 4 եկեղեցին ունին 2384 ր. 65 կ. դրամագլուխ, 8583 ր. 96 կ. մուտք, 8289 ր. 69 կ. ելք:

Նոյն գաւառի 124 գիւղում—122 եկ., 151 քահանայ, 2 վանք, 61514 ար., 57331 իգ., ընդամ. 118845 ծխական. արականը իգականից շատ է 4183 ով: Մի եկեղեցին ունի 974 ծխական, մի քահանայն 787 ծխկ.: Կայ 8 եկեղ. ոպաս.: 122 եկեղեցին ունին 48909 ր. 19 կ. դրամագլուխ, 7849 ր. 38 կ. մուտք, 5345 ր. 98 կ. ելք: 2 վանքը ունին 2812 ր. 34½ կ. մուտք, 2567 ր. 86 կ. ելք:

Սուրմալի գաւառի 22 գիւղում—23 եկեղ., 30 քահանայ, 13123 ար., 12000 իգ., ընդամ. 25123 ծխական. արականը իգականից 1123 ով աւելի է: Մի եկեղեցին ունի 1092 ծխկ., մի քահանայն 837 ծխկ., 44 եկեղեցակ. ոպասուոր կայ: 24 եկեղեցին ունին ընդամենը 14116 ր. 50 կ. դրամագլուխ, 1482 ր. մուտք, 770 ր. 20 կ. ելք տարեկան:

Էջմիածնի գաւառի 91 գիւղում—92 եկեղեցի, 132 քահանայ, 6 վանք, 42599 արական, 37852 իգ., ընդամենը 80451 ծխական. արականը իգականից շատ է 4747 ով: Մի եկեղեցին ունի 874 ծխակ., մի քահանայն 609 ծխկ.: Կայ 1 վարդապետ, 7 եկեղ. ոպաս.: 92 եկեղեցիները ի միասին ունին 27468 ր. 63 կ. դրամագլուխ, 5435 ր. 74 կ. մուտք, 7798 ր. 23 կ. ելք տարեկան: 6 վանքերը միասին ունին 2944 ր. 40 կ. մուտք, 3141 ր. 40 կ. ելք:

Նոր-Քայազիսի գաւառի Նոր-Քայազիս փաղափում—2 եկ., 11 քահանայ, 4306 ար., 3928 իգ., ընդամ. 8234 ծխկ., արականը իգականից շատ է 378 ով: Մի եկեղեցուն ընկնում է 4117 ծխկ., մի քահանային 749 ծխկ.: Կայ 1 վարդապետ, 12 եկ. ոպաս.: 2 եկեղեցին ունին 1569 ր. 77 կ. դրամագլուխ, 874 ր. 10 կ. մուտք, 759 ր. 64 կ. ելք:

Նոյն գաւառի 57 գիւղում—58 եկեղ., 97 քահանայ, 8 վանք, 39986 արակ., 37942 իգ., ընդամենը 77928 ծխական. արականը շատ է իգականից 2044 ով: Մի եկեղեցուն ընկնում է 1344 ծխկ., մի քահանային 803 ծխակ.: Կայ 1 վարդապետ,

44 եկ. սպաս. 58 եկեղեցին ի միասին ունին 8312 ռ. 26 կ. դրամագլուխ, 1653 ռ. 28 կ. մուտք, 1385 ռ. 74 կ. ելք: 8 վանքը միասին ունին 4079 ռ. 45 կ. դրամագլուխ, 8276 ռ. 76 կ. մուտք, 8349 ռ. 47 կ. ելք:

Կարս Երջանի Կարս ֆաղափում—2 եկ., 5 քահանայ, 3151 արական, 3170 իգ., ընդամ. 6321 ծխական. իգականը շատ է արականից 19 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 3160 ծխկ., մի քահանային 1264 ծխկ.: Կայ 1 վարդապետ: 2 եկեղեցին ունին ի միասին 144 ռ. 32 կ. դրամագլուխ, 2873 ռ. 90 կ. մուտք, 2801 ռ. 75 կ. ելք:

Նոյն Երջանի Կաղզուան ֆաղափում—1 եկ., 3 քահանայ, 1241 արական, 1319 իգ., ընդամենը 2560 ծխկ., իգականը արականինից շատ է 78 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 2560 ծխկ., մի քահանային 853 ծխկ.: Եկեղեցին ունի 3167 ռ. 72 կ. դրամագլուխ, 937 ռ. 9 կ. մուտք, 790 ռ. 58 կ. ելք:

Նոյն Երջանի 89 գիւղում—86 եկ., 56 քահանայ, 4 վանք 24554 արակ., 23271 իգ., ընդամ. 47825 ծխկ., արականը իգականից շատ է 1283 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 556 ծխկ., մի քահանային 854: Կայ 6 վարդապետ: 86 եկեղեցին ունին 13977 ռ. 92 կ. դրամագլուխ, 10606 ռ. 20 կ. մուտք, 3458 ռ. 79 կ. ելք տարեկան: 4 վանքը ունին ի միասին 467 ռ. 28 կ. դրամագլուխ, 1695 ռ. 20 կ. մուտք, 1630 ռ. 10 կ. ելք:

Գանձակի նահանգի Զանգեզուր գաւառի 87 գիւղում—89 եկեղ., 94 քահանայ, 11 վանք, 36724 արական, 30142 իգ., ընդամ. 66866 ծխկ., արականը իգականից շատ է 6582 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 751 ծխկ., մի քահանային 711 ծխկ.: Կայ 1 վարդապետ, 23 եկեղ. սպաս.: 89 եկեղեցին ունին ընդամենը 16540 ռ. 66 կ. դրամագլուխ, 8210 ռ. 19 կ. մուտք, 1660 ռ. 5 կ. ելք: 11 վանքը միասին ունին տարեկան 6074 ռ. 49 կ. մուտք և նոյնքան ելք:

Աւբոդ Նրեւանի քեմում կայ 643 եկեղեցի, 47 վանք, 788 քահանայ, 301764 արական, 272240 իգական, ընդամենը 574004 ծխական, որոնցից 55500 ծխկ. քաղաքաբնակ, 518504 գիւղաբնակ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 893 ծխկ., մի քահանային 728 ծխկ.: 643 եկեղեցին միասին ունին 239283 ռ. 22 կ. դրամագլուխ, 60331 ռ. 24 կ. մուտք, 43798 ռ. 72 կ. ելք: 47 վանքը միասին ունին 4546 ռ. 73 կ. դրամագլուխ, 27477 ռ. 55¹/₂ կ. մուտք, 28965 ռ. 92 կ. ելք: Ունի 1 թեմական դպրոց 460 աշակերտով և 20 ուսուցչով:

Բ.

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՆԻ ԻՄԷՐԷԹԻ ԹԵՄ

Թիֆլիս ցահանգի եւ նոյն գաւառի Թիֆլիս փաղափում—
26 եկ., 1 կուստնաց վանք, 1 արքեպիսկոպոս, 1 վարդապետ,
62 քահանայ, 18 կոյս, 3 եկեղ. սպաս., 23213 արական, 20117
իգական, ընդամ. 43330 ծխակ., արականը իգականից շատ է
3096 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 1167 ծխական, մի քահա-
նային 699 ծխկ.: 26 եկեղեցին միասին ունին 107795 ը. 66 կ.
գրամագլուխ, 68053 ը. 63 կ. մուտք, 50123 ը. 24 կ. ելք:
1 դպրանոց 597 աշակերտով և 24 ուսուցչով:

Նոյն գաւառի 41 գիւղում—47 եկեղ., 2 վարդապետ, 20
քահանայ, 5 եկեղ. սպասաւոր, 9368 արակ., 7884 իգ., ընդամ.
17252 ծխկ., արականը շատ է իգականից 1484 ուլ: Մի եկեղե-
ցուն ընկնում է 388 ծխկ., մի քահանային 863 ծխկ.: 47 եկե-
ղեցին միասին ունին 11320 ը. 88 կ. գրամագլուխ, 4609 ը.
21 կ. մուտք, 4415 ը. 27 կ. ելք:

Բորչալուի գաւառի 52 գիւղում—52 եկեղ., 1 վանք, 1 վար-
դապետ, 51 քահանայ, 2 եկ. սպաս., 21677 արակ., 18588
իգ., ընդամ. 40245 ծխկ., արականը իգականից շատ է 3109 ուլ:
Մի եկեղեցուն ընկնում է 774 ծխկ., մի քահանային 789
ծխկ.: 52 եկեղեցին ի միասին ունին 8807 ը. 98 կ. գրա-
մագլուխ, 2197 ը. 79 կ. մուտք, 1681 ը. 71 կ. ելք: Մի վանքը
ունի 7 ը. 71 կ. գրամագլուխ, 957 ը. 74 կ. մուտք, 950 ը.
36 կ. ելք:

Դուեք գաւառի Դուեք փաղափում—2 եկեղ., 1 քհ., 1 եկ.
սպաս., 378 ար., 354 իգ., ընդամ. 732 ծխկ., արականը իգա-
կանից շատ է 24 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 366 ծխկ., մի
քահանային 732 ծխկ.: 2 եկեղեցին միասին ունին 2376 ը. 58 կ.
գրամագլուխ, 725 ը. 10 կ. մուտք, 634 ը. 57 կ. ելք:

Նոյն գաւառի 6 գիւղում—8 եկեղ., 5 քահանայ, 1880 ար.,
1689 իգ., ընդամենը 3569 ծխկ., արականը շատ է իգականից
191 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 446 ծխկ., մի քահանային
714 ծխկ.: 8 եկեղեցին միասին ունին 7029 ը. 20 կ. գրամա-
գլուխ, 1053 ը. 37 կ. մուտք, 598 ը. 18 կ. ելք:

Գորի գաւառի Գորի փաղափում—3 եկեղ., 1 վարդապետ,
5 քահանայ, 1426 արակ., 1285 իգ., ընդամ. 2711 ծխկ.,

արականը իգականից շատ է 141 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 904 ծխկ., մի քահանային 542 ծխկ.: 3 եկեղեցին միասին ունին 1715 ռ. 52 կ. դրամագլուխ, 3816 ռ. 42 կ. մուտք, 2455 ռ. 92 կ. ելք:

Նոյն գաւառի 19 գիւղում—19 եկեղ., 21 քահանայ, 7394 ար., 6315 իգ., ընդամ. 13709 ծխական, արականը շատ է իգականից 1079 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 722 ծխկ., մի քահանային 653 ծխկ.: 19 եկեղեցին միասին ունին 10693 ռ. 98 կ. դրամագլուխ, 2281 ռ. 50 կ. մուտք, 2639 ռ. 33 կ. ելք:

Թելաւ գաւառի Թելաւ փաղափում—6 եկեղ., 8 քահանայ, 2 եկեղ. սպաս., 2601 արական, 2446 իգ., ընդամ. 5047 ծխկ., արականը շատ է իգականից 155 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 841 ծխկ., մի քահանային 631 ծխկ.: 6 եկեղեցին միասին ունին 2409 ռ. 49 կ. դրամագլուխ, 1401 ռ. 28 կ. մուտք, 1640 ռ. 62 կ. ելք:

Նոյն գաւառի 17 գիւղում—18 եկեղ., 6 քահանայ, 2147 արական, 1608 իգ., ընդամ. 3755 ծխկ., արականը շատ է իգականից 539 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 209 ծխկ., մի քահանային 626 ծխկ.: 18 եկեղեցին միասին ունին 1425 ռ. 73 կ. դրամագլուխ, 186 ռ. 17 կ. մուտք, 263 ռ. 49 կ. ելք:

Սղնախ գաւառի Սղնախ փաղափում—3 եկեղ., 6 քահանայ, 2126 արակ., 2188 իգ., ընդամ. 4314 ծխկ., իգականը շատ է արականից 62 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 1438 ծխկ., մի քահանային 719 ծխկ.: 3 եկեղեցին միասին ունին 562 ռ. 19 կ. դրամագ., 531 ռ. 46 կ. մուտք, 430 ռ. 59 կ. ելք:

Զաւաթալայի օրջանակի Զաւաթալա փաղափում—1 եկեղ., 1 քահանայ, 731 ար., 566 իգ., ընդամ. 1297 ծխկ., արականը շատ է իգականից 195 ուլ: Եկեղեցին ունի 1068 ռ. 41 կ. դրամագ., 1440 ռ. 44 կ. մուտք, 772 ռ. 73 կ. ելք:

Նոյն օրջանակի 12 գիւղում—12 եկեղ., 8 քահանայ, 2774 արական, 2489 իգ., ընդամ. 5263 ծխկ., արականը շատ է իգականից 285 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 439 ծխկ., մի քահանային 658 ծխկ.: 12 եկեղեցին ունին միասին 1782 ռ. 37 կ. դրամագ., 375 ռ. 30 կ. մուտք, 438 ռ. 60 կ. ելք:

Ախալցխա գաւառի Ախալցխա փաղափում—4 եկեղ., 1 վարդապետ, 11 քահանայ, 8 եկեղ. սպաս., 4618 ար., 4752 իգ., ընդամ. 9370 ծխկ., իգականը արականից շատ է 134 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 2342 ծխկ., մի քահանային 852 ծխկ.: 4 եկեղեցին ունին 5619 ռ. 74 կ. դրամագլուխ, 5491 ռ. 4 կ. մուտք, 8972 ռ. 22 կ. ելք:

Նոյն գաւառի 10 գիւղում—10 եկեղ., 7 քահանայ, 2222 արակ., 2092 իգ., ընդամենը 4314 ծխկ., արականը իգականից շատ է 130 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 431 ծխկ., մի քահանային 166 ծխկ.: 10 եկեղեցին միասին ունին 4844 ր. 82 կ. դրամագ., 1589 ր. 75 կ. մուտք, 1417 ր. 17 կ. ելք:

Ախալքալաքի գաւառի Ախալքալաք փաղաւում—1 եկեղ., 5 քահանայ, 2571 ար., 2233 իգ., ընդամենը 4804 ծխկ., արականը շատ է իգականից 338 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 4804 ծխկ., մի քահանային 961 ծխկ.: եկեղեցին ունի 3595 ր. 63 կ. դրամագ., 1465 ր. 76 կ. մուտք, 997 ր. 11 կ. ելք:

Նոյն գաւառի 57 գիւղում—50 եկեղեցի, 44 քահանայ, 25054 արական, 21822 իգ., ընդամ. 46876 ծխակ., արականը շատ է իգականից 3232 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 938 ծխկ., մի քահանային 1065 ծխկ., 50 եկեղեցին ունին ի միասին 49514 ր. 5 կ. դրամագլուխ, 2794 ր. 34 կ. մուտք, 2742 ր. 47 կ. ելք:

Գանձակ նահանգի եւ նոյն գաւառի Գանձակ փաղաւում—6 եկեղ., 1 եպիսկոպոս, 14 քահանայ, 5958 ար., 6184 իգ., ընդամ. 12082 ծխակ., իգականը շատ է արականից 226 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 2014 ծխկ., մի քահանային 863 ծխկ.: 6 եկեղեցին ունին 26423 ր. 36 կ. դրամագլուխ, 7269 ր. 97 կ. մուտք, 7826 ր. 75 կ. ելք:

Նոյն գաւառի 23 գիւղում—23 եկեղ., 9 վանք, 2 վարդապետ, 26 քահանայ, 3 եկեղ. սպաս., 12544 արակ., 10958 իգ., ընդամ. 23502 ծխակ., արականը շատ է իգականից 1586 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 1022 ծխկ., մի քահանային 904 ծխկ.: 23 եկեղեցին ի միասին ունին 10132 ր. 20 կ. դրամագ., 1843 ր. մուտք, 1092 ր. 36 կ. ելք: 9 վանքը միասին ունին 30 ր. 54 կ. դրամագ., 1070 ր. 78 կ. մուտք, 1103 ր. 88 կ. ելք:

Ղազախ գաւառի Ղազախ փաղաւում—1 եկեղ., 1 քահանայ, 300 արակ., 150 իգ., ընդամ. 450 ծխկ., արականը շատ է իգականից 150 ուլ: եկեղեցին ունի 176 ր. 7. կ. դրամագլ., 66 ր. 25 կ. մուտք, 57 ր. 25 կ. ելք:

Նոյն գաւառի 47 գիւղում—51 եկեղ., 3 վանք, 52 քահանայ, 27255 ար., 22594 իգ., ընդամ. 49849 ծխկ., արականը շատ է իգականից 4661 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 977 ծխկ., մի քահանային 959 ծխկ.: 51 եկեղեցին ունին ի միասին 20009 ր. 14 կ. դրամագլ., 4631 ր. 28 կ. մուտք, 1752 ր. 85 կ. ելք: վանքերի նիւթական վիճակի մասին ոչինչ չկայ տեղեկագրում:

Քուրայիս նահանգի եւ նոյն գաւառի Քուրայիս փաղափում—
1 եկեղ., 2 քահանայ, 516 ար., 500 իգ., ընդամ. 1016 ծխկ.,
արականը շատ է իգականից 16 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է
1016 ծխկ., մի քահանային 508 ծխկ.: եկեղեցին ունի 824 ռ.
88 կ. դրամագլ. 1558 ռ. 22 կ. մուտք, 1202 ռ. 56 կ. ելք:

Փօրի փաղափում—1 եկեղ., 1 քահանայ, 59 ար., 39 իգ.,
ընդամ. 98 ծխկ., արականը շատ է իգականից 20 ուլ: եկեղե-
ցին ունի 336 ռ. 15 կ. դրամագլ., 848 ռ. 50 կ. մուտք,
250 ռ. 6 կ. ելք:

Նարոպանի գաւառի 2 գիւղում— 2 եկ., 2 քահանայ,
442 ար., 420 իգ., ընդամ. 862 ծխկ., արականը շատ է իգա-
կանից 22 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 431 ծխկ., մի քահա-
նային 431 ծխկ.: 2 եկեղեցին ունին ի միասին 979 ռ. 50 կ.
դրամագլ., 503 ռ. 75 կ. մուտք, 446 ռ. 9 կ. ելք:

Լեյխումի գաւառի Լայլաւ գիւղում—1 եկ., 1 քահանայ,
90 ար., 90 իգ., ընդամ. 180: եկեղեցին ունի 561 ռ. 54 կ.
դրամգլ., 36 ռ. 36 կ. մուտք, 5 ռ. 26 կ. ելք:

Խաչինեան գաւառի Օնի գիւղում—1 եկ., 1 քահանայ,
85 ար., 82 իգ., ընդամենը 167 ծխկ., արականը շատ է իգա-
կանից 3 ուլ: եկեղեցին ունի 140 ռ. 10 կ. դրամագլ., 58 ռ.
13 կ. մուտք, 30 ռ. 37 կ. ելք:

Բաքումի Երջանի եւ նոյն Երջանակի Բաքում փաղափում—
1 եկեղ., 2 քահանայ, 812 ար., 722 իգ., ընդամ. 1534 ծխկ.,
արականը շատ է իգականից 90 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է
1534 ծխկ., մի քահանային 747 ծխկ.: եկեղեցին ունի 279 ռ.
97 կ. դրամագլ., 5509 ռ. 75 կ. մուտք, 5056 ռ. 50 կ. ելք:

Արդուիքի Երջանակի Արդուիք փաղափում—1 եկեղեցի, 2
քահանայ, 664 ար., 668 իգ., ընդամ. 1332 ծխկ., իգականը
արականից շատ է 4 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 1332 ծխկ.,
մի քահանային 666 ծխկ.: եկեղեցին ունի 2057 ռ. 10 կ. դրա-
մագլ., 1052 ռ. 87 կ. մուտք, 1288 ռ. 85 կ. ելք:

Արսանուլի գաւառակի 2 գիւղում—2 եկ., 2 քահանայ,
369 ար., 363 իգ., ընդամ. 732 ծխկ., արականը շատ է իգա-
կանից 6 ուլ: Մի եկեղեցուն և մի քահանային ընկնում է 366
ծխկ.: 2 եկեղեցին միասին ունին 2589 ռ. 24 կ. դրամագլ. 540 ռ.
36 կ. մուտք, 226 ռ. 8 կ. ելք:

Մաւեքի գաւառակի 2 գիւղում—2 եկեղ., 2 քահանայ,
551 ար., 466 իգ., ընդամ. 1017 ծխկ., արականը շատ է
իգականից 85 ուլ: Մի եկեղեցուն և մի քահանային ընկնում է
508 ծխական: Երկու եկեղեցին միասին ունին 1795 ռ. 47 կ.,

դրամագլ., 468 ռ. 72 կ. մուտք, 566 ռ. 35 կ. ելք:

Սոխումի Երջանակի Մցարա գիւղում—1 եկ., 1 քահանայ, 654 ար., 503 իգ., ընդամ. 1057 ծխկ., արականը շատ է իգականից 51 ուլ: Եկեղեցին ունի 200 ռ. 10 կ. դրամգ., 116 ռ. 93 կ. մուտք, 206 ռ. 53 կ. ելք:

Ամբողջ Վրաստանի և Իմէրէթի թեմում կայ ընդամենը 356 եկեղեցի, 14 վանք, 2 եպիսկոպոս, 8 վարդապետ, 370 քահանայ, 19 եկեղ. սպաս., 160379 տրական, 140147 իգական, ընդամենը 300526 ծխական, որից 88117 ը քաղաքաբնակ, 212409 ը գիւղաբնակ: Մի եկեղեցուն միջին թւով ընկնում է 844 ծխակ., մի քահանային 815 ծխկ.: 356 եկեղեցին միասին ունին 287067 ռ. 5 կ. դրամագլուխ, 121816 ռ. 65 կ. տարեկ. մուտք, 100230 ռ. 8 կ. տարեկ. ելք: 14 վանքը միասին ունին 38 ռ. 25 կ. դրամագլուխ, 2048 ռ. 52 կ. մուտք, 2054 ռ. 24 կ. ելք: Թեմում կայ 1 թեմական դպրանոց 597 աշակերտով և 24 ուսուցչով:

Գ.

ՂԱՐԱՐԱՂԻ ԹԵՄ

Գանձակ նահանգի Նուբուայ գաւառի Նուբի ֆաղափում—4 եկեղ., 1 կուռանոց վանք, 1 եպիսկոպոս, 2 վարդապետ, 3 կոյս, 19 քահանայ, 7 եկեղեցական սպասաւոր, 7052 արական, 7232 իգ., ընդամ. 14284 ծխկ., իգականը շատ է արականից 180 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 3571 ծխկ., մի քահանային 752 ծխական: 4 եկեղեցին միասին ունին 14977 ռ. 15¹/₂ կ. դրամագլուխ, 5885 ռ. 91¹/₂ կ. տարեկան մուտք, 4966 ռ. 42 կ. տար. ելք: Կուսանոց վանքն ունի 300 ռ. դրամագլուխ, 185 ռ. 20 կ. մուտք, 185 ռ. 20 կ. ելք: 1 թեմական դպրանոց 17 ուսուցչով և (?) աշակերտով:

Նուբի. Զեբրայիլ, Զիււնօբի եւ Արեօ գաւառների 168 հայաբնակ գիւղում—153 եկեղեցի, 10 վանք, 166 քահանայ, 25 եկեղեց. սպասաւոր, 60522 արակ., 47693 իգակ., ընդամ. 108215 ծխական, արականը շատ է իգականից 12820 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 707 ծխական, մի քահանային 649 ծխկ.: 153 եկեղեցին միասին ունին 11290 ռ. 82 կ. դրամագլուխ, 2706 ռ. 69 կ. մուտք, 2119 ռ. 23 կ. ելք: 10 վանքը միասին ունին 79 ռ. 13 կ. դրամագլուխ, 6681 ռ. 19 կ. մուտք, 6403 ռ. 90 կ. ելք:

Նուխի գաւառի Նուխի փաղափում—2 եկեղեցի, 1 վարդապետ, 5 քահանայ, 4 եկեղ. ոպասո., 1859 տրական, 1567 իգական, ընդամ. 3426 ծխական. տրականը շատ է իգականից 292 ով: Մի եկեղեցուն ընկնում է 1713 ծխակ., մի քահանային 856 ծխական: 2 եկեղեցին միասին ունին 10857 ը. 41 կ. դրամագլուխ, 885 ը. 96 կ. մուտք, 878 ը. 51 կ. ելք:

Նոյն գաւառի 50 հայաբնակ գիւղում—48 եկեղեցի, 2 վանք, 45 քահանայ, 2 եկեղ. սպասաւոր, 16549 տրակ., 14769 իգակ., ընդամենը 31315 ծխական. տրականը շատ է իգականից 1783 ով: Մի եկեղեցուն ընկնում է 652 ծխկ., մի քահանային 696 ծխական: 48 եկեղեցին միասին ունին 8160 ը. 37 կ. դրամագլուխ, 1386 ը. 54 կ. մուտք, 1270 ը. 16 կ. ելք: Վանքերի ունեցածը յայտնի չէ:

Բագու նահանգի Լեւոնուրան գաւառի Լեւոնուրան փաղափում—1 քահանայ, 1 եկեղեցի. այլ ևս ոչինչ յայտնի չէ:

Ըստ այսմ ամբողջ Ղարաբաղի թեմում կայ 208 եկեղ., 13 վանք, 1 եպիսկոպոս, 3 վարդապետ, 3 կոյս, 236 քահանայ, 38 եկեղեց. ոպասաւոր, 85982 տրական, 71258 իգական, ընդամ. 157240 ծխական: Երկից 17710 քաղաքաւանակ, 139530 գիւղաւանակ: Մի եկեղեցուն ընկնում է միջին թուով 756 ծխական, մի քահանային 666 ծխական: 20 եկեղ. միասին ունին 45285 ը. 76 $\frac{1}{2}$ կ. դրամագլուխ, 10865 ը. 10 $\frac{1}{2}$ կ. տար. մուտք, 9234 ը. 32 կ. ելք: 13 վանքը միասին ունին 379 ը. 13 կ. դրամագլուխ, 6816 ը. 36 կ. մուտք, 6589 ը. 10 կ. ելք: 1 թեմական դպրանոց:

Դ.

Շ Ա Մ Ա Խ Ո Ւ Թ Ե Մ

Բագու նահանգի եւ նոյն գաւառի Բագու փաղափում—2 եկեղ., 1 վարդապետ, 11 քահանայ, 2 եկեղ. ոպասաւոր, 3973 տրական, 3697 իգական, ընդամ. 7670 ծխական. տրականը իգականից շատ է 276 ով: Մի եկեղեցուն ընկնում է 3835 ծխակ., մի քահանային 697 ծխակ.: 2 եկեղեցին միասին ունին 49445 ը. 29 կ. դրամագլ., 25937 ը. 19 կ. մուտք, 11886 ը. 35 կ. ելք: Ծխականների թիւը մեր կարծիքով չափազանց քիչ է ցոյց տրուած:

Շամախու գաւառի Շամախի փաղափում—*Յ եկեղեցի*, 1 *եպիսկոպոս*, 1 *վարդապետ*, 1 *քահանայ*, 3 *եկեղեցական սպասաւոր*, 2066 *արական*, 2026 *իգական*, *ընդամենը* 4062 *ծխական*, *արականը շատ է իգականից* 40 *ով*: Մի *եկեղեցուն* և *մի քահանային* *ընկնում է* 4092 *ծխական*: 2 *եկեղեցին* *միասին ունին* 9902 *ր.* 24 *կ.* *դրամագլուխ*, 538 *ր.* 72 *կ.* *մուտք*, 1253 *ր.* 27 *կ.* *ելք*:

Նոյն գաւառի 23 *հայաբնակ գիւղում*—13 *եկեղեցի*, 2 *վանք*, 11 *քահանայ*, 7768 *արակ.*, 6621 *իգ.*, *ընդամ.* 14389 *ծխական*. *արականը իգականից շատ է* 1147 *ով*: Մի *եկեղեցուն* *ընկնում է* 1107 *ծխակ.*, *մի քահանային* 1308 *ծխական*: 13 *եկեղեցին* *միասին ունին* 10484 *ր.* 59 *կ.* *դրամագլուխ*, 1270 *ր.* 33 *կ.* *մուտք*, 961 *ր.* 57 *կ.* *ելք*: 2 *վանքը* *միասին ունին* 3 *ր.* *դրամագլուխ*, 1177 *ր.* 37 *կ.* *մուտք*, 1179 *ր.* 98 *կ.* *ելք*:

Գեօֆչայի գաւառի 21 *հայաբնակ գիւղում*—17 *եկեղ.*, 11 *քահանայ*, 8989 *արական*, 6826 *իգակ.*, *ընդամ.* 14815 *ծխակ.*, *արականը շատ է իգականից* 1163 *ով*: Մի *եկեղեցուն* *ընկնում է* 1347 *ծխակ.*, *մի քահանային* 871 *ծխակ*: 17 *եկեղեցին* *միասին ունին* 8389 *ր.* 66 *կ.* *դրամագլուխ*, 764 *ր.* 25 *կ.* *մուտք*, 891 *ր.* 19 *կ.* *ելք*:

Ղուբայի գաւառի Ղուբա փաղափում—1 *եկեղեցի*, 2 *քահանայ*, 390 *արակ.*, 428 *իգակ.*, *ընդամ.* 818 *ծխական*. *իգականը շատ է արականից* 38 *ով*: Մի *եկեղեցուն* *ընկնում է* 848 *ծխակ.*, *մի քահանային* 409 *ծխակ.*: *եկեղեցին ունի* 16095 *ր.* 85 *կ.* *դրամագլուխ*, 1021 *ր.* 73 *կ.* *մուտք*, 1149 *ր.* 53 *կ.* *ելք*:

Նոյն գաւառի 2 *հայաբնակ գիւղում*—2 *եկեղեցի*, 3 *քահանայ*, 337 *արակ.*, 222 *իգակ.*, *ընդամ.* 559 *ծխական*. *արականը շատ է իգականից* 115 *ով*: Մի *եկեղեցուն* *ընկնում է* 279 *ծխական*, *մի քահանային* 186 *ծխական*: 2 *եկեղեցին* *միասին ունին* 1585 *ր.* 55 *կ.* *դրամագլուխ*, 85 *ր.* 25 *կ.* *մուտք*, 11 *ր.* 40 *կ.* *ելք*:

Դաղստանի Երջանի Դեբեհն փաղափում—1 *եկեղեցի*, 1 *քահանայ*, 1 *եկեղ.* *սպասաւոր*, 314 *արակ.*, 386 *իգակ.*, *ընդամ.* 700 *ծխական*. *իգականը շատ է արականից* 72 *ով*: *եկեղեցին* *ունի* 5007 *ր.* 94 *կ.* *դրամագլուխ*, 1298 *ր.* 75 *կ.* *մուտք*, 938 *ր.* 8 *կ.* *ելք*: *

* Բայ է Թողուած Ձեւատի գաւառը ուր մօտ 700 ծխական կայ. ի Թիւս որոց մօտ 400 ծխական Սաղեան աւանում.

Ըստ այսմ ամբողջ Նամական թեմում կայ 38 եկեղ., 2 վանք, 1 եպիսկոպոս, 2 վարդապետ. 40 քահանայ, 6 եկեղ. սպասաւոր, 22837 արական, 20206 իգական, ընդամ. 43043 ծխական, որից 13280 ը քաղաքաբնակ, 29763 ը գիւղաբնակ: Մի եկեղեցուն ընկնում է միջին թուով 1133 ծխական, մի քահանային 1076 ծխական: 38 եկեղեցին միասին ունին 100211 ը. 12 կ. դրամագլուխ, 31016 ը. 22 կ. մուտք, 17091 ը. 39 կ. ելք տարեկան: 2 վանքը միասին ունին 3 ը. դրամագլուխ, 1177 ը. 37 կ. մուտք, 1179 ը. 98 կ. ելք:

Ե

ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ԹԵՄ

Աստրախան նահանգի Աստրախան փաղափում—5 եկեղեցի, 1 արք-եպիսկոպոս, 10 քահանայ, 9 եկեղեցական սպասաւոր, 3852 արակ., 3951 իգակ., ընդամենը 7803 ծխական. իգականը արականից շատ է 99 ու: Մի եկեղեցուն ընկնում է 1560 ծխական, մի քահանային 780 ծխական: 5 եկեղեցին միասին ունին 177,667 ը. 22 կ. դրամագլուխ, 24116 ը. 16 կ. մուտք, 30750 ը. 8 կ. ելք տարեկան: Կայ 1 անկեղանոց, ուր պատասպարւում են 17 արական, 27 իգական, ընդամենը 44 ծխական:

Նիժնեգորոդեան նահանգի Նիժնի Նովգորոդ փաղափում (սոցալանաւանդում)—1 եկեղեցի, որը ունի 12942 ը. 50 կ. դրամագլուխ, 790 ը. մուտք, 940 ը. 53 կ. ելք տարեկան:

Սաււրապոլի նահանգում—6 եկեղ., 7 քահանայ, 7 եկ. սպասաւոր, 4164 արական, 3747 իգական, ընդամ. 7911 ծխկ., արականը շատ է իգականից 417 ու: Մի եկեղեցուն ընկնում է 1318 ծխական, մի քահանային 1130 ծխական: 6 եկեղեցին միասին ունին 20693 ը. 70 կ. դրամագլուխ, 5668 ը. 64 կ. մուտք, 4601 ը. 37 կ. ելք:

Թերեբեան քաղաքում—12 եկեղ., 19 քահ., 15 եկեղ. սպասաւոր, 5662 արական, 4840 իգական, ընդամ. 10502 ծխական. արականը իգականից շատ է 822 ու: Մի եկեղեցուն ընկնում է 875 ծխական, մի քահանային 553 ծխական: 12 եկեղեցին ունին միասին 213541 ը. 63 կ. դրամագլուխ: 21860 ը. մուտք, 20711 ը. 27 կ. ելք տարեկան:

Կուբանեան քաղաքում—6 եկեղեցի, 11 քահանայ, 9 եկեղ. սպաս., 4085 արակ., 3744 իգակ., ընդամ. 7829 ծխկ., արա-

կանը իգականից շատ է 341 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 1305 ծխակ., մի քահանային 713 ծխակ.: 6 եկեղեցին միասին ունին 62007 ռ. 12 կ. դրամագլուխ, 13941 ռ. 32 կ. մուտք, 15260 ռ. 32 կ. ելք:

Դադստանի երջանում—2 եկեղ., 2 քահանայ, 267 արակ., 288 իգական, ընդամենը 555 ծխական: Իգականը արականից շատ է 21 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 277 ծխակ., մի քահանային նոյնպէս: 2 եկեղեցին միասին ունին 3458 ռ. 39 կ. դրամագլ., 695 ռ. մուտք, 720 ռ. 80 կ. ելք:

Անդրկասպեան երկրում—4 եկեղեցի, 5 քահանայ, 4 եկեղ. սպասաւոր, 1826 արակ., 1700 իգակ., ընդամ. 3526 ծխական. արականը շատ է իգականից 136 ուլ: Մի եկեղեցուն ընկնում է 882 ծխական, մի քահանային 705 ծխական: 4 եկեղեցին միասին ունին 10121 ռ. 80 կ. դրամագլուխ, 2745 ռ. 85 կ. մուտք, 3301 ռ. 75 կ. ելք:

Քուրեստանի երջանում—1 եկեղեցի, 1 քահանայ, 1 եկեղ. սպաս., 280 արական, 194 իգական, ընդամ. 474 ծխակ., արականը իգականից շատ է 86 ուլ: Մի եկեղեցուն և քահանային ընկնում է 474 ծխակ.: Եկեղեցին ունի 24 ռ. 18 կ. դրամագլուխ, 1112 ռ. մուտք, 1088 ռ. 17 կ. ելք:

Սարասովի նահանգում—1 եկեղեցի, 1 քահանայ, 1 եկեղ. սպասաւոր, 103 արական, 98 իգական, ընդամ. 201 ծխակ., արականը իգականից շատ է 5 ուլ: Մի եկեղեցուն և քահանային ընկնում է 201 ծխական: Եկեղեցու դրամագլուխը, մուտքն ու ելքը չկայ:

Սիբիրիայում—1 եկեղեցի, 1 քահանայ, 158 արակ., 42 իգական, ընդամենը 200 ծխական, արականը իգականից շատ է 160 ուլ: Մի եկեղեցուն և քահանային ընկնում է 200 ծխակ.: Եկեղեցու մուտքն ու ելքը յայտնի չէ: *

Ուրեմն ամբողջ Աստարախանի թեմում կայ 39 եկեղ., 1 արքեպիսկոպոս, 57 քահանայ, 46 եկեղ. սպաս., 20397 արական, 18604 իգական, ընդամ. 39001 ծխական, որից 29622-ը քաղաքաբնակ, 9379-ը գիւղաբնակ: Մի եկեղեցուն ընկնում է մի-

*) Բաց է թողնուած Զերնամորեան շրջանը. ուր մօտ 6000 ծխական կայ:

Ջին Թուով 1003 ծխական, մի քահանային 686 ծխակ.։ 39 եկեղեցին ունին միասին 500456 ռ. 54 կ. դրամագլուխ, 70928 ռ. 97 կ. տարեկան մուտք, 77374 ռ. 29 կ. ելք։ Կայ 1 անկեւանոց, ուր պատասպարուում են 17 արական, 27 իգական, ընդամենը 44 ծխական։

Զ

ՆՈՐ-ՆԱՆԻՋԵՏԻԱՆԻ ՆԻ ԲԵՍԱՐԱԲԻԱՅԻ ԹԵՄ

Բեսարաբիայի նահանգում—6 եկեղ., 1 արքեպիսկոպոս, 1 վարդապետ, 5 քահանայ, 6 եկեղ. սպաս., 661 արական, 783 իգական, ընդամ. 1444 ծխկ., իգականը շատ է արականից 122 ով։ Մի եկեղեցուն ընկնում է 241 ծխական, մի քահանային 289 ծխկ.։ 6 եկեղեցին միասին ունին 16215 ռ. 32 կ. դրամագլուխ, 4206 ռ. 97 կ. մուտք, 3203 ռ. 89 կ. ելք։

Խերսոնի նահանգում—3 եկեղ., 4 քահանայ, 3 եկեղ. սպասաւոր, 790 արական, 590 իգակ., ընդամ. 1370 ծխկ., արականը իգականից շատ է 190 ով։ Մի եկեղեցուն ընկնում է 457 ծխական, մի քահանային 342 ծխական։ 3 եկեղեցին միասին ունին 9735 ռ. 50 կ. դրամագլուխ, 2550 ռ. 75 կ. մուտք, 929 ռ. 88 կ. ելք։

Ս. Պեթերբուրգ մայրաքաղաքում—2 եկեղեցի, 1 վարդապետ, 2 քահանայ, 4 եկեղ. սպասաւոր, 386 արակ., 195 իգակ., ընդամ. 581 ծխական, արականը իգականից շատ է 191 ով։ Մի եկեղեցուն ընկնում է 290 ծխական, մի քահանային նոյնպէս։ 2 եկեղեցին միասին ունին 260242 ռ. 42 կ. դրամագլուխ, 117019 ռ. 59 կ. մուտք, 84451 ռ. 2 կ. ելք։

Մոսկուա մայրաքաղաքում—3 եկեղեցի, 2 քահանայ, 3 եկեղ. սպասաւոր, 442 արական, 327 իգական, ընդամենը 769 ծխկ., արականը շատ է իգականից 115 ով։ Մի եկեղեցուն ընկնում է 256 ծխակ., մի քահանային 384 ծխկ.։ 3 եկեղեցին միասին ունին 30821 ռ. 25 կ. դրամագլուխ, 17749 ռ. 82 կ. մուտք, 25358 ռ. 42 կ. ելք։ Կայ 1 անկեւանոց, ուր պատասպարուում են 1 արական, 17 իգական, ընդամենը 18 ծխական։

Դոնեան գօրաց քաղաքում—14 եկեղեցի, 1 վանք, 2 վարդապետ, 32 քահանայ, 32 եկեղ. սպաս., 4701 արակ., 4509 իգական, 9216 ծխական, արականը շատ է իգականից 192 ով։

Մի եկեղեցուն ընկնում է 658 ծխական, մի քահանային 257 ծխական: 14 եկեղ. միասին ունին 26451 ռ. 80 կ. դրամագլուխ, 32909 ռ. 17 կ. մուտք 24623 ռ. 15 կ. ելք: Վանքը ունի 167 ռ. 94 կ. դրամագլ., 4912 ռ. 19 կ. մուտք, 4744 ռ. 25 կ. ելք: Կայ 1 թեմական դպրանոց 289 աշակերտով և 17 ուսուցչով և 1 ան-կեղանոց, ուր պատասպարւում են 20 արական, 40 իգական, ընդամենը 60 ծխական:

Խարբովի նահանգում—1 վարդապետ, 1 եկեղ. սպաս., 120 արական, 95 իգական, ընդամենը 215 ծխկ., արականը իգականից շատ է 25 ով:

Տաւրիկեան նահանգում—14 եկեղ., 2 վանք, 1 վարդապետ, 10 քահանայ, 13 եկեղ. սպասաւոր, 1834 արակ., 1912 իգակ., ընդամ. 3746 ծխական, իգականը արականից շատ է 78 ով: Մի եկեղեցուն ընկնում է 268 ծխական, մի քահանային 375 ծխական: 14 եկեղեցին միասին ունին 4158 ռ. 80 կ. դրամա-գլուխ, 9078 ռ. 23 կ. մուտք, 7341 ռ. 19 կ. ելք: 2 վանքը միասին ունին 611 ռ. 56 կ. դրամագլուխ, 1350 ռ. 94 կ. մուտք, 1714 ռ. 62 կ. ելք:

Եկեաճաճնոսյաւեան նահանգում—1 եկեղեցի, 1 քահանայ, 1 եկեղ. սպասաւոր, 200 արական, 125 իգական, ընդամ. 325 ծխական. արականը իգականից շատ է 75 ով: Մի եկեղեցուն և մի քահանային ընկնում է 325 ծխական: Եկեղեցին ունի 2584 ռ. 68 կ. դրամագլուխ, մուտքն ու ելքը յայտնի չէ:

Ըստ այսմ ամբողջ Նոր-Նախիջևանի և Բեհարաբիայի թե-մում կայ 43 եկեղեցի, 3 վանք, 1 արքեպիսկոպոս, 6 վարդա-պետ, 56 քահանայ, 63 եկեղ. սպասաւոր, 9124 արական, 8536 իգական, ընդամենը 17660 ծխական, որից 12904 ը քաղա-քաբնակ, 4756 ը գիւղաբնակ: Մի եկեղեցուն ընկնում է միջին թուով 411 ծխական, 1 քահանային 315 ծխկ.: 43 եկեղեցին միասին ունին 350209 ռ. 77 կ. դրամագլուխ, 183514 ռ. 53 կ. տարեկտն մուտք, 145907 ռ. 55 կ. ելք: 3 վանքը միասին ունին 779 ռ. 50 կ. դրամագլ., 6263 ռ. 13 կ. մուտք, 6458 ռ. 87 կ. ելք: Կայ 1 թեմական դպրանոց 289 աշակերտով և 17 ուսուցչով. 2 անկեղանոց 21 արական, 57 իգական, ընդամենը 78 պա-տըռպարուածներով:

Սոյն տեղեկագրի համեմատ ամբողջ Ռուսաստանի 6 հայ-քաւաւորչական թեմում կայ 1327 եկեղեցի, 79 վանք, 7 եպիս-

կուպոն, 34 վարդապետ, 1547 քահանայ, 360 եկեղ. ոպտասու-
ւոր, 600483 արական, 530991 իգական, ընդամենը 1131474
ժխական, որից 217133 ը քաղաքաբնակ, 914331 ը գիւղաբնակ:

Միջին թուով մի եկեղեցուն ընկնում է 853 ժխական, մի
քահանային 731 ձխական:

1327 եկեղեցին միասին ունին 1522513 բ. 45 $\frac{1}{2}$ կ. գրա-
մագլուխ, 478472 բ. 71 $\frac{1}{2}$ կ. տարեկ. մուտք, 393636 բ. 35 կ.
տարեկան ելք:

79 վանքը միասին ունին 5746 բ. 61 կ. գրամագլուխ,
43762 բ. 96 $\frac{1}{2}$ կ. տարեկան մուտք, 45248 բ. 11 կ. տարեկան
ելք:

Ամբողջ Ռուսաստանում կայ 4 թեմական դպրանոց, 3
անկեկանոց:

Առանձին ուշադրութիւն դարձնելով ժխականների թուի
վրայ և այն համեմատելով այլ աղբիւրներից վերցրած թուերի
հետ՝ կարելի է եզրակացնել, որ տեղ տեղ տեղեկագրում ժխա-
կանների թիւը իրականից շատ է ցոյց տրուած, իսկ տեղ տեղ
ընդհակառակն սակաւ: Այոպէս օրինակ՝ տեղեկագրում նշա-
նակուած է Աղէքսանդրապօլ քաղաք—14773 արական, 13058
իգական, ընդամ. 27831 ժխական. այն ինչ բարձր. 8. Մատ-
թէոս վարդապետը իր 1600 թուին կազմած ցուցակում դնում
է նոյն տեղում 9227 արակ., 9229 իգական, ընդամենը 18456
ժխական: Տեղեկագրում Աղեքսանդրապօլի գիւղերի համար
նշանակուած է՝ 6 $\frac{1}{2}$ 514 արակ., 57331 իգական, ընդամենը 118845
ժխակ. իսկ վերոյիշեալ ցուցակում նոյն գիւղերի համար գրուած
է 57272 արակ., 51992 իգական., ընդամ. 109264 ժխական: Նոյն
գիւղերի համար բարեկ. Տէր Ներսէս քահ. Նիկողոսեանը (տե՛ս
Մուրճ Խ 8, 1904 թ.) դնում է 57342 արական, 52118 իգակ.,
ընդամ. 109,360 ժխական: Անշուշտ, սոյն թուերը նոյնպէս ան-
պայման ճիշդ համարել չէ կարելի, քանի որ կազմուած են
համարեա նոյն եղանակով, ինչպէ՛ս և մեր առաջ գրուած տե-
ղեկագիրը, և ստուգուած գիւղական դատարաններում գտնուած
ընտանեկան ցուցակներից, որոնք կազմուած են 1886 թուին:

Տեղեկագրում Շամախու թեմի ժխականների թիւը նշա-
նակուած է 22837 արական, 20206 իգական, ընդամ. 43043
ժխական, որից 700 ը Դաղստանի Նըջանի Դերբէնտ քաղաքում,
իսկ մնացած 42343 ը Բաղուայ նահանգում: Այն ինչ լ. Պ.

Ջագուրսկու դեռ ևս 1886-ին կազմած ցուցակով Բագու նահանգում կար մօտաւորապէս 55000 հայ լուսաւորչական: Ուստի և մեզ թւում է, որ այս թեմում ծխականների թիւը չափազանց պակաս է ցոյց տրուած:

Նոյնը պէտք է ասենք Աոտրախանի և մանաւանդ Նոր-Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի համար, ուր ծխականների թիւը ըստ տեղեկագրի է 9124 արակ., 8536 իգակ., ընդամ. 17660 ծխական, այն ինչ, եթէ չենք սխալւում, Պեր. Յուսիկեպիսկոպոսի դեռ ևս 1895 թուին կազմած ցուցակում ծխականների թիւը այդ թեմում անց էր կենում 25000-ից: Ափսոս որ այդ ցուցակը ձեռքի տակ չունինք:

Իսկ ինչ վերաբերւում է ամբողջ Ռուսաստանի հայ լուսաւորչական ծխականների ընդհանուր թուին, որ տեղեկագրում ցոյց է տրուած 600483 արական, 530991 իգական, ընդամ. 1131474 ծխական, պէտք է ասենք, որ այդ թիւը մեր կարծիքով իրականութեան մօտ է, յամենայն դէպս հաւանական է, որ իրականութիւնից աւելի սակաւ է ցոյց տրուած, քան թէ շատ: 1901 թւի «Кавказскій календарь»-ում տպուած է Լ. Պ. Ջագուրսկու 1886-ին կազմած ցուցակը, որից քաղում ենք համեմատութեան համար հետևեալ թուերը: 1886-ին կար Քիֆլիսի նահանգում 493610 հայ, Քութայիսի նահանգում 16399, Երևանի նահանգում 375700, Պանծակի նահանգում 258324, Բագուայ նահանգում 55459, Դաղստանի շրջանում 1054, Կարսի շրջանում 37094, Սև-ժովեան նահանգում 970, Ջաբաթալայի շրջանում 521, Քերեքեան շրջանում 13721, Կուբանեան շրջանում 13095, Ստաւրապօլի նահանգում 4709, ընդամենը 970656 հոգի ամբողջ Կովկասում: Սոյն թիւը վերաբերւում է բացի լուսաւորչականներից՝ նաև կաթոլիկ և բողոքական հայերին, որոնց թիւը 1886-ին կազմուած ընտանեկան ցուցակով էր մօտաւորապէս 31200, որը հանելով 970656-ից, միայն լուսաւորչական հայերի թիւը մնում է 939456: Իսկ 1900 թուի Ա. Բ. Պ. տեղեկագրի համեմատ լուսաւորչական հայերի (կաթոլիկ և բողոքական հայերը հաշուի առնուած չեն) թիւը ամբողջ Կովկասում 1900 թուին էր ընդամենը 1101710 հոգի (իսկ Կովկասից դուրս 29764 հ): Եթէ ի նկատի առնենք, որ 1886-ից մինչև 1900 թիւը տարեկան մօտաւորապէս $1\frac{1}{2}\%$ բազմանալով 939456-ը կարող էր դառնալ 1900-ին $939456 + 225000 = 1164456$, կտեսնենք, որ տեղեկագրում հայերի թիւը Կովկասում համեմատաբար աւելի քիչ է ցոյց տրուած: Կովկասից դուրս, Ռուս-

տառտանում, Բեսարաբիայի թեմում, նոյնպէս տեսանք, որ ծխականների թիւը պակաս է ցոյց տրուած: Բայց և այնպէս, ամբողջ Ռուսաստանում հայ ծխականների 1131474 թիւը ըստ մեզ իրականութիւնից շատ հեռու չէ: Ինչպէս տեսանք Ռուսաստանում մի եկեղեցուն ընկնում է միջին թուով 853 ծխկ., մի քահանային 781 ծխական. մեր կարծիքով սոյն թուերն էլ մօտաւորապէս համապատասխանում են իրականութեան: Սակայն, կասկած չկայ, որ կարծիքներով անհնար է թուեր ստուգել. ուստի և խնդրում ենք այն անձանց, որոնք հնարաւորութիւն ունին աւելի ոտոյգ աղբիւրներից որեւիցէ տեղեկութիւն տալու սոյն հետաքրքիր նիւթի մասին, չզլանան ասպարէզ դուրս գալ:

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԼՈՒՍԱԻՈՐՉԱԿԱՆ, ՀԱՅՈՑ ԾԽԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԱՆՇԱՐԺ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐԸ

Ա. Երեւանի թեմ.—Սոյն թեմի Հայոց եկեղեցիները ունին հետեւեալ անշարժ կալուածները—8 այգի, 4 պարտէզ, 1 բանջարանոց, մօտ 700 դ. վարելահող, 6 տուն, 1 բաղանիք և 24 կրպակ. (Աղէքսանդրապօլում գտնուած կալուածները հաշուի չէ առնուած):

Բ. Ղարաբաղի թեմ.—Ղզըլ-Ղչլախ, Այնաձոր և Բաղաջուր կալուածների կէտը (այս կալուածը նուիրել է Ս. Թառումեանը և գտնւում է Շարուր-Դարալագեազում), 1 պարտէզ 9 տուն, 21 կրպակ, 1 կտոր շինութեան համար դատարկ գետին:

Գ. Ճամախու թեմ.—176 դ. վարելահող, 1 բանջարանոց, 6 տուն, 1 քարվանսարա:

Դ. Աստախանի թեմ.—3 այգի, 3 պարտէզ, 47 տուն, 2 շտեմարան, 3 կտոր դատարկ գետին շինութեան համար:

Ե. Նոր Նախեջեւանի եւ Բեսարաբիայի թեմ.—3 այգի, 3 պարտէզ, 39 տուն, 16 կրպակ, 1 քարվանսարա:

Զ. Վրաստանի եւ Իմերեթի թեմ.—1) Ախալցխայի Ս. Փրկչ եկեղեցու կալուածը Ախալքալաքի գաւառում—Կարգախ, Խնաւէտ, Դատէշ և Սուլաա գիւղերը, իրանց աւերակներով, լեռներով, արօտատեղիներով և այլն. մօտ 19000 դ. տարածութեամբ:

2) Մօտ 100 դ. վարելահող, 1 այգի, 16 պարտէզ, 148 տուն, 1 քարվանսարա, 2 բաղանիք, 1 ջրաղաց, 132 կրպակ,

2 կրպակատեղի, 9 կտոր դատարկ գետին շինութեան համար և 1 կղզի Գուր գետում:

Վերայիշեալ բոլոր կալուածներէ եկամուտը եկեղեցիներէ ընդհանուր եկամուտի հետ միասին է ցոյց տրուած Ա. Բ. Գ. Գ. տեղեկագրում, այնպէս որ անհնար էր կալուածներէ յատուկ եկամուտը որոշել: Եկեղեցական տներէց մի մեծ մասը գործադրուած է եկեղեցական պիտոյքներէ համար և վարձ չէ բերում: Բոլոր եկեղեցիները միասին մօտ 20000 դ. հող ունին: Դժբախտաբար տեղեկագրի մէջ կալուածներէ չափի, տարածութեան և արժէքի մասին կարեւոր մանրամասնութիւնները պակասում են:

Ս. ԷՋՄԻԱՇՆԻ 1906 ԹՈՒԻ ՆԱԽԱՀԱՇԻԻԸ

Նախահաշիւ կազմելու սովորութիւնը չատ էլ հին չէ ս. Էջմիածնում: Առաջին տարիներում ելեմտից լիակատար նախահաշիւ չէր կազմուում սովորական ձևով, այլ միայն ծախսերի ցուցակը: Բայց վերջին տարիներս համեմատաբար աւելի կանոնաւոր կերպով է կազմուում նախահաշիւը գոնէ ըստ արտաքինին: Տարուայ վերջերին Վեհափառի կողմից նշանակուում է առաջիկայ տարուայ նախահաշիւ կազմելու համար մի յանձնաժողով, վանքի ներքին հաստատութիւնների—Վեհարանի, Վանական Կառավարութեան, Ճեմարանի և Տպարանի ներկայացուցիչների, այլև Սինոդի մի կամ երկու անդամների մասնակցութեամբ: Յանձնաժողովը ինկատի առնելով իւրաքանչիւր վարչութեան կողմից այլև Սինոդի կանցեւարիայից ստացուած ելեմտից տեղեկագրերը, կազմում է նախահաշիւ և ներկայադնում Վեհափառին, որը հաւանութիւն տուած դէպքում՝ առաջարկում է Սինոդին հաստատել նախահաշիւը:

Անշուշտ նախահաշիւը կարող է ճշդութեամբ նախատեսել ելեմուտքը միայն այն դէպքում երբ ճիշդ որոշուած են այն աղբիւրները, որոնց վրայ հիմնուում է: Թէև համարեա անհնար է սկզբից թուաբանական ստուգութեամբ որոշել ենթադրելի ելեմուտքը, սակայն ամէն մի նախահաշիւ կազմողի ձգտումը պէտք է լինի ենթադրելի և իրական թուերի տարբերութիւնը նուազագոյն չափի հասցնել: Իսկ այս հնարաւոր է միայն այն դէպքում՝ երբ կան վստահելի աղբիւրներ և այդ աղբիւրներից բարեխիղճ օգ-

տուողներու Այս տեսակէտից նայելով ս. էջմիածնում կազմուած նախահաշիւները առ այժմ կատարեալ լինելուց բաւական հեռու են: Փորձը ցոյց է տալիս, որ նախահաշիւները այնպիսի անկատար կերպով են կազմուած լինում, որ թէ նախահաշուով ղեկավարուող հաստատութիւնները և թէ նոյն իսկ նախահաշիւը հաստատող ատեանը ինքը ստիպուած է լինում «արտաքոյ նախահաշուի» վարուիլ:

1906 թուի նախահաշիւը թէ կազմութեան եղանակով և թէ այլ տեսակէտներով նախկին տարիների նախահաշիւներից աւելի կատարեալ համարել չի կարելի: Քանի տարին դեռ չէ վերջացել մենք հնարաւորութիւն չունինք նախատեսուած ելմուտքի յօդուածները համեմատել իրական ելմուտքի հետ: Բայց որովհետև 1906 թուի նախահաշուի հետ յարակից այստեղ ընդարձակ քաղուածներ ենք անելու նաև 1902 թուի, այն է կալուածները գրաւելու նախընթաց տարուայ, նախահաշուից և ելմտից մատեանից, ուստի և ընթերցողը կարող է մօտաւոր գաղափար կազմել ընդհանրապէս ս. էջմիածնի տարեկան նախահաշուով ենթադրելի և իրական ելմուտքի վրայ:

1906 թուի նախահաշիւը

Մ Ո Ւ Տ Ք

ա. Ուղղակի գանձաւաճի մուտք.—Այգիներից 2118 ու., Վաղարշապատի վանքապատկան կրպակներից 4478 ու., վերին ջրաղացից 600 ու. Վաղարշապատի վանքապատկան տներից 230 ու., վարելահողերից 7327 ու., արօտատեղիներից 750 ու., քարհանքից 400 ու., Մուղնի գիւղից 400 ու., Վաղարշապատի և Օշականի ծխահարկ 6200 ու., պատահական արդիւնք 1500 ու., Քիչնեի կալուածներից 21000 ու., Թիֆլիսի կալուածներից 12000 ու., Երևանի կալուածներից 4000 ու., Աղէքսանդրապօլի կալուածներից 4000 ու., թեմերից՝ վիճակային արդիւնք 35000 ու., դրամագլխի տոկոսիւք 16000 ու. վանքապատկան գիւղերից 15000 ու., անակնկալ արդիւնք 5000 ու., ընդամէնը 139003 ու.:

բ. Հեմարանի մուտք.—Աշակերտական թօշակ 1000 ու.:

գ. Տպաւաճի մուտք.—Արարատի բաժանորդագին 7000 ու., օրացոյցներից 2000 ու., չափաբերական մատեաններից 4000 ու., գրքերի տպագրութիւնից 1500 ու., զանազան բլանկների տպագրութիւնից 1500 ու., ընդամէնը 16000 ու.:

Ուրեմն 1906 թուին ընդհանուր մուտք նախատեսուում էր 156003 ռ.:

Ե Լ Ք

ա. Վանական կառավարութիւն. Վեհափառ Հայրապետի տրամադրութեան տակ դնելու համար 6000 ռ., միաբանների ունեւոր 17840 ռ., *) ժամոցադրամ 300 ռ., Մ. Տաճարի ծախք 922 ռ., կալուածների հարկ 3800 ռ., հիւրատան 472 ռ., Վան. կառավարութեան դիւանական ծախք 222 ռ., Վանակ. կառավարութեան քարտուղարի ունեւոր 540 ռ., սնունդ միաբանների (քացի հացից) 9788 ռ., ծառաների ունեւոր 2812 ռ., ագարկի ծախք 4500 ռ., այգիների ծախք 1723 ռ., մշակագործութեան 800 ռ. քանքաններու մաքրելու և նոր հորեր փորելու 600 ռ., դեղատան 424 ռ., նաւթի և վառելիքի 650 ռ., բաղանիքի ծախք 344 ռ., մատենադարանին 150 ռ., փոխտան և ցրաղաղի 1760 ռ., Սաղմոսավանքի վանահօր ունեւոր 120 ռ., մանր ծախք 2000 ռ., ընդամենը 55767 ռ.:

բ. Տպարան. Գործաւորների ունեւոր 3756 ռ., քարտուղարին 540 ռ., նաւթ և բէնզին 300 ռ., փայտ և ածուխ 250 ռ., դիւա-

*) Սինօղը Վեհափառ Հայրապետի հաւանութեամբ կարգադրել է ունեւորները բաշխել ըստ այսմ.— 1) Վեհափառի տրամադրութեան տակ դնել 6000 ռ. 2) Սինօղի անդամներին (եպիսկոպոս վարդապետ անխտիր), ընդհանրապէս եպիսկոպոս պաշտօնեաներին, ճեմարանի տեսուչ եւ Արարատի խմբադիր վարդապետներին 720 ռ. 3) անպաշտօն եպիսկոպոսներին, Վանական Կառավարութեան նախագահ, Տպարանի Տեսուչ եւ Մատենադարանապետ վարդապետներին 600 ռ. 4) Վանական Կառավարութեան եւ տպարանական ժողովի անդամ վարդապետներին 480 ռ. 5) Ագարակի Կառավարիչ, Հիւրընկալ, Մառանապետ, Շտեմարանապետ եւ Տնտես վարդապետներին 420 ռ. 6) անպաշտօն վարդապետներին եւ պաշտօնեայ սարկաւակներին 360 ռ. 7) անպաշտօն սարկաւակներին 240 ռ.:

Իսկ ճեմարանի տեսուչ եւ ուսուցիչ վարդապետները քացի վանքում ի շարս միաբանների ստացած իրանց ունեւորներից. ստանուում են նաեւ ճեմարանում աշխարհականների համար սահմանուած դասագինի կէտը՝ ըստ իրանց աւանդած դասերի, ճեմարանում աշխարհականների համար հետեւեալ դասագիններն են սահմանուած:—Նախակրթարանում 25 ռ. I—III դաս. 30 ռ. IV—VI դ. 75 ռ. խարանները 400 ռ.:

նական ծախք և նիւթերի ճանապարհածախք 500 ո., Արարատի փոստի ծախք 600 ո., լրագրների 120 ո., կազմատան ծախք 1200 ո., նորոգութեան և նոր գնուած իրերի 400 ո., տպագրելի գրքերի թղթի գին 3500 ո., Արարատի աշխատակիցների վարձատրութիւն 600 ո., մանր և անակնկալ ծախս 200 ո., ընդամէնը 11966 ո.:

գ. Վեհաւան. Դիւանական ծախք 450 ո., տնտեսական ծախք 1200 ո., ծառաների հանդերձագին 300 ո., վառելիքի, ածուխի և այլն 500 ո., գրագրի ոսճիկ 480 ո., ծառաների ոսճիկ 580 ո., ընդամէնը 3510 ո.:

դ. Ճեմարան. աշխարհական ուսուցիչների ոսճիկ 18825 ո., վարդապետ ուսուցիչների ոսճիկ 2651 ո., մատենադարանի հիմնական բաժնին 400 ո., մատենադարանի աշակերտական բաժնին 200 ո., դասագրքի 300 ո., դասական պիտոյքի 400 ո., ընագիտական պարագաների 400 ո., դասագրքերի և այլ գրքերի կազմ 250 ո., դասական և այլ կարասիների նորոգութեան 400 ո., վերակացունների ոսճիկ 2400 ո., քարտուղարին 600 ո., տնտեսին 400 ո., մատենադարանապետին 300 ո., դիւանական ծախք 150 ո., սպասաւորների և ծառաների ոսճիկ 1500 ո., ճեմարանի և միաբանութեան բժշկին 1800 ո., հիւանդապահին (Ֆէլդշէր) 240 ո., հիւանդանոցի ծառային 85 ո., հիւանդանոցի ծախք 150 ո., աշակերտների ամբարային և ձմերային վերնազգեստ 3200 ո., նոր վերարկուներ 1300 ո., ներքնազգեստ (գօտի, ֆէս, թաշկինակ և այլն) 2000 ո., կօշիկ, կրկնակօշիկ, կարկատան և գուլպայ 3300 ո., անկողին և սպիտակեղէն 325 ո., լուացք և կարկատան 700 ո., նոր ներքնարկների և մահճակալների 400 ո., թէյ և շաքար 2460 ո., սնունդ (բացի հացից) 9000 ո., սեղանատան սպասաւորների և խոհարարների ոսճիկ 960 ո., խոհանոցի և սեղանատան զանազան անօթների և պարագաների 400 ո., խոհանոցի վառելիքի, լուացատան և թէյի(*) 1000 ո., տարեկան հանդէսի, տօնի և զբօսանքի 300 ո., վարսավիրայ, սանր, սապոն և այլն 230 ո., բաղանիք 100 ո., նաւթ, բէնզին և մոմ 550 ո., բենզինի լամպեր, ապակիներ և այլ պարագաներ 100 ո., փայտ և ածուխ 800 ո., յատակների մաքրութեան 80 ո., յատակները, պատերը, դռները, լուսամուտները և այլն ներկելու 1000 ո., շինութեան արտաքին կարկատան 150 ո., պարտէզի մաքրութեան և մշակագործութեան 250 ո., իւռատի ոսճիկ 144 ո., անակնկալ և մանր ծախքեր 300 ո., աշակերտական լուացարանի նորոգութեան 100 ո., կենսաթոշակ Ս. Մանդինեանի 500 ո., ընդամէնը 56100 ո.:

Իսկ բոլոր վանական վարչութիւնների ընդհանուր ելքի գումարն է 127343 ո., որը հանելով 156003 ո. մուտքից՝ տարուաբ

վերջը ըստ նախահաշուի սպասուում է մնացորդ 28660 ռ.:

Ստեփան այս մնացորդի մասին խօսք անգամ չի կարող լինել, քանի որ մինչև այժմ, այսինքն տարուայ կէտը, Սինոզը ստիպուած է եղել մի քանի հազար «արտաքոյ նախահաշուի» բաց թողնել: Հաւանականն այն է, որ այս տարին էլ միւս տարիների նման մի քանի հազար բացով կվերջանայ: Այլապէս լինել էլ չի կարող, քանի որ նախահաշիւը կազմուած չի եղել ստոյգ հիմունքների վրայ:

Այժմ այստեղ համեմատութեան համար դնենք 1902 թուին, այն է կալուածները գրաւելու նախընթաց տարին, Մայր Աթոռի ունեցած իսկական մուտքը, յարակցելով, որ ներկայումս ձեռքի տակ չունինք 1902-ի նախահաշուի մուտքի մասը, ուստի և անկարող ենք ասել թէ ինչ մուտք էր նախատեսուած:

1902-ի մուտք. Մայր Աթոռի տպարանում տպուած գրքերից 14188 ռ. 65 կ., զանազան ուխտատեղիներից 6525 ռ., յանուն Խ. Էջմիածնի Հայոց եկեղեցիներում հաւաքուած գանձանակադրամ 1403 ռ. 23 կ., միանուագ նուիրադրամներից 942 ռ. 50 կ., կտակներից 7828 ռ., վիճակային արդիւնք 26063 ռ. 23 կ., Մայր Տաճարի Թանգարանի այցելուներից 676 ռ. 17 կ., Տաճարի մոմից 299 ռ., արժէթղթերի 0/0-ից 14683 ռ. 77 կ., պատահական մուտք 11522 ռ. 86 կ., անշարժ կալուածներից 58910 ռ. 5 կ., մի արժէթուղթ 100 ռ., գրաւուած գրաւական 450 ռ., Վաղարշապատի այգէհարկ և ծխահարկ 2381 ռ. 42 կ., վանքի ագարակի անասնեղէնի վաճառումից 1974 ռ. 76 կ., գինու տրտից 79 ռ. 50 կ., ճեմարանի աշակերտների թոշակադրամ 2600 ռ., նպաստադրամ յանուն ճեմարանի 6507 ռ. 29 կ., վանքի շտեմարանից վաճառուած ցորենից 13623 ռ. 15 կ., վաճառուած հանդերձներից, պղնձի և երկաթի ամաններից և մի կիսամաշ կաթսայից 115 ռ. 20 կ., Եօթնվիրաց պատկերից 489 ռ. 10 կ., «դարբանից» 330 ռ. 21 կ., ընդամէնը 171688 ռ. 38 կ.:

Բայց ի նկատի ունենալով, որ այս մուտքից 7828 ռ. կտակադրամ է, պատահական մուտքից 10000 ռ. Ախալցխայի Խ. Փրկիչ եկեղեցու գումարն է՝ փոխարինաբար բերուած, 1974 ռ. 76 կ. անասնեղէնի գին է, 6507 ռ. 29 կ. ճեմարանի 25—ամեայ յօբելեանի առթիւ հաւաքուած գումարն է, իսկ 13623 ռ. 15 կ. վաճառուած ցորենի գին է, ուրեմն ընդամէնը 39933 ռ. 20 կ. արտակարգ մուտք է, ուստի և 1902-ի սովորական մուտքը պէտք է համարել 131755 ռ. 18 կ.:

Հետաքրքիր է մանրամասնաբար առաջ բերել նաև նոյն 1902-ի իսկական ելքը իւրաքանչիւր յօդուածի դիմաց փակագծում նշա-

նակելով նոյն յօդուածի համար նախահաշուով նախատեսուած գումարը կամ եթէ չէ նախատեսուած, գրելով «նախահաշուած չկայ», այլև առանձին յիշելով այն յօդուածները, որ նախահաշուած կան, բայց իսկական ելքի մէջ չկան:

1902-ի ելՔԸ.

ա. Վանական Կառավարութիւն. *անունդ միաբանութեան և աշակերտների**) 16830 ո. 71 կ. (նախ. 12000 ո.), *միանուագ նպաստ և ճանապարհածախս միաբաններին և սուրհանդակներին* 1146 ո. 6 կ. (նախ. չկայ), *հիւրատան* 200 ո. 71 կ. (200 ո.), *երկաթագործի և այլ վարպետների* 417 ո. 85 կ. (նախ. չկայ), *նաւթ* 1456 ո. 44 կ. (նախ. չկայ), *կալուածների հարկ* 3791 ո. 49 կ. (3600), *միաբանների հանդերձ* 184 ո. 14 կ. (նախ. չկայ), *Շահարխի և այլ վերանորոգութիւնների* 268 ո. 84 կ. (266 ո.), *ջրաղացի, դնկի վերանորոգութեան և այլ ծախսեր* 1128 ո. 57 կ. (200 ո.), *դիւանական ծախք Վանական Կառավարութեան* 43 ո. 23 կ. (150 ո.), *Սինօդի հեռագրների և դրամաւոր ծրարների ծախք* 56 ո. 82 կ. (նախ. չկայ), *տաճարի, խնկի, մոմի, կնդրուկի և այլն* 1200 ո. (700 ո.), *դեղատուն, դեղագործ, պատահական բժիշկ* 716 ո. 99 կ. (750 ո.), *ագարակ* 7494 ո. 60 կ. (6800 ո.), *Ամբերդի համար* 96 ո. 43 կ. (նախ. չկայ), *պահապանի, սուրհանդակի, սայլապանի, մշակի և մշակագործութեան* 3371 ո. 77 կ. (1200 ո.), *հանդերձագին սուրհանդակների և շատիրների* 314 ո. 38 կ. (նախ. չկայ), *Վան. Կառավարութեան քարտուղարին* 399 ո. 96 կ. (400 ո.), *ռօճիկ սեպական և պատահական փաստաբանների* 1834 ո. 45 կ. (1000 ո.), *դատաստանական ծախք* 32 ո. 50 կ. (նախ. չկայ), *ժամոցադրամ* 269 ո. (300 ո.), *երկրաչափի* 55 ո. 66 կ. (նախ. չկայ), *շտեմարանի վարձ* 15 ո. (նախ. չկայ), *գինէտան* 30 ո. 53 կ. (նախ. չկայ), *տպարանի ծախս* 403 ո. 38 կ. (նախ. չկայ), *Աստուածաշունչ համեմատողներին* 320 ո. (նախ. չկայ), *ցորեն աղալու* 57 ո. (նախ. չկայ), *ցէմէնտ, աւազ, կիր և այլն* 175 ո. 50 կ. (նախ. չկայ), *Հաղարծին վանքին* 160 ո. 25 կ. (նախ. չկայ), *Բջինի գիւղի համար ծախս* 423 ո. 80 կ. (540 ո.), *Իււրականի համար ծախսուած* 17 ո. 20 կ. (նախ. չկայ), *ապրանքի փոխադրութեան վարձ* 1736 ո. 31 կ. (200 ո.), *Սազմոսավանքի վանահօր ռօճիկ* 70 ո. (նախ. չկայ), *գաղթականներին* 202 ո. 52 կ. (նախ. չկայ), *մաքրութեան ար-*

*) Այդ տարին վաւերի եւ օճաւանի սեղանը ընդհանուր էր:

տաքնոցների 45 ո. (նախ. չկայ), Գայիանէ վանքին 173 ո. 45 կ. (նախ. չկայ), Շողակաթ վանքին վերադարձրած 270 ո. (նախ. չկայ), Ժառանների ոսճիկ 8426 ո. 18 կ. (7771 ո.), Վաղարշապատի և Օշականի հարկաժողովներին ոսճիկ 602 ո. 20 կ. (500 ո.), գին ցուցահանդէսից ստացուած մեդալի 25 ո. 34 կ. (նախ. չկայ), գործիքներ, չիշ, աւել և այլն 1565 ո. 72 կ. (700 ո.), նստարական ծախք 59 ո. 86 կ. (նախ. չկայ), ողորմութիւն Վեհափառի հրամանով 124 ո. 15 կ. (նախ. չկայ), սև ջրին 7 ո. (նախ. չկայ), յորդանան չինելու 9 ո. 60 կ. (ն. չկայ), մատենադարան 3 ո. (200 ո.), մակարդակ 25 ո. (ն. չկայ), լուսաւորութեան զանազան պարագաներ 79 ո. 60 կ. (ն. չկայ), տուգանադրամ 6 ո. (ն. չկայ), կաստոր ի պէտս անդամոց Վ. Կառավարութեան 66 ո. (նախ. չկայ):

Նախահաշուի մէջ առանձին յօդուածներով կան նաև 1) ոսճիկ միաբանների 11600 ո., որը յետոյ Սինօզի դանձապահը բաժանելով մտցրել է աթոռային մատենանի մէջ:

2) Վանքանների մաքրութեան ծախք 200 ո., որը ելից մատենադրամ առանձին ելք չէ ցոյց տրուած:

3) Մանր ծախք 1000 ո. որը վերոյիշեալ մի քանի յօդուածներով ցոյց տրուած մանր ծախքերի գումարն է:

4) Դարաւակեազի ս. Խաչի ջուրը բերելու համար 2000 ո., որը նոյնպէս Սինօզի ձեռքով է ծախսուած:

Այնպէս որ Վանական կառավարութիւնը ըստ նախահաշուի պէտք է ծախսէր 52277 ո., կամ աւելի ճիշտ միաբանների ոսճիկը և ս. Խաչի ջրի փողը դուրս հանելով՝ պէտք է ծախսէր 38627 ո., այն ինչ իսկապէս ծախսել է 56551 ո. 32 կ., այսինքն նախահաշուից 18124 ո. 32 կ. աւելի: Բացի սրանից մի յօդուածի համար յատկացրուած գումարից ըստ յարմարագատութեան ծախսել է մի այլ յօդուածի վրայ:

Բ. Վեհափառ. Վեհի տրամադրութեան տակ դրուած, վեհարանի տնտեսութեան, պաշտօնեաների, դիւանի և այլն համար ծախսուած է ընդամէնը 10428 ո. 71 կ. (8120 ո.)

Ուրեմն նախահաշուից 2808 ո. 71 կ. աւելի:

Գ. Զեմարան. Ուսուցիչների և պաշտօնեաների ոսճիկ 23769 ո. 16 կ. (19100 ո.), զանազան վարպետների 567 ո. 35 կ. (նախ. չկայ), հիւանդանոցի 1362 ո. 18 կ. (280 ո. նախատեսուած էր հիւանդանոցի ծախքի համար, իսկ մնացեալը՝ որ գործադրուել է հիւանդանոցի նոր շինութեան համար, նախատեսուած չէր): Դիւանական ծախք 55 ո. 77 կ. (150 ո.), նաւթ 94 ո. 96 կ. (600 ո.), ծառաների ոսճիկ 517 ո. 42 կ. [(1800 ո.) մնացածը հաշուած է պաշտօնեաների ոսճիկի հետ], ածուխ 41 ո. 50 կ. (50 ո.), հան-

դերձեղէն, լուաքք և կարկատան 3764 ո. 84 կ. (5600 ո.), զանա-
զան իրեղէններ 1647 ո. 69 կ. (նախ. չկայ), թէյ և չաքար 1930 ո.
45 կ. (1800 ո.), առանձնապէս ծախսուած աշակերտների սննդեան
վրայ 115 ո. 44 կ. (նախ. չկայ), կօշիկ և կրկնակօշիկ 3296 ո.
70 կ. (300 ո.), գիրք, տետրակ և հիմնական մատենադարան 271 ո.
41 կ. (300 ո.), անօթ, կարասի 162 ո. 87 կ. (550 ո.), մաքրու-
թիւն արտաքնոցների 80 ո. (նախ. չկայ), մշակագործութիւն 154 ո.
20 կ. (նախ. չկայ), վառելիք 980 ո. (800 ո.), տնտեսին և աշա-
կերտներին ճանապարհածախս և մանր ծախք 213 ո. 83 կ. (500 ո.),
ընդամէնը 39030 ո. 37 կ.:

Բացի սրանից նախահաշուով կան հետեւեալ յօդուածները՝
մոմ, լամպ, պատրոյկ—130 ո., մատենադարանին 200 ո., կազմի
200 ո., բնագիտական պարագայ 300 ո., դասական պիտոյք 460 ո.,
պահարան մատենադարանի համար 200 ո., վարսավիրայ և այլն
100 ո., մաքրութեան և կարկատանաց 480 ո., անակնկալ ծախք
200 ո., թոշակ Ս. Մանդինեանի 500 ո., վարդապետ ուսուցիչներին
2600 ո.: Սոյն յօդուածներում յատկապէս յիշուած գումարներից
վարդապետ ուսուցիչների ոսճիկը երևի պաշտօնեաների ոսճիկի հետ
միասին է հաշուած, Ս. Մանդինեանը իր թօշակը ստացել է թերեւս
ուղղակի Սինօդի գանձապահից, իսկ մնացեալ յօդուածներում
յիշուած գումարները մասամբ ծախսուել են նախահաշուով չնա-
խատեսուած առարկաների վրայ և մասամբ ներկայացնում են
տարուայ վերջի մնացորդը:

Նախահաշուով սահմանուած էր ձեմարանի ծախս ընդամէնը
39900 ո., բայց ծախսուած է 39030 ո. 37 կ., ուստիև մնացորդ
եղել է 869 ո. 63 կ.:

դ. Տպարան. Որովհետև տպարանը մասամբ արդիւնաբերական
հաստատութիւն է, ուստիև նրա ծախսի մանրամասն յօդուածները
առաջ ընբելը աւելորդ եւք համարում, միայն նկատենք, որ նա-
խահաշուով եւք նշանակուած եր 15600 ո. 50 կ., այն ինչ իս-
կական եւք եղել է 12248 ո. 1 կ., այսինքն նախատեսուածից
3352 ո. 49 կ. պակաս:

1902-ի նախահաշուով վան. կառավարութիւնը պէպք է ծախ-
սէր 38627 ո., ձեմարանը—39900 ո., վեհարանը 8120 ո. Տպա-
րանը 15600 ո. 50 կ., ընդամէնը 102247 ո. 50 կ.: Այն ինչ վան.
կառավարութիւնը ծախսել է 56551 ո. 32 կ., ձեմարանը 39030 ո.
37 կ., վեհարանը 10428 ո. 71 կ., Տպարանը 12248 ո. 1 կ., ըն-
դամէնը 118258 ո. 41 կ., այսինքն նախահաշուից 16010 ո. 91 կ.
աւելի:

Մի կողմ թողնելով Տպարանը, կաեսնեւք, որ վ. կառավարու-

թիւնը, Վեհարանը և ճեմարանը ծախսել են ընդամենը 106010 ռ. 48 կ.: Սրա վրայ պէտք է աւելացնել մօտ 14000 ռ. գործածուած ցորենի, իւղի և պանրի գին, որոնք ստացուում են բնական բերքով և նախահաշուի մէջ չեն մտած, այլև միաբանութեան 11600 ռ. ոօճիկը, որը տրուած է Սինօդից, այն ժամանակ կլոր թուով տարեկան ծախս կստանանք 131600 ռ.:

Իսկ 1906-ի նախահաշուով նոյն ծախքը ենթադրուում է 129500 ռ. մօտաւորապէս:

Ինչպէս տեսանք՝ 1902-ի սովորական մուտքն էր 131755 ռ. 18 կ.: 1906-ի մուտքի մասին դեռ ոչինչ չի կարելի ասել:

Վերոյիշեալ երկու տարիների ելումտից յօդուածների սոյն համեմատական թուերը մէջ բերելով, մենք շօշափեցինք միայն խնդրի արտաքին, մեքենայական կողմը, իսկ ինչ վերաբերում է թուերի բովանդակութեան և ներքին իմաստին, այլ խօսքերով՝ թուերի լեզուին, դրա մասին մի այլ անգամ:

Մ. Աթոռի տարեկան միջին մուտք 1897, 1898, 1899, 1900 եւ 1901 թուերի նկատմէայ օրհանում:

Կալուածներից 43897 ռ. 14 կ., ուխտատեղիներից 4078 ռ. 38 կ., յանուն ճեմարանի նուէրներից և աշակերտական թոշակադրամներից 10617 ռ. 52 կ., յանուն Մ. Աթոռի կտակներից և նուէրներից 1076 ռ. 71 կ., զանազան իրերի վաճառումից 6372 ռ. 76 կ., Մ. Տաճարի արդիւնք 1245 ռ. 33 կ., շուկայի մաքրութեան համար ստացուած տուրք 432 ռ. 16 կ., վախճանուած կուսակրօն հոգևորականներից մնացած դրամ 4023 ռ. 89 կ., Աղեքսանդրապօլի Եօթնվիրաց պատկերից 775 ռ. 2 կ., Վազարչապատի ծխահարկ և այգեհարկ 2346 ռ. 26 կ., Օշականի ծխահարկ և այգեհարկ 2259 ռ. 36 կ., Եղուարդայ և Մաստարայի ծխահարկ և այգեհարկ 106 ռ. 68 կ., Մ. Աթոռում տպուած օրացոյցներից 2255 ռ. 95 կ., չափաբերական և այլ մատենաններից 3876 ռ. 6 կ., Արարատ ամսագրի բաժանորդագին 5263 ռ. 6 կ., գրքերի վաճառումից 5859 ռ. 90 կ., տուգանադրամ 68 ռ. 20 կ., պսակադրամ, հոգեբաժին և առհասարակ վիճակային արգիւնք 16969 ռ. 10 կ., պտղի 1267 ռ. 49 կ., դարբաս 367 ռ. 64 կ., զանձանակադրամ 2479 ռ. 55 կ., արժէթղթերի 0/0—16000 ռ. (մօտաւորապէս), ընդամենը 131638 ռ. 16 կ.:

Հարկաւոր ենք համարում աւելացնել, որ սոյն 131638 ռ. 16 կ.-ը խիստ քիչ մուտքն է: Այս հաշուի մէջ չեն մտած հետեւեալ ձևական

մուտքերը—նոր գնուած արժէթղթերը, կուսակրօն հոգևորականներից յետ ստացուած փոխարինաբար տրուած գումարները, կուսակրօնների ոսճիկներից աւելացածը և տարուայ վերջին վանքի ներքին վարչութիւններից վերադարձրած աւելացած գումարները: Ի նկատի չէ առնուած նաև բնական բերքով վանքապատկան գիւղերից ստացուած հասոյթները:

Վիճակային եւ օտարային արդիւնք

Վիճակային արդիւնք կոչուում է այն կամաւոր տուրքը, որը պատկադրամ, հոգեւածին և այլ անուններով ստացւում է ծխականներից թեմական հաստատութիւնների և Մ. Աթոռի պահպանութեան համար: Վիճակային Կոնսիստորիաները և Հ. Կառավարութիւնները այդ դրամից են վճարում թեմական առաջնորդների, փոխանորդների և առհասարակ թեմական հաստատութիւնների մէջ ծառայողների ուժիկները և կանցեւարիական ծախքը: Կոնսիստորիաները վիճակային արդիւնքը գրում են «վիճակային արդեանց» մատեանի մէջ: Բացի վիճակային արդիւնքից Կոնսիստորիաները գանձում են նաև «օտարային» կոչուող արդիւնքները—Մ. Աթոռի տպարանի գրքերի գինը, աթոռապատկան գանձանակադրամը, կուրաց և զեմօ-աւչալեան ապաստարանի գանձանակները և առհասարակ այնպիսի կողմնակի եկամուտները, որոնք մտնում են որպէս աւանդ: Այս աւանդներից մի մասը—գրքերի գին, աթոռապատկան գանձանակադրամ և այլն, որոնք Մ. Աթոռի հասոյթներ են, թէև Կոնսիստորիաների համար «օտարային» են, բայց հասնելով Մ. Աթոռ մտնում են աթոռային մատեանի մէջ, իսկ մնացեալ գումարները—կուրաց և զեմօ-աւչալեան գանձանակները և այլն—որոնք կողմնակի հաստատութիւններին են պատկանում, Սինծղը մտցնում է աւանդադրամոց մատեանի մէջ և ուղարկում ըստ պատկանելոյն: Կոնսիստորիաները օտարային արդիւնքները պէտք է գրեն «օտարային արդեանց» մատեանի մէջ:

Որպէսզի ընթերցողը գաղափար կազմի վերոյիշեալ արդիւնքների մասին և թէ այդ արդիւնքներից ինչ է հասնում Մ. Աթոռին, այստեղ մտադիր էինք առաջ բերել վիճակային Կոնսիստորիաների 1902-ի ելմուտքը, բայց որովհետև տոյն յօդուածը գրելիս Սինծղում չկարողացանք գտնել Շամախու Կոնսիստորիայի 1902-ի մատեանները և Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի Կոնսիստորիայի

1902-ի և 1901-ի մատենաները, ուստի ամբողջութեան և համեմատութեան համար բարեղք համարեցինք նշանակել Շամախու Կոնսիստորիայի 1901-ի ելեմուտքը, Ն. Նախիջևանի և Բեսարաբիայի Կոնսիստորիայի 1900-ի ելեմուտքը, իսկ մնացեալ Կոնսիստորիաների 1902-ի ելեմուտքը: Յատկապէս 1902-ի հաշիւը ցանկացանք տալ, ի նկատի ունենալով սոյն յօդուածի կապը նախընթացի հետ:

ա. Երեւանի Հայոց Վիճ. Կոնսիստորիան 1902-ին վիճակային և օտարային արդիւնքը խառն գրել է մի մատենանի մէջ: Տարեկան մուտք եղել է 38912 ռ. և ելք նոյնքան: Բայց սոյն գումարից 7244 ռ. 98 կ.-ը Մ. Աթոռի կալուածների արդիւնքն է՝ Կոնսիստորիայի միջոցով ժողովուած և ուղարկուած Մ. Աթոռին, այնպէս որ իսկական մուտքն և ելքն է 31697 ռ. 2 կ., որից Մ. Աթոռին է ուղարկուած 31581 ռ. 83 կ.: Նաև պէտք է գիտենալ, որ սոյն գումարից նախահաշիւով Կոնսիստորիան Մ. Աթոռից յետ է ստացել իր ծախսերի և փոխ-թեմակալի ոսճկի համար 6904 ռ., ուրեմն Մ. Աթոռը ստացել է Կոնսիստորիայից վիճակային և օտարային արդիւնք 24677 ռ. 83 կ.:

բ. Վրաստանի եւ Իմերեթի Վիճ. Կոնսիստորիան 1902-ին նոյնպէս վիճակային և օտարային արդիւնքը մի մատենանի մէջ է գրել: Մուտք եղել է 18384 ռ. 87 կ., ելք նոյնքան: Սոյն ելքից Մ. Աթոռին է ուղարկուել 5 ռ.:

գ. Ղարաբաղի Վիճ. Կոնսիստորիան 1902-ին ունեցել է 1) վիճակային արդիւնք—1901-ից մնացորդ 2221 ռ. 39 կ., տարեկան մուտք 6747 ռ. 36 կ., ընդամէնը 8968 ռ. 75 կ., իսկ ելք 6876 ռ. 27 կ.: Տարուայ վերջը մնացորդ մնացել է 2092 ռ. 48 կ.: Մ. Աթոռին ոչինչ չէ ուղարկուած: 2) Օտարային արդիւնք—մնացորդ 1901-ից չկայ, տարեկան մուտք 1377 ռ. 96 կ., ելք նոյնքան, որից 1326 ռ. 99 կ. ուղարկուած է Մ. Աթոռին:

դ. Շամախու Վիճ. Կոնսիստորիան 1901-ին ունեցել է 1) վիճակային արդիւնք—1900-ից մնացորդ 1339 ռ. 31 կ., տարեկան մուտք 5920 ռ. 40 կ., ընդամէնը 7259 ռ. 71 կ., ելք 6664 ռ. 86 կ.: Տարուայ վերջը մնացորդ է մնացել 594 ռ. 85 կ.: 6664 ռ. 86 կ. ելքից Մ. Աթոռին է ուղարկուել 3389 ռ. (որից 2000 ռ. հանգստեցեալ առաջնորդի ոսճիկը): 2) օտարային արդիւնք—մնացորդ 1900-ից 11255 ռ. 86 կ. (թեմակ. ուսում., ինչմազի ուսումնար. Ղալազէի եկեղ. և այլն գումարներն են), տարեկան մուտք 826 ռ. 49 կ., ընդամէնը 12082 ռ. 35 կ., իսկ ելք 777 ռ. 15 կ.: Տարուայ վերջը մնացորդ է եղել 11305 ռ. 20 կ.: Վերոյիշեալ 777 ռ. 15 կ. ելքից Մ. Աթոռին է ուղարկուել 512 ռ. 62 կ.:

Ե. ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ՎԻՃ. ԿՈՆՍԻՍՏՈՐԻԱՆ 1902-ին ունեցել է 1) վիճակային արդիւնք—մնացորդ 1901-ից 2604 ռ. 63 կ., տարեկան մուտք 5726 ռ. 11 կ., ընդամենը 8330 ռ. 74 կ., ելք 5566 ռ. 40 կ., տարուայ վերջը մնացել է 2764 ռ. 25 կ.: Մ. Աթոռին փող չէ ուղարկուած: 2) օտարային արդիւնք—մնացորդ 1901-ից 736 ռ. 94 կ., տարեկան մուտք 2780 ռ. 21 կ., ընդամենը 3517 ռ. 15 կ., ելք 1519 ռ. 38 կ., որից Մ. Աթոռին է ուղարկուած 573 ռ. 17 կ.: Տարուայ վերջը մնում էր 1997 ռ. 77 կ.:

Գ. ՆՈՐ ՆԱԽԻԶԵԼԱՆԻ ԵՒ ԲԵՍԱՐԱԲԻԱՅԻ ԿՈՆՍԻՍՏՈՐԻԱՆ 1900-ին վիճակային և օտարային արդիւնքները միասին գրել է մի մատեանում: Այդ երկու տեսակ արդիւնքների ընդհանուր մուտքը նախընթաց տարուայ մնացորդի հետ եղել է 10946 ռ. 20 կ., իսկ ելքը 10469 ռ. 14 կ.: Տարուայ վերջը մնացորդ կար՝ 477 ռ. 6 կ.: Վերոյիշեալ 10469 ռ. 14 կ. ելքից Մ. Աթոռին ուղարկուել է 152 ռ.:

Հարկաւոր է նկատել, որ թէև տարբեր տարիներում բայց միամիայ չըջանում՝ վեց Կոնսիստորիան վիճակային և օտարային մուտք ունեցել է ընդամենը 100809 ռ. 73 կ., կամ դուրս գալով՝ չալուածների մուտքը՝ 93564 ռ. 75 կ.: Սոյն 93564 ռ. 75 կ.-ից Մ. Աթոռ է ուղարկուել 30586 ռ. 92 կ.: Այս 30586 ռ. 92 կ.-ից 26063 ռ. 23 կ. վիճակային արդիւնք է և 4523 ռ. 69 կ. օտարային արդիւնք, որից 4240 ռ. 90 կ. աթոռահաս, 282 ռ. 79 կ. օտարահաս աւանդ: Ուրեմն Մ. Աթոռը միամիայ չըջանում Կոնսիստորիաներից հասոյթ է ստացել ընդամենը 30304 ռ. 13 կ.:

Մ. Աթոռին ամենից չափ արդիւնք ուղարկում է Երևանի Կոնսիստորիան և համեմատաբար Շամախու Կոնսիստորիան, իսկ մնացեալ Կոնսիստորիաները չնչին արդիւնք են տալիս: Որովհետև թեմական հաստատութիւնները վիճակային արդիւնքով նախ հոգում են իրանց ծախքերը և մնացորդը միայն ուղարկում Մ. Աթոռին, ուստի և Սինօդը որոշ չափով կազմելով՝ չափ ու սահմանի մէջ է դրել այդ ծախսերը: Մենք այժմ ձեռքի տակ չունինք այդ շտառը, սակայն գիտենք, որ այդ շտառը հնացել է և նրանով համարեա թէ չեն ղեկավարուում այժմ: Վերջերում Սինօդը թեմական հաստատութիւնների ծախքերի համար մի նոր ցուցակ էր կազմել, բայց այդ ցուցակը՝ կարծեմ՝ անդործադրելի մնաց, գուցէ չհամապատասխանելով ներկայի իրական պահանջներին: Այնուամենայնիւ որոշ գաղափար տալու համար՝ աւելորդ չենք համարում քաղուածօրէն առաջ բերել թեմական հաստատութիւնների ծախքերի այդ ցուցակը:

Ա. Երևանի թեմ. Երևանի Վիճ. Կոնսիստորիային և փոխ. թեմակալին 7649 ռ., Աղեքսանդրապօլի Հ. Կառավարութեան և

փոխանորդին 2408 ռ., Կարսի Հ. Կառավարութեան և փոխանորդին 1828 ռ., Հին-Նախիջևանի Հ. Կառավարութեան և փոխանորդին 1828 ռ., Տաթևի Հ. Կառավարութեան և փոխանորդին 1868 ռ., Տաթևի Վանական տնտեսութեան 540 ռ., Նոր-Բայազիտի գործակալութեան 910 ռ., ընդամենը Երևանի թեմին 17031 ռ.: բ. Վրաստանի եւ Խմեդեթի թեմ. Վիճակային Կոնսիստորիային և թեմական առաջնորդին 8559 ռ., Գանձակի Հ. Կառավարութեան և փոխանորդին 2028 ռ., Գորիի Հ. Կառավարութեան և փոխանորդին 1828 ռ., Ախալցխայի Հ. Կառավարութեան և փոխանորդին 1828 ռ., Ախալքալաքի գործակալութեան 910 ռ., ընդամենը Վրաստանի և Իմէրէթի ամբողջ թեմին 15153 ռ.: գ. Ղարաբաղի թեմ. Վիճակային Կոնսիստորիային և թեմ. առաջնորդին 5959 ռ., Նուխիի Հ. Կառավարութեան և փոխանորդին 1828 ռ., ընդամենը Ղարաբաղի ամբողջ թեմին 7787 ռ.: դ. Շամախու թեմ. Վիճակային Կոնսիստորիային և թեմ. առաջնորդին 5719 ռ.: ե. Նոր Նախիջևանի եւ Բեռաբաբայի թեմ. Վիճ. Կոնսիստորիային և թեմ. առաջնորդին 5701 ռ. 64 կ., Նոր Նախիջևանի Հ. Կառավարութեան և փոխանորդին 1828 ռ., ընդամենը ամբողջ թեմին 7529 ռ. 64 կ.: զ. Աստախսանի թեմ. Վիճակային Կոնսիստորիային և թեմական առաջնորդին 5519 ռ., Ղզլարի Հ. Կառավարութեան և փոխանորդին 1588 ռ., ընդամենը ամբողջ թեմին 7107 ռ.:

Ուրեմն Ռուսահայոց բոլոր թեմական հաստատութիւնները համար այս ցուցակով նշանակուած էր ընդամենը 60326 ռ. 64 կ. տարեկան ծախք:

Ծ. Աթոռի դրամագլուխը եւ աւանդադրամները

1902-ի Յունուարի 1-ին Մ. Աթոռի գանձարանում կար հետեւեալ դրամագլուխը—արժէթղթով ոսկի ունեւոր 179962 ռ. 50 կ., ունեւոր 194739 ռ. և Փարիզ քաղաքի փոխառութիւն 4000 ֆ., իսկ զբաղով 2727 ռ. 31 կ., ընդամենը 377428 ռ. 81 կ. և 4000 ֆ.:

Բացի սրանից Մ. Աթոռի գանձարանում իբրեւ աւանդ նոյն ժամանակում պահւում էին նաեւ հետեւեալ գումարները.—ա. Յատուկ գումարներ. 1) Արդութեան ուսումնարանի դրամագլուխը 3457 ռ. 88 կ. զբաղով և 44900 ռ. արժէթղթով. 2) Հաղբատի դրամ. 174 ռ. 7 կ. զբաղով և 900 ռ. արժէթղթով. 3) Ալաշկերտի գաղթակ. դրամ.

948 ռ. 38 կ. դրամով և 15375 ռ. արժէթղթով. 4) Մեղուինեան գումար յանուն Տաճարի 284 ռ. 65 կ. դրամով և 1900 ռ. արժէթղթով. 5) Տաճարային դր. 109 ռ. 94 կ. դրամով և 600 ռ. արժէթղթով. 6) Խոր-Վիրապի դր. 109 ռ. 74 կ. դրամով և 600 ռ. արժէթղթով. 7) Զէմօ-Աւչալեան ընկ. գանձ. 80 ռ. 75 կ. 8) Գանձանակադրամ Երուսաղէմի 410 ռ. 5 կ., 9) Գանձանակադրամ կարմիր խաչի 63 ռ. 10 կ., 10) Ախալքալաքի արկածելոց դր. 33 ռ. 40 կ., 11) Արզուման Գրիգորեանցի դր. 20 ռ., 12) բաժանորդագին Աստուածաչնչի 628 ռ. 40 կ., 13) կուրաց գանձանակադրամ 13 ռ. 20 կ., 14) Յովակիմ Ադամեանի գում. 261 ռ. 96 կ. դրամով և 10600 ռ. արժէթղթով. 15) Թաղէոս քահանայ Բուդաղեանի դր. 57 ռ., 16) Ղըզլարի դպրոցի գում. 450 ռ. արժէթղթով. 17) Եօթնվիրաց պատկերի դր. 200 ռ. բ. Դաւականներ. արժէթղթով 4230 ռ. և դրամով 1887 ռ. ընդամենը դրամով 8739 ռ. 47 կ. և արժէթղթով 79555 ռ., ամբողջ աւանդը 88294 ռ. 47 կ.:

Ուրեմն 1902-ի Յունուարի 1-ին գանձարանում կար ընդամենը դրամազուլիս և աւանդադրամ արժէթղթով 454256 ռ. 50 կ. և 4000 ֆ., իսկ դրամով 11466 ռ. 78 կ., ամբողջ գումարը 465723 ռ. 28 կ. և 4000 ֆ.:

Հայերը Ռուսաստանում ըստ 1897 թուի առաջին ընդհանուր աշխարհագրի

Մինչև 1897 թիւը Ռուսաստանում բնակիչները հաշուելու համար ռէվիզիաներ էին անում: Ռէվիզիաների գլխաւոր նպատակն էր արականներին հաշուել պետական—ֆինանսական նպատակով: 1897-ին առաջին անգամ ընդհանուր աշխարհագիր եղաւ Ռուսաստանում: Այս աշխարհագրից ստացուած հետեանքները՝ Ն. Ա. Տրոյնիցկու ընդհանուր խմբագրութեամբ մշակուելով՝ լոյս տեսան Ս. Պետրբուրգում 1905 թուին երկու ընդարձակ հատորով՝ Բացի

* Первая всеобщая перепись населенія російской имперіи 1897 г., подъ редакціею Н. А. Тройницкаго, общій сводъ по имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населенія, произведенной 28 января 1897 г., Т. I и II, С. Петербургъ 1905.

սրանից իւրաքանչիւր նահանգի վերաբերեալ վիճակագրական տեղեկութիւնները հրատարակուում են առանձին հատորներով և այդ հրատարակութիւնը դեռ չի վերջացած: Մենք օգտուելով այդ հրատարակութիւններից՝ կաշխատենք այստեղ ընդհանուր տեղեկութիւն տալ աշխարհագրից ստացուած հետեանքների մասին, մասնաւորապէս ծանրանալով հայերիս վերաբերեալ վիճակագրական տեղեկութիւնների վրայ:

Ն. Ա. Տրոյնիցկու հրատարակած երկու հատորներից առաջինում զետեղուած են հետեւեալ աղիւսակները.— 1) ներկայ ժողովուրդը և բնիկ ժողովուրդը: 2) Բնակիչների բաժանումը ըստ տնտեսութեան և վերջինս կազմը: 3ա) Բնակիչների թիւը ըստ սեռի, տասնամեայ հասակի և գրագիտութեան: 3բ) Բնակիչների բաժանումը ըստ սեռի, հասակի և գրագիտութեան: 4) Մի տարեկանից պակաս մանուկները ըստ ամսական հասակի: 5) Բնակիչների բաժանումը ըստ ընտանեկան վիճակի և հասակի: 6) Բնակիչների բաժանումը ըստ դասակարգի և ծննդավայրի: 7ա և 7բ) Եկւորների բաժանումը ըստ ծննդավայրի: 8) Բնակիչների բաժանումը ըստ դասակարգի և աստիճանի: 9ա և 9բ) Բնակիչների բաժանումը ըստ գրագիտութեան, կրթութեան, դասակարգի և հասակի: 10) Բնակիչների բաժանումը ըստ դասակարգի և ընտանեկան վիճակի: 11) Օտարահպատակների բաժանումը ըստ պետութեանց: 12) Բնակիչների բաժանումը ըստ դաւանութեան:

Բացի այս ընդարձակ աղիւսակներից հատորի մէջ կան նաև զանազան կարտօգրաւներ և դիագրաւներ: Հատորի բովանդակութեան մասին այս ընդհանուր տեղեկութիւնները տալուց յետոյ՝ այժմ համառօտակի առաջ բերենք մեղ հետաքրքրող վիճակագրական տեղեկութիւնները:

1897-ի աշխարհագրից երևեց, որ Ռուսաստանում՝ բացի Ֆինլանդիայից՝ կայ—

Եւրոպ. Ռուսաստանի	արական	0/0-ը	իգակ.	0/0-ը	երկսեռ.
50 նահանգներում	45749575	48,96	47693289	51,04	93442864
Պրիվիսլինեան 10 նն.	4712090	50,12	4690163	49,88	9402253
Կովկասի 11 նահանգներում և չրջաններ.	4886713	52,61	4402651	47,39	9289364
Սիբիրի 9 նահանգ.	2964419	51,48	2791403	48,52	5758822
Միջին Ասիայի 9 չրջ.	4164551	53,76	3582167	46,24	7746718
Բացի սրանից՝ հետև ծովերի վրայ՝ զինուորապահան նաւերում,					

Բուխարայի ռուսա-
կան պաղթավայրե-
րում, ռուսական
հպատակները խիւս-
յում ու ռուս ժողո-
վուրդը Ֆինլանդի-
այում, որոնք աշխար-
հագրի մէջ պէտք է
մտնէին

35350 86,94 5311 13,06 40661

ամբողջ պէտք. մեջ 62512698 49,74 63167984 50,26 125680682

Սոյն 40661 մարդը դուրս հանելով 125680682-ից՝ կստացուի
125640021—Ռուսաստանի բնակիչները, որոնց և վերաբերում են
վիճակագրական հաշիւները:

Առհասարակ կանանց թիւը շատ է քան տղամարդկանց, մա-
նաւանդ եւրոպական Ռուսաստանում. այնպէս որ՝ չնայելով որ
միւս մասերում տղամարդկանց թիւն է շատ, բայց այնուամե-
նայնիւ կանանց ընդհանուր թիւը գերակշռում է:

100 տղամարդուն ընկնում է ամբողջ կայսերութեան մէջ 101,1 կին,
Եւրոպ. Ռ. 104,2 Պրիվիս. նն. 99,5 Կովկաս 90,1 Բագ. ն. 80,5
Գանձ. ն. 83,0 Կարսի շ. 81,0 Քուլթ. ն. 92,6 Թիֆ. ն. 82,6
Չերնամոր. ն. 65,3 Երևանի ն. 87,7

Ըստ դաւանութեան 1000 տղամարդուն ընկնում է.

ռուղղափառ	1.028,3 կին	կաթոլիկ	1.016,1
լուսաւորչական	890,1	հրէայ	1.047,7
բողոքական	1.850,4	բուդդայական և	
մահմէտական	883,6	լամայիտ	802,2
հնադաւան	1.142,4		

932 քաղաքում ապրում են 8912140 ար. և 7916255 իգ.
այսինքն քաղաքներում 1000 տղամարդուն ընկնում է 888,2 կին:
Քաղաքացիները ազգաբնակչութեան 13,40/0 են:

Բնակիչները գետեղուած են հետևեալ կերպով.—ամբողջ պե-
տութեան մէջ մի | վերստի վրայ 6,66 հ. Սիբիրում 0,58
Պրիվիսլին. նն. 84,28 Կովկասում 22,56 Բագուի ն. 24,08
Դաղստանի շրջ. 21,86 Գանձակի նհնգ. 22,65 Կարսի շրջ. 17,48
Կուբ. շրջ. 23,63 Քուլթայիսի ն. 33,2 Սուրպ. ն. 16,64
Թերեքի շրջ. 15,3 Թիֆլիսի ն. 26,86 Չերնոմ. ն. 8,90
Երևանի ն. 35,71

Ամենից խիթ բնակուած են Պրիվիւիւան նահանգները, ամենից նօսր Սիբիրը:

Աշխարհագրի ժամանակ երևեց ,որ իրանց բնակավայրից ժամանակաւոր հեռացել էին 3,041,255 հ. (2,40/0), իսկ եկւոր էին 2,104,751 հ. (1,70/0): Այս տարբերութիւնից կասկած է ծագում, որ մի մարդը կարող է երկու տեղ գրուած լինել և աշխարհագրի մէջ անճշդութիւն մտած:

Բոլոր բնակիչները բաժանուած են 22,023,414 տնտեսութեան (ընտանիքի), որից 2,893.847 (130/0) քաղաքային տնտեսութիւն:

Բնակիչները ըստ հասակի հետեւեալ 0/0 էին ներկայացնում.

	1 ց. պակաս.	1—9 ց.	10—19 ց.	20—59 ց.	մնացածը
	ար. իգ.	ար. իգ.	ար. իգ.	ար. իգ.	ար. իգ.
Եւրոպ. Ռ.	3,7—3,5	24,0—23,4	21,3—21,4	44,1—44,5	6,9—7,2
Պրիվիւ. նն.	3,5—3,5	24,6—24,7	20,5—21,5	45,4—43,9	6,0—6,4
Կովկաս	2,9—3,0	26,8—28,2	20,3—19,8	44,4—42,9	5,6—6,1
Սիբիր	3,5—3,6	21,6—23,2	19,5—20,7	47,3—44,8	8,1—7,7
Միջ. Ասիա	1,2—1,4	21,4—24,6	19,1—19,6	51,9—48,3	6,4—6,1
Կյսրութ. մէջ	3,4—3,4	24,0—23,9	20,9—21,1	44,7—44,6	7,0—7,0

Այս տեղից երևում է, որ 1 տարեկանից պակաս մանուկներ բնակիչների թուի համեմատութեամբ ամենից քիչ կային Մ. Ասիայում, ամենից շատ Ե. Ռուսաստանում (ար.) և Սիբիրում (իգ.): 1—9 տարեկան շատ կային Կովկասում և ամենից քիչ Մ. Ասիայում (ար.) և Սիբիրում (իգ.): 10—19 տ. շատ կային Ե. Ռուսաստանում (ար.) և Պրիվիւիւան նահանգներում (իգ.), ամենից քիչ Միջին Ասիայում: 20—59 տ. ամենից շատ կային Մ. Ասիայում, ամենից քիչ Ե. Ռուսաստանում (ար.) և Կովկասում (իգ.):

Այժմ տեսնենք 1 տարեկանից պակաս մանուկների 0/0-ը Կովկասի մի քանի նահանգներում:

1 տարեկանից պակաս երկսեռ մանուկների 0/0-ը.

Կովկաս	2,9	Բագուի	ն. 2,0	Գանձակի	ն. 2,3
Կարսի շրջ.	2,7	Գուլիստի	ն. 2,2	Թիֆլիսի	ն. 2,5
Ջերնամոր	ն. 2,7	Երևանի	ն. 2,6		

1 տարեկանից պակաս մանուկներ բնակիչների թուի համեմատութեամբ ամենից շատ կային Կարսի շրջանում և Ջերնամորեան նահանգում, իսկ նոյն իսկ այդ նահանգներում նրանց 0/0-ը ընդհանուր Կովկասի միջին 0/0-ից ցածր էր: 1 տարեկանից պակաս մանուկներ ամենից քիչ կային Բագուի նահանգում:

Բնակիչների միջին հասակի տարիները կայսերութեան մէջ.

ֆաղաֆնեբում գիւղերում

	ար.	իգ.	երկսեռ	ար.	իգ.	ար.	իգ.
Եորոպ. Ռ.	24,98—25,54	25,26	26,43—27,41	24,75—25,28			
Պրիվիսլ. նն.	24,25—24,47	24,36	24,32—25,14	24,22—24,27			
Կովկաս	23,80—24,07	23,94	24,71—24,75	23,68—23,42			
Սիբիր	26,79—25,77	26,31	28,14—26,90	26,69—25,68			
Միջին Ասիա	26,84—25,33	26,14	27,52—26,12	26,74—25,23			
Կայսեր. մէջ	25,05—25,32	25,16	26,15—26,85	24,86—25,10			

Միջին հասակը քաղաքներում աւելի մեծ է քան գիւղերում, առողջապահական պայմանների շնորհիւ և այն պատճառով, որ մշակութեան յարմար ուժերը հաւաքուած են լինում քաղաքներում: Միջին հասակի կողմից Կովկասը վերջին տեղն է բռնում, իսկ Սիբիրը առաջին: Տղամարդիկ երկարակեաց են Մ. Ասիայում, կանայք Սիբիրում: Ամենից երկարակեաց են Սիբիրի (ար.) և Ե. Ռուսաստանի (իգ.) քաղաքացիները, ամենից սակաւակեաց՝ Կովկասի գիւղացիները:

Այժմ անցնենք բնակիչների ընտանեկան վիճակին:

Ընտանեկան վիճակը 0/0-ով ըստ տասնամեայ հասակի.

	ամուրի եւ կոյս ամուսնացած որբւայրի ամուսնաթոյ անորոշ									
	ար.	իգ.	ար.	իգ.	ար.	իգ.	ար.	իգ.	ար.	իգ.
15 և. պակաս	99,99—99,93	0,01—0,07	0,00—0,00	0,00—0,00	0,00—0,00	0,00—0,00	0,00—0,00	0,00—0,00	0,00—0,00	0,00—0,00
15—19 և.	95,49—84,09	4,46—15,75	0,02—0,11	0,01—0,03	0,02—0,02					
20—29 և.	44,36—20,93	54,92—77,51	0,57—1,36	0,06—0,14	0,09—0,06					
30—39 և.	9,53—6,52	88,62—87,88	1,65—5,36	0,11—0,18	0,08—0,06					
40—49 և.	4,33—4,62	91,35—80,71	4,12—14,42	0,13—0,17	0,07—0,08					
50—59 և.	3,02—4,27	87,03—66,03	9,75—29,40	0,13—0,15	0,07—0,15					
60 եւ աւելի և.	2,64—4,81	68,04—36,15	29,04—58,50	0,13—0,14	0,15—0,40					
ամբողջ բնակիչ.	57,14—52,02	39,45—39,56	3,29—8,27	0,06—0,08	0,06—0,07					

Այս աղիւտակից երևում է, որ ամուսնիների և կոյսերի ամենամեծ 0,0-ը բնականաբար տալիս են 15 տարեկանից պակասները, և ամենափոքր 0/0-ը 60 և աւելի տարեկան տղամարդիկ և 50—59 տարեկան կանայք: Ամուսնացածների ամենամեծ 0/0-ը տալիս են 40—49 տ. տղամարդիկ և 30—39 տ. կանայք, իսկ ամենափոքր 0/0-ը 15 տարեկանից պակաս տղամարդիկ և կանայք: Որքայրիների ամենամեծ 0/0-ը տալիս են 60 և աւելի տարեկանները, իսկ ամենափոքր 0/0-ը 15 տարեկանից պակասները: Ամուսնաթողների ամենամեծ 0/0-ը տալիս են 40—60 և աւելի տարեկան տղամարդիկ և 30—39 տարեկան կանայք, իսկ ամենափոքր 0/0-ը 15 տարեկանից պակաս տղամարդիկ և կանայք:

Ընտանեկան վիճակը 0/0-ով.

	ամուրի եւ կոյս		ամուսնացած		որբեւայրի	
	ար.	իգ.	ար.	իգ.	ար.	իգ.
Եւրոպ. Ռ.	28,9—23,6		65,5—62,6		5,7—13,5	
Պրիվիսլ. նն.	34,0—28,1		62,4—59,9		3,4—11,6	
Կովկաս	31,9—13,6		63,3—71,0		4,6—15,0	
Սիբիր	30,8—20,6		61,7—66,2		7,1—12,8	
Միջին Ասիա	35,1—9,0		60,9—77,0		3,7—13,7	
Կայսերութիւն	30,1—22,3		64,3—64,0		5,4—13,4	

Այստեղից երևում է, որ բնակիչների թուի համեմատութեամբ ամուսինները ամենից շատ են Միջին Ասիայում, ամենից սակաւ Եւր. Ռուսաստանում, իսկ կոյսերը ամենից շատ են Եւր. Ռուսաստանում և ամենից սակաւ Մ. Ասիայում, Ամուսնացած տղամարդիկ ամենից շատ են Եւր. Ռուսաստանում և սակաւ Մ. Ասիայում, այն ինչ ամուսնացած կանայք շատ են Մ. Ասիայում և ամենից սակաւ Պրիվիսլեան նահանգներում, Որբեւայրի տղամարդիկ ամենից շատ են Սիբիրում և սակաւ Պրիվիսլեան նահանգներում, իսկ որբեւայրի կանայք ամենից շատ են Կովկասում և սակաւ Պրիվիսլեան նահանգներում:

Բնակիչների դասակարգային կազմը 0/0-ով.

	ամբողջ					
Եւր. Ռ. Պրիվ.ՃԳ. Կովկաս Սիբիր Մ. Ասիա	պեթ.					
տոհմ. ազն.	0,95	1,44	1,84	0,29	0,15	0,97
անձն.ազն և աստիճ.	0,52	0,47	0,58	0,51	0,20	0,50
հոգևորական	0,54	0,08	0,62	0,34	0,04	0,47
տոհմ.և անձ.պտ.քղ.	0,33	0,04	0,21	0,16	0,03	0,27
վաճառական	0,25	0,10	0,20	0,16	0,06	0,22
մեղչանին	10,65	23,53	8,11	5,62	1,95	10,66
գիւղացի	84,16	72,98	74,56	70,87	4,98	77,12
ղազաիս	1,54	0,11	10,43	4,46	3,28	2,33
ինօրօւէց	0,45	0,00	1,51	14,64	88,97	6,61
օտարահպատակ	0,27	1,15	1,69	1,08	0,29	0,48

Սրանից երևում է, որ տոհմ. ազնուականները բնակիչների թուի համեմատութեամբ ամենից շատ են Կովկասում, ամենից քիչ Մ. Ասիայում, Անձնական ազնուականները և աստիճանաւորները ամենից շատ են Ս. Ռուսաստանում և ամենից սակաւ Մ. Ասիայում, Հոգևորականները շատ են Կովկասում, սակաւ Մ. Ասիայում:

Տոհմ. և անձ. պատ. քաղաքացիները շատ են Ե. Ռուսաստանում, սակաւ Մ. Ասիայում: Վաճառականները շատ են Ե. Ռուսաստանում, սակաւ Մ. Ասիայում: Մեշչանները շատ են Պրիվիլեան նահանգներում և սակաւ Մ. Ասիայում: Գիւղացիները շատ են Ե. Ռուսաստանում և սակաւ Մ. Ասիայում: Ղազախները ամենից շատ են Կովկասում, սակաւ Պրիվիլեան նահանգներում: Ինօրօղէցները ամենից շատ են Մ. Ասիայում և սակաւ Պրիվիլեան նահանգներում: Օտարահպատակները ամենից շատ են Կովկասում, սակաւ Սիբիրում:

Օտարահպատակներից 120720 հ. (19,90/0) Տաճկաստանից են և 73920 հ. Պարսկաստանից (12,20/0): Սրանք մեծ մասամբ մնում են Կովկասում: Տաճկահպատակների և Պարսկահպատակների մի մասը հայեր են:

Բնակիչների 0/0-ը ըստ դաւանութեան.

	Պեթ. մէջ	Եւգ. Ռ.	Պրիվիւ. ճն.	Կովկաս	Սիբիր	Մ. Ասիա
ռւղղափառ	69,35	81,71	6,47	49,40	85,79	8,28
հնադաւան	1,75	1,88	0,10	1,46	4,16	0,84
լուսաւորչական	0,94	0,05	0,00	12,12	0,01	0,06
հայ կաթ.	0,03	0,00	0,00	0,39	0,00	0,00
հռ. կաթ.	9,13	4,65	74,80	0,49	0,61	0,71
լուտերական	2,84	3,30	4,41	0,59	0,27	0,11
ռէֆորմատ.	0,07	0,08	0,06	0,02	0,00	0,00
բապտիստ	0,03	0,03	0,04	0,02	0,01	0,00
մենօնիտ	0,05	0,07	0,01	0,02	0,00	0,01
անգլիկան	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
մնացած քրիստ.	0,00	0,00	0,01	0,01	0,00	0,00
կարայիմ	0,01	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00
հրէայ	4,15	4,06	14,05	0,61	0,60	0,17
մահմետական	11,07	3,82	0,05	34,52	2,20	90,32
բուդդայ. և լամայիտ	0,35	0,18	0,00	0,16	4,30	0,02
մնացած ոչ քրիստ.	0,23	0,16	0,00	0,19	2,05	0,00

Սոյն աղիւսակից կարելի է եզրակացնել, որ Ռուսաստանում ամենատարածուած դաւանութիւնը ռւղղափառութիւնն է, ամենաքիչ տարածուածը անգլիկան և կեղեցու դաւանութիւնը: Կովկասում ամենատարածուածներն են ռւղղափառութիւնը, մահմետականութիւնը և լուսաւորչականութիւնը: Եւր. Ռուսաստանում և Սիբիրում ամենատարածուածն է ռւղղափառութիւնը, Պրիվիլեան նահանգներում՝ հռ. կաթոլիկութիւնը և Մ. Ասիայում՝ մահմետականութիւնը:

Այժմ տեսնենք գրագիտութեան պատկերը:

Աշխարհագրի մէջ մտած ժողովրդից գրագէտ էին 26569585 հ.
(21,10/0), որից 18318812 ար. (29,80/0), 8250773 իգ. (13,10/0):

Քաղաքացիներից գրագէտ էին 45,30/0 երկսեռ.—արակ. 540/0,
իգական 35,60/0.

Գրագէտների 0/0-ը ըստ հասակի.

	Պես. մէջ ա. իգ.	Եւր. Ռ. ա. իգ.	Պրիվիս. 66. ա. իգ.	Կովկաս ա. իգ.	Սիբիր ա. իգ.	Մ. Ասիա ա. իգ.
4—9 ս.	8,4—4,9	9,5—5,4	9,2—7,5	3,9—1,9	5,9—2,5	1,9—1,0
10—19 ս.	45,5—21,8	51,8—22,7	44,4—40,8	24,5—11,6	26,1—10,0	9,0—3,9
20—29 ս.	44,9—19,5	49,9—20,3	55,0—43,2	30,2—9,0	29,1—7,7	13,0—2,9
30—39 ս.	39,5—15,7	43,8—16,1	49,0—36,6	25,9—7,2	28,3—5,6	10,5—2,4
40—49 ս.	33,2—12,6	36,3—13,1	46,2—30,5	23,6—5,9	23,3—4,0	9,3—1,9
50—59 ս.	26,5—11,1	22,2—11,6	33,2—21,2	20,3—5,1	17,7—2,9	7,9—1,7
60—69 ս.	22,4—10,2	24,4—10,9	28,4—19,1	16,3—4,1	14,7—2,4	6,6—1,6
70—79 ս.	18,6—9,6	20,1—10,3	24,8—17,5	13,1—3,3	11,2—1,8	5,3—1,4
80—89 ս.	13,0—7,6	14,1—8,6	18,4—14,1	8,9—2,1	7,6—1,2	4,6—1,3
90—99 ս.	8,6—5,1	9,3—5,9	12,9—9,0	6,5—1,6	6,0—0,9	5,2—1,2
100—109 ս.	5,9—3,4	6,5—4,7	6,5—7,9	4,7—1,1	6,3—1,2	6,6—1,0
110 և ավելի ս.	5,9—3,3	5,3—5,4	— —	2,4 —	6,1 —	15,0 —
անյայտ ս.	23,7—12,9	29,5—16,6	33,3—29,9	13,5—4,4	17,3—5,8	4,9—1,0
միջին բ.	29,3—13,1	32,6—13,7	34,2—26,8	18,2—6,0	19,2—5,1	7,9—2,2
ճայնք միայն						
բաղաճեցում	54,0—35,6	58,5—38,3	50,5—38,6	42,4—22,3	48,0—28,3	24,9—10,3

Այս աղիւսակից երևում է, որ 4—9 տարեկան գրագէտ բնակիչների թուի համեմատութեամբ ամենից շատ կային Եւր. Ռուսաստանում (ար.) և Պրիվիսլեան նահանգներում (իգ.), ամենից սակաւ Մ. Ասիայում 10—19 տ. գրագէտները ամենից շատ էին Ե. Ռուսաստանում (ար.) և Պրիվիսլեան նահանգներում (իգ.), սակաւ Մ. Ասիայում 20—79 տ. գրագէտները ամենից շատ էին Պրիվիսլեան նահանգներում, ամենից քիչ Մ. Ասիայում 80—89 տ. գրագէտները ամենից շատ էին Պրիվիսլ. նահանգներում, սակաւ Մ. Ասիայում (ար.) և Սիբիրում (իգ.): 90—99 տ. գրագէտները ամենից շատ էին Պրիվիս. նահանգներում, սակաւ Մ. Ասիայում (ար.) և Սիբիրում (իգ.): 100—109 տ. գրագէտները ամենից շատ էին Մ. Ասիայում (ար.) և Պրիվիսլ. նահանգներում (իգ.), սակաւ Կովկասում (ար.) և Մ. Ասիայում (իգ.): 110 և ավելի տարեկան գրագէտներ ամենից շատ կային Մ. Ասիայում (ար.) և Ե. Ռուսաստանում (իգ.), բոլորովին չկային Պրիվիսլ. նահանգներում: Նոյն տարիքով գրագէտ կանայք ամեննին չկային նաև Կովկասում, Սիբիրում և Մ. Ասիայում: Ընդհանրապէս գրագիտութիւնը ամեն-

նից շատ տարածուած էր Պրիվիւ. նահանգներում, ամենից սակաւ Մ. Ասիայում: Իսկ միայն քաղաքներում գրագիտութիւնը ամենից շատ տարածուած էր Եւր. Ռուսաստանում (ար.) և Պրիվ. նահանգներում (իգ.), ամենից սակաւ Մ. Ասիայում: Բնականաբար գրագէտները ամենամեծ 0/0 տալիս են 10—19 տարեկանները, ամենից սակաւ 110 և աւելի տարեկանները:

Գրագէտների 0/0-ը ընդհանրապէս.

Պետութեան մէջ	19,78	Եւր. Ռ.	19,99	Պրիվիւ. նն.	39,43
Սիբիր	12,95	Մ. Ասիա	25,15	Կովկաս	19,37
Բագուի ն.	37,55	Գանձ. ն.	35,96	Կարսի շրջ.	41,54
Քուբայիսի նգ.	56,12	Թիֆլիսի ն.	48,53	Երևանի ն.	54,10

Այս աղիւսակից երևում է, որ գրագիտութիւնը Անդրկովկասի նահանգներից ամենից շատ տարածուած էր Քուբայիսի նահանգում, ամենից սակաւ Գանձակի նահանգում: Անդրկովկասի գրագիտութեան 0/0-ը ընդհանուր Կովկասի և պետութեան գրագիտութեան միջին 0/0-ից բարձր էր:

Բնակիչների կրթութիւնը հետեւեալ պատկերն է ներկայացնում.

	ա Ր ա կ ա ն					ի գ ա կ ա ն				
	բիւ տնմանց	0/0	0/0			բիւ տնմանց	0/0	0/0		
			բնակիչների վերաբերմամբ	բնակիչների բնակավայրերի մէջ	գիւղական մէջ			բնակիչների վերաբերմամբ	բնակիչների բնակավայրերի մէջ	գիւղական մէջ
ճամպուտացիներում և քաղաք. վարժար... 97961	11,5	0,157	83,3	16,7	6360	1,2	0,010	83,3	12,7	
մասնագ. տեխնիկ. բարձ. ուսում... 29656	3,5	0,048	78,7	21,3	619	0,1	0,001	80,3	19,7	
քաղաք. գիմուսական ուսումնադասնետում... 4181	0,5	0,007	82,2	11,8	—	—	—	—	—	
մասնագիտական միջնակարգ ուս... 86655	10,2	0,138	61,2	38,8	13293	2,5	0,021	77,0	23,0	
համալսարանական միջնակարգ ուս... 558038	65,7	0,893	66,5	33,5	514939	97,5	0,815	79,6	20,4	
գիմուսական միջնակարգ ուս... 72441	8,6	0,116	82,7	17,3	—	—	—	—	—	
Ընդամենը 848932	100,0	1,359	69,8	30,2	535211	100,0	0,847	79,6	20,4	

Կրթութեանների ամենամեծ 0/0-ը ստացել է հանրակրթական

միջնակարգ ուսումնական Միջնակարգ և բարձրագույն կրթութիւն ունեցող տղամարդիկ կազմում են բնակիչների 1,359 0/0-ը, կանայք 0,847 0/0: Միջնակարգ և բարձրագույն կրթութեան տէր թէ տղամարդիկ և թէ կանայք մեծ մասամբ ապրում են քաղաքներում:

Կրթութեամբ 0/0-ը բնակիչների վերաբերմամբ.

Եւրոպ. Ռ.	Պրիվիսլ. ցն.	Կովկաս	Սիբիր	Մ. Ասիա
աւ. իգ.	աւ. իգ.	աւ. իգ.	աւ. իգ.	աւ. իգ.
բարձ. ընդ. կրթ. տէր 0,176-0,009	0,056-0,005	0,089-0,004	0,086-0,004	0,024-0,002
բարձ. մաս. կրթ. տէր 0,05-50,001	0,052-0,001	0,023-0,001	0,027-0,001	0,008-0,000
բարձ. զին. կրթ. տէր 0,008	— 0,007	— 0,004	— 0,004	— 0,003
միջնակ. մաս. կրթ. 0,146-0,019	0,189-0,010	0,108-0,009	0,123-0,016	0,048-0,004
միջնակ. հանդեր. 9,946-0,745	1,294-0,920	0,794-0,576	0,670-0,667	0,131-0,197
միջնակ. զին. կրթ. 0,123	— 0,135	— 0,093	— 0,078	— 0,067
Ընդհանրապէս 1,454-0,774	1,733-0,936	1,111-0,590	0,988-0,688	0,281-0,203

Միջին և բարձրագույն կրթութեան տէր անձեր ամենից շատ կան Պրիվիսլեան նահանգներում և ամենից քիչ Մ. Ասիայում:

Բնակիչները ըստ ծննդավայրի 0/0-ով.

	եղական ծնունդ	այլ նահանգի	այլ պետութեան
Եւրոպ. Ռ.	92,2	7,6	0,2
Պրիվիսլ. նն.	87,3	11,4	1,3
Կովկաս	84,4	14,0	1,6
Սիբիր	75,6	23,3	1,0
Միջ. Ասիա	93,6	5,9	0,8
Կայսերութիւն	90,6	9,0	0,4

Ամենից շատ օտարապատակներ կան Կովկասում, հարկան պետութիւններից եկած: Ամենից շատ եկւորներ այլ նահանգներից կան Սիբիրում:

Ռուս բնակիչների յարաբերութեան 0/0-ը մնացած բնակիչների վերաբերմամբ.

Պետութեան մէջ	66,80	Եւրոպական Ռ.	80,05
Պրիվիսլեան նն.	6,72	Կովկաս	33,72
Բազուի նահանգ	9,4	Գանձակի ն.	2,0
Կարսի շրջ.	9,6	Դուբայիսի նահանգ	2,2
Թիֆլիսի նահանգ	8,2	Երևանի նահանգ	1,9

Տեղական բնակիչների վերաբերմամբ ուսանողը ամենափոքր 0/0 են կազմում Երևանի նահանգում, ամենամեծ 0/0 Ե. Ռուսաստանում:

Այժմ տեսնենք թէ հայերը ըստ դաւանութեան ինչպէս են գետեղուած Ռուսաստանում:

Բնակիչների բաժանունը ըստ դաւանութեան.

Նահանգներ	Լ, ռ, ս, ա, լ, ո, ր, չ, ա, կ, ա, ց						Հ, ա, յ						կ, ա, ք, ո, լ, ի, կ					
	1897-ին		1907-ին		1897-ին		1897-ին		1897-ին		1897-ին		1907-ին		1897-ին		1897-ին	
	ար.	իգ.	իգ.	ընդամենը	ար.	իգ.	ար.	իգ.	ար.	իգ.	ար.	իգ.	ար.	իգ.	ար.	իգ.	ար.	իգ.
1	25897	21987	47884	56683	15400	12750	1288	947	2235	2643	878	596						
2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3	2052	2151	4803	4960	1924	2083	21	29	50	59	13	25						
4	1087	1178	2265	2673	671	780	158	88	246	290	38	6						
5	9	3	12	14	9	3	22	25	47	55	4	2						
6	11	8	19	22	11	8	12	12	24	28	4	3						
7	2	1	3	4	1	1	—	1	1	1	—	1						
8	4	4	8	9	4	4	—	—	—	—	—	—						
9	21	9	30	35	14	7	6	3	9	10	4	1						
10	112	47	159	188	74	25	6	—	6	7	3	—						
11	4	—	4	5	3	—	1	—	1	1	1	—						
12	17	9	26	31	6	2	15	18	33	39	1	1						
13	13896	13222	27118	31999	5811	5552	18	11	29	34	12	7						
14	801	147	448	529	130	95	16	8	24	28	7	1						
15	26	9	35	41	23	9	—	1	1	1	—	1						
16	2	—	2	2	1	—	14	13	27	32	—	—						
17	68	36	104	123	58	33	5	8	18	15	3	—						

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
17 Կովէնի	5	3	8	9	4	2	42	54	96	113	1	3
18 Կոստորմայի	1	3	4	5	—	3	—	1	1	1	—	1
19 Կուրլանդեան	6	2	8	9	1	—	7	5	12	14	5	3
20 Կուրսկի	32	9	41	48	25	4	5	1	6	7	1	—
21 Լեֆլանդեան	39	8	47	55	38	8	3	3	6	7	3	2
22 Մինսկի	7	7	14	17	6	7	34	27	61	72	5	6
23 Մոզիլի	4	2	6	7	—	—	7	9	16	19	1	1
24 Մոսկուայի	1188	452	1640	1935	1183	451	18	7	25	29	18	7
Նոյն Բաւոյ Մոսկով.	1182	451	1633	1927	—	—	18	7	25	29	—	—
25 Նիժնեգորեան	33	14	47	55	15	5	1	—	1	1	1	—
26 Նովգորոդեան	—	2	2	2	—	2	3	2	5	6	—	1
27 Օլոնէցկի	1	—	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—
28 Օրէնբուրգի	18	1	19	22	13	1	2	—	2	2	1	—
29 Օրլովի	28	3	31	37	28	3	1	2	3	4	1	—
30 Պէնդլի	4	1	5	6	2	1	1	—	1	1	1	—
31 Պերմի	15	3	18	21	7	1	4	—	4	5	2	—
32 Պոդոլի	65	29	94	111	18	6	23	14	37	44	20	4
33 Պոլտաւայի	11	5	16	19	8	2	—	—	—	—	—	—
34 Պսկովի	1	—	1	1	1	—	12	12	24	28	—	—
25 Ռեազանի	5	—	5	6	4	—	1	—	1	1	1	—
36 Սամարայի	27	6	33	39	25	5	3	5	8	9	—	—
37 Ս. Պետրբուրգի	628	297	925	1091	623	297	19	4	23	27	15	3
Ն. Բ. Ս. Պետրբուրգ	595	284	819	966	—	—	15	3	18	21	—	—

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
38 Սաբաստովի	120	48	168	198	116	36	5	4	9	11	4	4
39 Սիմոնիսի	3	1	4	5	3	1	1	—	1	1	1	—
40 Սմոլենսկի	7	4	11	13	7	2	1	2	3	4	—	—
41 Տաւրիկեան	4279	3215	7494	9023	2902	2308	669	537	1206	1433	587	479
42 Տաթրովի	44	17	61	72	40	14	2	—	2	2	2	—
43 Տվերի	10	6	16	19	5	5	2	1	3	4	2	1
44 Տուլայի	4	1	5	6	3	1	—	—	—	—	—	—
45 Ռաֆայի	15	1	16	19	8	1	2	—	2	2	1	—
46 Ռաբկովի	361	118	479	567	299	102	61	16	77	91	56	13
47 Ռեդրոնի	1307	908	2212	2610	1268	880	59	19	78	92	59	16
Ն. Բ. Սղեա	950	570	1520	1794	—	—	30	12	42	50	—	—
48 Չերնիկովի	13	—	13	15	3	—	3	3	6	7	—	2
49 Էսլանդեան	1	—	1	1	1	—	1	—	1	1	1	—
50 Եսթուպի	3	—	3	4	3	—	2	2	4	5	2	2
Գրիվիսկան 66.	157	64	221	258	142	57	198	219	417	499	37	43
51 Վարչաւաթի	93	32	125	147	87	31	23	38	61	48	12	19
Ն. Բ. Վարչաւա	84	30	114	135	—	—	11	17	28	33	—	—
52 Կալիւեան	2	—	2	2	2	—	15	8	23	27	1	—
53 Կելէցի	4	3	7	8	2	1	13	24	37	44	—	2
54 Լամֆրեան	4	1	5	6	2	1	14	22	36	42	3	2
55 Լիւրիկեան	11	8	19	22	8	7	30	22	52	61	4	3
56 Պետրիկովեան	20	5	25	29	20	4	40	34	74	87	10	7
57 Պլոյկի	8	8	16	19	8	8	23	27	50	59	4	4

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
58 Թաղանկի	1	—	1	1	1	—	12	8	20	23	1	—
59 Սուղալակի	4	4	8	9	2	2	10	19	29	34	2	5
60 Սեղեցի	10	3	13	15	10	3	18	17	35	41	—	1
Կովկաս	595454	530341	1125795	1328438	134175	106794	18485	17629	36114	42615	3752	3617
61 Բագուի	31403	21160	52563	62024	14583	8328	96	109	205	242	85	90
62 Դաղստանի	955	668	1623	1915	892	643	24	5	29	34	24	5
63 Գանձակի	155257	143428	298685	352448	17181	15748	68	37	105	124	37	20
64 Կարսի	37726	33397	71123	88925	8614	7088	1065	779	1844	2176	507	325
65 Կուքանի	7997	6653	14650	17287	4077	3619	104	39	143	169	72	22
66 Քուլթալի	11610	7370	18950	22396	6765	3661	2631	2894	5525	6519	1877	2171
67 Սաւրոպօլի	2838	2517	5855	6319	2321	2141	4	5	9	11	2	3
68 Քերեքեան	7674	6798	14472	17077	4822	4589	39	33	72	85	27	26
69 Թիֆլիսի	113899	96762	210161	247990	45466	36812	10363	9853	20216	23855	979	854
70 Չերնոօրեան	3506	2635	6141	7246	301	136	58	24	82	97	37	17
71 Երևանի	223089	208953	442042	521610	29253	24534	4033	3851	7884	9303	105	84
Սիբիր	467	36	503	594	191	9	33	11	44	52	5	2
72 Ամուրի	11	3	14	17	10	3	—	—	—	—	—	—
73 Ենիսէյի	32	3	35	41	18	—	4	—	4	5	—	—
74 Չաբայկալի	50	4	54	64	13	1	10	3	13	15	—	—
75 Իրկուտսկի	162	14	176	208	42	1	4	4	8	9	1	1
76 Պրիմորսկի	38	2	40	47	22	1	1	1	2	2	—	—
77 Սախալին կղզ.	110	7	117	138	53	2	6	—	6	7	3	—
78 Տորոլի	30	1	31	37	21	1	2	2	4	5	—	1

Ուրեմն սոյն հաշուով 1897-ի Յունուարի 28-ին ամբողջ Ռուսաստանում կար լուսաւորչական (հայ, ուտիացի, բոշա) 1179622 հ. հայ կաթողիկ 38841 հ., ընդամէնը 1218463 հ.: Բողոքական և այլ դաւանութեան հայերը սոյն հաշուով առանձնապէս յիշուած չեն և մենք դժուարանում ենք ասել թէ արդեօք նրանք լրիւ մտած են սոյն հաշուի մէջ, թէ ոչ: Ի նկատի ունենալով, որ Անդրկովկասի վիճակագրական Յանձնաժողովը հիմնուելով մի քանի տարուայ վիճակագրական տեղեկագրերի վրայ, հայերի բնական աճման 0/0-ը ընդունում է 1,80—2, մենք էլ ընդունեցինք այդ աճման 0/0-ը 1,80) և աշխատեցինք որոշել լուսաւորչականների և հայ կաթողիկոսների հաւանական թիւը առաջիկայ 1907-ի Յունուարի 28-ին, այն է աշխարհագրից տասը տարի յետոյ: Այդ ժամանակ հաւանականաբար լուսաւորչականների թիւը կլինի 1392129 իսկ հայ կաթողիկոսներին՝ 45839, ընդամէնը 1437968 կամ կլոր թուով 1,438,000:

*
* *

Ն. Ս. Տրոյնիցկու վերոյիշեալ հրատարակութեան II հատորում զետեղուած է ընդամէնը 13 աղիւսակ, որոնցից XIII—XVI աղիւսակները պարունակում են տեղեկութիւններ ժողովրդի քանակութեան մասին ըստ ազգութեան (մայրենի լեզուն հիմք ընդունելով): Այս մասը խմբագրել և մշակել է Ս. Կ. Պատկանովը:

XVII—XIX աղիւսակները տեղեկութիւն են պարունակում ֆիզիքական արատ ունեցող անձանց մասին: Այս բաժինը խմբագրել է Պ. Ա. Բեչանովը, իսկ համառօտ տեղեկագիրը կազմել է դօկտոր Վ. Ի. Գրեքենշչիկովը:

XX—XXIII աղիւսակները պարունակում են տեղեկութիւններ ժողովրդի զբաղմանց մասին: Այս մասը խմբագրել և մշակել են Ն. Պ. Շվէյկին, Ի. Լ. Վ. Բրունէման և Ա. Ի. Գիլշերը:

XXIV աղիւսակը պարունակում է տեղեկութիւններ դասակարգերի մասին ըստ ազգութեան (մայրենի լեզուի): Այս մասը նոյնպէս խմբագրել է Ս. Կ. Պատկանովը:

Եւ վերջապէս XXV աղիւսակը տալիս է տեղեկութիւններ ժողովրդեան դաւանութեան մասին ըստ հասակի: Այս բաժինը կազմուած է Պ. Ա. Բեչանովի ղեկավարութեամբ:

Սոյն հատորից նախ առաջ ենք բերում այն աղիւսակը, որից երևում է թէ հայերը ըստ ազգութեան (հիմք ընդունելով մայրենի լեզուն) ինչպէս են զետեղուած Ռուսաստանում:

	1	2	3	4	5	6	7
58 Քաղաքակեր	1	—	3	3	6	21	15
59 Սուղակակեր	1	2	3	2	5	37	32
60 Սևղիցի	9	1	9	1	10	48	88
Կովկաս	132386	106483	590038	528056	1118094	1171909	53815
61 Բազուի	14682	8442	31223	21010	52233	52768	535
62 Դաղստանի	902	647	964	672	1636	1652	16
63 Գանձակի	17228	15781	151638	140550	292188	298790	6602
64 Կարսի	9174	7442	39013	34393	73406	72967	-439
65 Կուրանի	4065	3513	7666	6260	13926	14793	867
66 Քուլթախի	8668	5837	14011	10032	24043	24505	462
67 Ստաւրոպոլի	2245	2150	2862	2523	5385	5364	-21
68 Թերեքեան	4701	4507	6282	5521	11803	14544	2741
69 Թիֆլիսի	40991	33367	105035	91154	196189	230377	34188
70 Չերնոմորեան	362	168	3605	2680	6285	6223	-62
71 Երևանի	29368	24629	227739	213261	441000	449926	8926
Սիբիր	228	11	584	45	629	547	-82
72 Ամուրի	10	2	11	2	13	14	1
73 Ենիսեյի	21	—	39	5	44	39	-5
74 Անդրբայկալ.	13	1	69	6	75	67	-8
75 Իրկուտսկի	46	1	197	16	213	184	-29
76 Պրիմորսկի	25	1	44	2	46	42	-4
77 Սախալին կղզ.	73	6	155	12	167	123	-44
78 Տոպուի	23	—	27	—	27	35	8

	1	2	3	4	5	6	7
79 Տոմսեր	17	—	35	—	25	27	2
80 Եակուտսկի	—	—	57	2	19	16	-3
Միջին Ասիա	3129	1187	3689	1223	4862	4868	6
81 Անկոմիենեան	4	1	2	1	5	5	—
82 Անդրկասպեան	2845	1180	3160	1156	4256	4249	-7
83 Սամարղանդի	168	31	335	37	370	366	-4
84 Սեմիբլատեան	—	—	—	—	—	2	2
85 Սեմիբլէեան	—	—	1	—	1	10	9
86 Սիբ-Դարինեան	32	11	89	11	43	48	5
87 Տուրգայեան	—	—	1	—	1	1	—
88 Ուրալեան	—	—	6	3	9	14	5
89 Ֆերկանեան	80	14	162	15	177	173	-4
Բացի սրանից	—	—	320	55	375	382	7
Ֆինլանդիայում աշխարհագրի ենթակուղ ուսումնականները.	—	—	1	—	1	7	6
արտ. ծովեր. գինուոր.	—	—	—	—	—	2	2
նաւ. վրայ եղողները.	—	—	—	—	—	—	—
ուսւ. գաղթ. բու.	—	—	303	55	358	357	-1
խաբիայ.	—	—	—	—	—	—	—
ս ուսումնականները	—	—	16	—	16	16	—
խիւայում.	—	—	—	—	—	—	—
162082	120769	621617	561854	1173471	1218463	44992	

Մեր կազմած սոյն աղիւսակից երևում է, որ 1218463 հ. լուսաւորչականներից և հայ կաթողիկոսներից 1173471-ը հայախօս էին, իսկ 44992-ը օտարախօս: Այս օտարախօս հայերից 43815-ը ապրում են Կովկասում, գլխաւորապէս Թիֆլիսի, Երևանի, Գանձակի, Թերեքեան, Կուբանի, Բագուի և Քուլթայի նահանգներում: Օտարախօս հայերի թիւը համեմատաբար շատ է նաև Բեսարաբիայի, Կոնստնդի, Ս. Պետրբուրգի և Ուերսոնի նահանգներում:

Ինչպէս կնկատէ ընթերցողը, սոյն աղիւսակում հայախօս հայերի թիւը հանելով լուսաւորչականների և հ. կաթողիկոսների ընդհանուր թուից՝ ստացել ենք օտարախօս հայերի թիւը, իսկ եթէ տեղ տեղ հայախօսների քանակը աւելի շատ է եղել քան լուսաւորչականների և հ. կաթողիկոսների ընդհանուր թիւը, ուստի և «—» է ստացուել, այդ «—» ով թուերը ցոյց են տալիս այն օտարազգիների քանակը, որոնք որպէս հայախօս մտել են հայ ազգի ցանկի մէջ:

Այդ օտարազգիների ընդհանուր թիւը 1138 է և ըստ մեզ դրանք պէտք է լինին մեծաւ մասամբ հայ-հոռոմները կամ յունա-դաւան հայերը, որոնք հայախօս են: Այս հայախօս օտարազգիները, մեծաւ մասամբ ապրում են Կարսի և Դոնեան շրջաններում, Ուարկովի, Եկատերինօսլաւի Տաւրիկեան և Չերնօմօրեան նահանգներում, այլև Սիբիրում: Մեզ թւում է՝ թէ դրանք Կարսի շրջանում և Չերնամօրեան նահանգում բնիկներ են, իսկ միւս նահանգներում՝ իբրև զինուոր ժամանակաւոր բնակիչ: Եթէ ենթադրենք, որ այժմ էլ հայախօս և օտարախօս հայերի քանակութեան յարաբերութիւնը նոյնն է մնացել, այն ժամանակ պէտք է եզրակացնենք, որ 1907-ի Յունուարի 28-ին 1438000 լուսաւորչականներից և կաթողիկ հայերից օտարախօս կլինին 53091 հ.: Բայց քաղցր է մեզ յուսալ, որ Հայոց ուսումնարանների շնորհիւ շատ կարճ ժամանակամիջոցում մայրենի լեզուն ընդհանուր սեպականութիւն կդառնայ բոլոր հայերի համար և օտարախօս հայերը կմնան իբրև բացառիկ երևոյթ:

Որովհետև աշխարհագրի ժամանակ ազգութիւնները որոշելիս մայրենի լեզուն են հիմք ընդունել, ուստի և չնայելով որ միայն լուսաւորչականները և հայ կաթողիկոսները 1218463 հ. էին, այնուամենայնիւ աշխարհագրից ստացուած նիւթերը խմբագրողները հայ ազգի թիւը դնում են 1173096: Այս Ռուսաստանում գտնուող հայախօսների թիւն է: Այստեղ չէ հաշուած նոյն իսկ այն 375 հայերը, որոնք աշխարհագրի ժամանակ գտնուում էին Ֆինլանդիայում, Բուխարիայի ռուսական գաղթավայրում և Ուլաայում: Եթէ 1173096-ի վրայ աւելացնենք և այս հայերի թիւը կստանանք

ամբողջ հայախօսների թիւը 1173471, իմբագրողները ըստ այսմ հայախօսների թիւը դնելով 1173096, յարակցում են, եթէ սրա վրայ աւելացնենք և օտարախօս հայերի թիւը, այն ժամանակ հայերի ընդհանուր թիւը կայսերութեան մէջ հաւասար կլինի մօտ 1212000-ի: Այստեղից պարզ է, որ նրանք օտարախօս հայերի թիւը հաշուում են մօտ 38900, այն ինչ, ինչպէս տեսանք, աշխարհագրի ժամանակ Ռուսաստանում 44992 օտարախօս հայ կար, այնպէս որ հայախօսների և օտարախօս հայերի թիւը միասին ոչ թէ 1212000 էր, այլ 1218463 հ.: Այս տարբերութիւնը առաջանում է նրանից, որ մենք ուտիացիներին դասել ենք օտարախօս հայերի թուում, իսկ իմբագրողները ուտիացիներին՝ որպէս առանձին ցեղի՝ սոյն հաշուից դուրս են թողել:

Աւելորդ չենք համարում այստեղ քաղուածօրէն առաջ բերել Ն. Ա. Տրոյնիցկու հրատարակութեան սոյն երկրորդ հատորի իւրաքաղական ներածութիւնից այն մասը, որ վերաբերում է հայերին (ըստ մայրենի լեզուի) և մեր դրացիներին:

Հայոց լեզուն հնդկա-եւրոպական լեզուներից այժմ մեռած փոքր ասիական ճիւղին է պատկանում, որին հաւանականաբար պատկանում էին փրիւգէական և այլ լեզուները: Ներկայումս գոյութիւն ունեցող լեզուներից Հայոց լեզուն իւր կազմութեամբ ամենից մօտ է լիտովո-սլաւոնական և իրանական լեզուներին, որոնց համար կարծես կապող օղակ է:

Անդրկովկասում հայերը մասամբ նախկին հայկական նահանգների բնիկների մնացորդներն են, մասամբ էլ յետոյ Տաճկահայաստանից և Պարսկաստանից գաղթած: 1828—1830 թուերին մօտ 57000 հայ գաղթեց ռուսական սահմանները: Վերջին գաղթականութիւնները տեղի ունեցան գլխաւորապէս վերջին տաճկական պատերազմից յետոյ և 1896 թուին: Եւրոպական Ռուսաստանում հայերը բնակւում էին Աստրախանում, Բեսարաբիայում, Պոդոլեան նահանգում և Ղրիմի թերակղզու վրայ դեռ այդ երկիրները Ռուսաստանին միանալուց առաջ: Ղրիմից հայերը գաղթեցին և հիմնեցին Նոր-Նախիջևան քաղաքը աւելի ուշ:

Հայոց ընդհանուր թիւը ամբողջ կայսերութեան մէջ սոյն աշխարհագրով 1173096 հ. (621297 ար.) է,* կամ ընդհանուր բնակիչների 1,170/0: Քաղաքացիները կազմում են 230/0, Հայերի

* Եթէ 1173096-ին աւելացնենք եւ օտարախօս հայերին, այն ժամանակ կայսերութեան մէջ ընդհանուր հայերի թիւը կլինի մօտ 1212000:

Ծ. խմբագրողի

գլխաւոր բնակավայրը Կովկասն է—1118094 հ. (590038 ա.), կամ ամբողջ ազգաբնակչութեան 12,040/0, իսկ միայն հնդկանրուպական ծագումով բնակիչների 22,810/0, Հիւսիսային Կովկասում հայերի թիւը համեմատաբար պակաս է—31114 հ. (16810 ա.) կամ 0,860/0, որից 2/3-ը քաղաքացիներու Կուբանեան շրջանում (գլխաւորապէս Լաբինեան գաւառում) կայ 13926 հ. (7666 ա.), Թերեքի շրջանում—11803 հ. (6282 ա.) և Ստաւրապոլի նահանգում—5385 հ. (2862 ա.): Հարաւային Կովկասում հայերի թիւը 1086980 հ. (573228 ա.) է, կամ 19,540/0 ամբողջ բնակիչների: Այս հայերից մեծ մասը ($\frac{1}{3}$) գիւղացիներ են և քաղաքներից դուրս են ապրում: Հայերի կենդրոնը Երևանի նահանգն է, ուր նրանց թիւը 441000 հ. (227739 ա.) է, կամ 53,20/0 նահանգի բնակիչների: Գանձակի նահանգում կայ 292188 հ. (151638 ա.), կամ 83,30/0, Թիֆլիսի նահանգում—196189 հ. (105035 ա.) կամ 18,70/0, Բազուայ նահանգում (Բազ. Գէօկ. և Շամ. գաւառներում)—52233 հ. (31223 ա.) կամ 6,30/0, Կարսի շրջանում (Կարս և Կաղզ. գաւառներում)—73406 հ. (39013 ա.) կամ 25,30/0, Իււթայիսի նահանգում (Բաթումի շրջանի հետ միասին)—24043 հ. (14011 ա.) կամ 2,30/0 (Բաթ. Սուխ. Արդուինի գգ.) և Չերնոմորեան նահանգում (Սօչ. գ.)—6282 հ. (3605 ա.) կամ 10,90/0:

Եւրոպական Ռուսաստանում 49329 (26903 ա.) հայ կայ (5/3-ը քաղաքներում), որոնցից կէսից աւելին—27234 հ. (13971 ա.) բնակւում է Դոնեան շրջանի Ռոստովի գաւառում, յատկապէս 2/3-ը Նոր Նախիջևանում և Ռոստովում, իսկ մնացածը շրջականներում: Հայաչատուլեան կողմից երկրորդ տեղը բռնում է Տաւրիկեան նահանգը (գլխաւորապէս Թէոդոսիայի և Սիմֆէրոպ. գգ.)—8938 հ. (5094 ա.): Բեսարաբիայում կայ 2080 (1034 ա.) հայ, Աստրախանի նահանգում—4270 հ. (2087 ա.), Ս. Պետրոսըրգում—758 հ. (527 ա.), Մոսկուայում—1604 հ. (1177 ա.) և Օդէսայում—1401 հ. (931 ա.): Վերոյիշեալ տեղերից դուրս հայերի թիւը սակաւ է, միայն Անդրկասպեան երկրում կայ 4256 հ. (3100 ա.). որոնցից կէսից աւելին բնակւում է Ասխաբադի գաւառում, իսկ ամբողջ Միջին Ասիայում 4862 (3629 ա.) հայ կայ:

Այն աղիւսակներից, ուր բնակիչները բաժանուած են ըստ դաւանութեան և ըստ ազգութեան (ժայրենի լեզուի), իմանում ենք՝ որ լուսաւորչական են հայախօսների 96,510/0-ը, վիրախօսների 2,230/0-ը, և կովկասեան լեռնականների լեզուներով խօսողների 0,620/0-ը:

Ուտիացիները—7100 հ. (3806 ա.) բնակւում են Նուխիի

գաւառում (Գանձ. ն.) և լուսաւորչական են: Այդ լիւրի մեծ մասը մանմետականութիւն ընդունելով՝ վերջնականապէս թուրքացել է:

Իսկ ինչ վերաբերում է հայ կաթողիկոսներին, նրանք Ռուսաստանի ամբողջ կաթողիկոսների 1,660/0-ն են կազմում:

Ատրպատականցի թուրքերը կամ թաթարները, այլ թուրքերի հետ միասին, որոնց լեզուն աշխարհագրի մէջ ընդհանուր խօսքով կոչուած է թաթարական, կազմում են Անդրկովկասի բոլոր թուրքերի տնագիրն մեծամասնութիւնը—1475553 հ. (814819 ա.), նրանք մեծ մասամբ բնակւում են Գանձակի նահանգում—534086 հ. (297823 ա.), ուր նրանք ամէն տեղ մեծամասնութիւն են կազմում, բացի Շուշիի գաւառից, ուր հայերի թիւը չատ է: Արմանի նահանգում կայ 318170 հ. (168967 ա.), բնակուած են բոլոր գաւառներում (Աղէքսանդրապոլի գաւառում սակաւաթիւ են), Բագուայ նահանգում կայ 485146 հ. (268720 ա.), ուր նրանք գերակշռում են բոլոր գաւառներում և ինչպէս Գանձակի նահանգում, ժողովրդի ամենամեծ մասն են կազմում: Բաւական չատ թուրք կայ նաև Թիֆլիսի նահանգում—107383 հ. (59764 ա.), գլխաւորապէս Զաքաթալայի և Բորչալուի գաւառներում: Թուրքեր կան նաև Դաղստանի չրջանում (Ղաթթաղ-Թաթաւ. գ.)—82343 հ. (17238 ա.):

Վրացիները (լայն մտքով)—823968 հ. (437311 ա.) կազմում են Թիֆլիսի և Գուրթայիսի նահանգների բնակչութեան մեծամասնութիւնը—Թիֆլիսի նահանգում—465537 հ. (249827 ա.), Գուրթայիսի նահանգում (Բաթումի չրջանի հետ միասին)—343920 հ. (177503 ա.): Թիֆլիսի նահանգի 10 գաւառներից 6-ի մէջ վրացիները գերակշիռ թիւ են կազմում: Թիոնէտի և մասամբ Դուշէթի գաւառներում բնակւում են լեռնական վրացիները—խնսուրները, Թուշեքը, և փշաւները, իսկ Զաքաթալայի գաւառում, ուր վրացիները փոքրամասնութիւն են, ինգիլոյները (մանմետական): Նահանգի միւս գաւառներում գերակշիռ թիւ են կազմում իսկական վրացիները:

Գուրթայիսի նահանգում վրացիները մեծաւ մասամբ բնակւում են Շարոպանի գաւառում (իսկական վրացիներ), Օզուրկէտի գաւառում (գուրթացիներ) և Բաթումի գաւառում (աջարացիներ և լազեր): Բացի այս ևրկու նահանգներից, վրացիներին կարելի է հանդիպել գլխաւորապէս Թերեքեան չրջանում (Վլադիկաւկազի գ.):

Իմերէշները—273186 հ. (136045 ա.) համարեա ամբողջապէս կենդրոնացած են Գուրթայիսի նահանգում (Գուրթ. Լեչխում. Ռաչին. և մասամբ Շարոպանի գաւառներում): Իմերէշների սոյն թիւը իսկականից չատ պակաս է, որովհետև աշխարհագրի ժամանակ նրանք

ցից շատերին դասել են (որպէս վիրախօս) իսկական վրացիների շարքը:

Իմերէթիայից հարաւ ներքին Ռիօնի և ներքին ու միջին ինգուրի աւազանում ապրում են մինգրէլները—239625 հ. (122245 ա.): Նրանք Զուգդիդի և Սենակի գաւառների (Գուլթ. ն.) բնակիչների մեծամասնութիւնն են կազմում: Բազմաթիւ են նաև Սուխումի գաւառակում: Աւելի հիւսիս՝ Գուլթայիսի նահանգի Լեչխումի գաւառում ապրում են սվանէթները—15756 հ. (7886 ա.):

Վրացիները և առհասարակ այս բոլոր քարթուէլական ազգերը միասին կազմում են 44,30/0 Թիֆլիսի նահանգի և 82,10/0 Գուլթայիսի նահանգի բնակիչների: Բայց չնայելով դրան՝ յիշեալ նահանգները ամբողջապէս չեն մտնում քարթուէլական ցեղերի էթնոգրաֆիկական սահմանի մէջ: Թիֆլիսի նահանգում այդ սահմանից դուրս են մնում Ախալցխայի, Ախալքալաքի, Բորչալուի և Զաքաթալայի գաւառները, իսկ Գուլթայիսի նահանգում այժմ այդ նահանգից բաժանուած Սուխումի գաւառը: Այդ նահանգների մնացեալ մասերում վիրական ցեղերը թուով գերակշռում են միւս ազգերից:

Վրացական ցեղերից իւրաքանչիւրի թիւը աշխարհագրի ժամանակ իսկութեամբ որոշել անհնար է եղել, որովհետև աշխարհագիր կազմողները ցեղը որոշելիս հիմնուել են մայրենի լեզուի վրայ, իսկ այդ ցեղերը մեծաւ մասամբ իրանց մայրենի լեզու ցոյց են տուել վրացերէնը:

Քրդերը 99949 հ. (58012 ա.) են, որոնցից միայն 10/0 է ապրում քաղաքներում: Նրանք բնակւում են Անդրկովկասի հարաւային մասում, Երևանի նահանգում (Երև. էջ. և Նախ. գգ.)—49389 հ. (26239 ա.) և Կարսի շրջ. (բոլոր գաւառ.)—42968 հ. (22632 ա.): Շատ չնչին է նրանց թիւը Գանձակի, Թիֆլիսի և Գուլթայիսի նահանգներում: Լեզուով քրդերը շատ մօտ են պարսիկներին և զուտ իրանական ցեղ են:

Այս ընդհանուր ամփոփումը խմբագրողների ներածութիւններից առաջ բերելուց յետոյ, այժմ քաղաւածօրէն, օգտուի՜նք այն աղիւսակից, ուր բնակիչները բաժանուած են ըստ դաւանութեան և ըստ մայրենի լեզուի:

Բնակիչների բաժանումը ըստ դաւանութեան և ըստ մայրենի լեզուի:

ԼՍԱՍԱՌՈՐԿԱԿԱՆՆԵՐ

ն. թուում գրագէտ

Լեզուներ

ա.

իգ.

ա.

իգ.

Ամբողջ կայսերութեան մէջ 625592

1241

34

904

849

16

11

1

33

21

14

1. Ռուսաց լ.

30

12

5

10

1

1

1

1

1

1

2. Լեհերէն

10

15

74

21

14

11

8

7

7

7

3. Մնացած սլաւոն. լ.

15

21

19

11

18

13

11

51

2

1

4. Լիտուո-լատիւեան լ.

74

21

19

11

18

13

11

51

2

1

5. Ռումանական լ.

21

14

11

8

7

11

51

2

1

1

6. Գերմաներէն լ.

14

14

11

8

7

11

51

2

1

1

7. Մնացած գերմ. լ.

14

14

11

8

7

11

51

2

1

1

8. Մնացած հնդկահրոպ. լ.

14

14

11

8

7

11

51

2

1

1

(Հայերէն և այլն) 602938

4

4

1

2

37286

16457

15562

3527

1441

—

9. Հրէական լ.

4

4

1

2

37286

16457

15562

3527

1441

—

10. Քարթուէական (վրաց) լ.

16679

13444

2940

2025

37286

16457

15562

3527

1441

—

11. Կովկաս. լեռնական լ.

3646

8105

361

62

37286

16457

15562

3527

1441

—

12. Ֆինական լ.

2

8

1

2

37286

16457

15562

3527

1441

—

13. Տաճկա—թրքական լ.

870

753

131

31

37286

16457

15562

3527

1441

—

14. Մոնղոլո-թուրքառական լ.

2

—

2

—

37286

16457

15562

3527

1441

—

15. Մայրաթիւրք. քաղ. ազգ լ.

—

—

—

—

37286

16457

15562

3527

1441

—

16. Մնացած հիւս. ազգերի լ.

—

—

—

—

37286

16457

15562

3527

1441

—

17. Մնացած լեզուները 43 14 8 1 22 5 5 2
 18. Յոյց չտրուած մ. լեզ. 4 3 2 2 6 3 2 —
 Բացի արանից՝

Յիւրանգիւյրում, {
 գինուորակ. նաւերում,
 Բուխարայի գաղթ. և
 ուսանակ. Խիւայում՝ }
 322 59 210 18 1 — 1 —

1. Բուսաց լ. 3 1 3 — 1 — 1 —
 2. Մնացած հնդկանքայ. լ. 315 55 206 16 — — —
 (հայերէն և այլն)
 3. Փարթուէլ. լ. 4 3 1 2 — — —

Այժմ տեսնենք թէ իւրաքանչիւր լեզուով խօսողներից քանի 00-ն է լուսաւորչական, յարակցելով որ այս աղիւսակում հայ կաթողիկոսներ համար առանձին ցուցմունքներ չկան, նրանք խառնուած են միւս կաթողիկոսներին հետ:

Լեզուներ

Բուսաց. լ.	0,00	Մնաց. գերմ. լեզ.	0,11	Տաճկա-թրք. լ.	0,01
Լեհերէն	0,00	Մնց. Հնդկերպ. լ. (հայերէն)	96,51	Մոնղոլ-բուրխատ. լ.	0,00
Մն. սլաւ. լ.	0,01	Հրէական լ.	0,00	Մ. ա. քաղկ. ազգ. լ.	0,00
Լիտ. լատիշ. լ.	0,00	Փարթուէլական լ.	2,23	Մնացած հիւս. ցեղ. լեզ.	0,00
Բուրման. լ.	0,01	Կովկաս. լեռնական. լ.	0,62	Մնացած լեզուներ	0,80
Գերմաներէն	0,00	Ֆին. լ.	0,00	Յոյց չտրուած մ. լեզ.	0,14

Այս և նախընթաց աղիւսակներից երևում է, որ լուսաւորչական են հայախօսների 96,510/0-ը, վերա-
 խօսների 2,230/0-ը, և Կով. լեռնականների լեզուներով խօսողները 0,620/0-ը, իսկ մնացեալ լեզուներով խօսող-
 ների մէջ լուսաւորչականները համեմատաբար չնչին 0/0 են, կազմում. Հայ կաթողիկ են հայախօսներից և
 վերախօսներից բաւական նշանաւոր 0/0, իսկ լեհերէն և ուսերէն խօսողներից աննշան 0/0:

Այժմ փոքր ինչ չկողմնելով մեր խնդրական նպատակից, ծանօթացնենք ընթերցողին այն աղիւսականների հետ, որոնցից երևում է թէ առհասարակ ամբողջ Ռուսաստանի բնակիչները բոս մայրենի լեզուի ինչպէս են բաժանուած, հնդկանրոպական լեզուներով խօսողները ինչ տեղ են բռնում միւս աղգերի մէջ և վերջապէս հայախօսները ինչ դիրք ունին հնդկանրոպական լեզուներով խօսողների չարգում:

Ռուսաստանի ամբողջ բնակիչների բաժանումը բոս մ. լեզուի.

հնդկանրոպական լ.		սեմիտական լ.		ուրալո-ալտայական լ.	
ա.	բգ.	ա.	բգ.	ա.	բգ.
1. Եւրոպական Ռուսաստան	39818007	41670573	1809992	1905089	4092473
2. Պրիվոլնիան նահանգներ	4082961	4038648	616040	651154	12784
3. Կովկաս	2564099	2337313	26804	19935	1043250
4. Սիբիր	2403106	2308566	17627	15021	467747
5. Միջին Ասիա	587760	495485	5170	3373	3562017
Ընդամենը	49480933	50850583	2475633	2594572	9178271

(չարունակութիւն)

մեկուսացած լ.		ծայրայեղ ա. քաղ.		ամբողջ մնացած մ. լ.		զումար	
(աթիւ. փոքրագ., վրաց և կ. լեռ. լեզ.)		ա.	բգ.	ա.	բգ.	ա.	բգ.
1. Եւր. Ռուսաստան	1816	398	45	8	2242	1452	45749575
2. Պրիվոլնիան նն.	44	21	—	—	261	167	4712090
3. Կովկաս	1252255	1186393	11	4	294	114	4886713
4. Սիբիր	19304	16876	55522	13166	113	42	2964419
5. Միջին Ասիա	668	144	8632	7725	304	212	4164551
ընդամ.	1274087	1203832	65210	20903	3214	1987	62477348

47693289

4690163

4402651

2794403

3582167

63162673

Նոյնը 0/0-ով.

Հնդկեր. լ.	անսխտ. լ.	ուր. — ւլտ. լ.	մեկուս. լ.	ծ. ա. քաղ. լ.	անորոշ մ. լ.
1. Եւրոպ. Ռ.	87,93	3,98	8,79	0,00	0,00
2. Պրիվիւ. նն.	86,88	13,48	0,14	0,00	0,00
3. Կովկաս	52,76	0,50	20,48	0,00	0,01
4. Սիբիր	81,81	0,57	15,78	1,21	0,00
5. Միջին Ասիա	18,98	0,11	85,68	0,01	0,01
ընդամ.	79,86	4,04	14,06	0 07	0 00

Հնդկաներու լեզուներով խօսողները Ռուսաստանում՝ ամենից բազմաթիւ են, իսկ ծայրագոյն արեւելքի քաղաքակիրթ ազգերի լեզուներով խօսողները՝ ամենից սակաւ:

Հնդկաներու լեզուներով խօսողներու խառնուրդը

	Սլաւոնալ. ազգ.	Լիւթսիւ. ազգ.	Ռումնալ. ազգ.	Գերմանացիներ	Իրանցիներ	Հայեր	Մնացածը							
	ս. իգ.	ս. իգ.	ս. իգ.	ս. իգ.	ս. իգ.	ս. իգ.	ս. իգ.							
1. Եւր. Ռ.	37179164	38941008	1342543	1424262	572612	553174	657752	675911	1728	358	26903	22426	62305	53431
2. Պրիվիւ. նն.	3725817	5668895	150757	159874	5745	1327	199792	207988	16	1	133	49	701	512
3. Կովկաս	1650804	1533066	6100	587	5120	3835	29527	27975	224317	193708	590038	528056	58163	50086
4. Սիբիր	2388789	2299993	5219	3447	635	257	4052	1773	395	62	584	45	3432	2989
5. Միջին Ասիա	370395	325802	1373	307	195	100	5131	3816	200306	163825	3639	1223	721	412

Նոյնը 0/0-ով.

Եւր. Ռ.	Պրիվիւ. նն.	Կովկաս	Սիբիր	Միջին Ասիա	ընդամ.
93,38	91,05	64,96	99,51	64,81	91,78
3,40	3,83	0,14	0,18	0,16	3,09
0,09	0,18	0,02	0,03	0,03	1,14
1,64	5,02	1,17	0,13	0,83	1,81
0,00	—	8,53	0,01	38,62	0,78
0,06	—	22,81	0,01	0,46	1,17
0,14	0,01	2,21	0,14	0,10	0,23

Այս տեղից երևում է, որ Ռուսաստանում հնդկանորոպական լեզուներով խօսող ազգերի մէջ գերակշիռ տեղ են բռնում այլաւորակաճն ազգերը, իսկ վերջին տեղը իրանդիները: Հայերը բռնում են չորրորդ տեղը: Հնդհանրապէս խօսելով բնակիչների ըստ դաւանութեան և ըստ մայրենի լեզուի բաժանման մասին, այժմ տեսնենք զբաղիտութեան 0/0-ը ըստ դաւանութեան պետութեան մէջ և առանձնապէս միայն քաղաք-ներում:

զբաղիտութեան 0/0-ը ըստ դաւանութեան.

	Պետութեան մէջ	Միայն բաղամբում	Պետութ. մէջ	Միայն բաղամբում
Ուղղափառ	18,99	46,43	Հնադաւան	20,24
Հուսաւորչական	13,26	36,93	Հռոմ. կաթ.	32,14
Բողոքական	70,37	76,43	Հրէայ	38,95
Մանմետական	7,17	12,97	Բուլղղ. և լատայիտ	8,15
Մնացեալ ոչ բրիտ.	2,75	23,28	* կարայիմների հետ միասին	
				42,92

Այսպէս ուրեմն համեմատաբար ամենից չատ զբաղէտ են թէ ընդհանրապէս պետութեան մէջ և թէ մանաւորապէս քաղաքներում բողոքականները: Ամենից սակաւ. զբաղէտ են մանմետականները քաղաքներում և մնացեալ ոչ բրիտոնները ընդհանրապէս պետութեան մէջ:

Հետազոտելի է իմանալ նաև՝ թէ զբաղէտների ընդհանուր թուից քանի 0/0 է ընկնում ամէն մի դաւանութեան:

Ռուսաստանի ընդհ. բնակիչներից էին	կոյր ի ծնէ		կուրացած		ընդամ. կոյր		համր և խուլ		համր		խելագար	
	ա.	բգ.	ա.	բգ.	ա.	բգ.	ա.	բգ.	ա.	բգ.	ա.	բգ.
Միայն հ. լեզ. խոսողներից	35115	36319	81089	95377	116201	131696	69579	54934	18891	15355	67755	49954
Միայն ֆարթ. լեզ. խոս.	419	458	786	863	1205	1321	398	248	141	78	769	305
	259	282	622	803	881	1085	660	481	135	99	1169	658

Բոլոր կոյր բնակիչները հետևեալ % ու էին ղևտեղուած պետութեան մէջ.

Եզ. Ռ.	Պրիվ. նն.	Կովկաս	Սիբիր	Միջին Ասիա	ամբողջ սկտ.
0,59	0,34	0,53	0,65	0,55	0,56
1,55	0,41	1,09	2,41	0,48	1,41
2,14	0,75	1,62	3,04	1,03	1,97

Սոյն աղիւսակից երևում է, որ կոյրերի ամենամեծ % տուել է Սիբիրը, ամենափոքր % -ը Պրիվիսեան նահանգները:

Համեմատութեան համար աւելացնենք, որ Երևանի նահանգում կային 2,46% կուրացած 1,51% և 1,89% կուրացած

Նաև պէտք է նկատենք, որ ըստ աղլութեան ամէն մեծ 1000-ից էին ընդհանրապէս կոյր 2,15 կուրացած 1,46 և 2,40

Ուրեմն Կովկասում ապրող գլխաւոր ազգերից կուրութեան ամենամեծ % տուել են թաթարները, յետոյ հայերը:

Այժմ տեմենք ընդհանրապէս խուլ և համր բնակիչների	Սիբիր		Միջին Ասիա		Կայն. մէջ	
	Եւրպ. Ռ.	Պրիվ. նն.	Կովկաս	Սիբիր	Միջին Ասիա	Կայն. մէջ
ա.	1,20	1,34	0,88	1,08	0,48	1,08
բգ.	0,93	1,00	0,63	0,81	0,34	0,87
բնդ.	1,06	1,12	0,73	0,95	0,34	0,99

**Միայն համը.
Եւրպ. Ռ.**

Պրիվ. նն. Կովկաս Միջին Ասիա Կայս. մէջ

ա.	0,32	0,80	0,21	0,26	0,24	0,30
իգ.	0,26	0,23	0,16	0,24	0,12	0,24
ընդ.	0,29	0,27	0,19	0,25	0,19	0,27

Այս աղիւսականներից երևում է, որ խուլ և համրերը համեմատաբար ամենից շատ էին Պրիվիլեյան նահանգներում և ամենից սակաւ Մ. Ասիայում: Միայն համրերը ամենից շատ էին Եւր. Ռուսաստանում և ամենից սակաւ Կովկասում և Մ. Ասիայում: Համեմատութեան համար աւելացնենք, որ համրերը Վազուայ նահանգում կազմում էին 0,13%, իսկ Երևանի և Թիֆլիսի նահանգներում 0,14%:

Գալով խելագարներին՝ պէտք է ասենք, որ Ռուսաստանում իւրաքանչիւր 1000 մարդուց խելագար էին—

Եւրպ. Ռուս.	Օսգէյեան ճն.	գենտ. չունեցող ճն.	Պրիվիլ. ճն.	Կովկաս	Միջին	Մ. Ասիա
Արական	1,16	2,65	1,18	0,96	0,89	1,05
Իգական	1,86	1,93	0,88	0,69	0,71	0,63
Ընդամ.	1,00	2,28	1,02	0,83	0,80	0,82

Այստեղից երևում է, որ խելագարները համեմատաբար ամենից շատ կային Օսգէյեան նահանգներում, ամենից սակաւ Մ. Ասիայում: Անկախ այն աղիւսակից՝ խելագարների մասին դնենք և մի քանի այլ թուեր: Խելագարների % -ը մեծ է Ա. Պետերբուրգի նահանգում (2,03%), Գանձակի նահանգում խելագարների % -ը 1,15 է, իսկ Փուլթայի նահանգում 1,54: Մինդրէլները 2,22% -ը խելագար է, իսկ իմերէլները 1,56% -ը:

* *

Մենք արդէն տեսանք թէ ըստ ընտանեկան վիճակի բնակիչները ինչպէս էին գետեղում Ռուսաստանում: Այժմ մի քանի համեմատական թուեր բերենք մեզ հետաքրքրող մի քանի ազգերի ընտանեկան վիճակին ծառայող համար: Սակայն ցուում ենք, որ յատկապէս հայերի ընտանեկան վիճակը այն թուերով ճշգրտութեամբ որոշելը անհնար է, քանի որ հայերը ճնացեալ հնդկանրոպական ազգերի հետ խառն են նշանակում: Ամուրի և Կոյս էին Ռուսաստանի ամբողջ բնակիչների 54,7% -ը, ուսմաների 53,99% -ը, Թաթարների

52,29⁰/₀-ը, հիշաների 59,23⁰/₀-ը, գերմանացիների 59,14⁰/₀-ը, Առհասարակ կովկասի արական բնակիչների 57,13⁰/₀-ը ամուսնի էր, իսկ կոյսերի ⁰/₀-ը նորմայից (54,7⁰/₀) շատ պակաս էր, Ամուսնացածները ամբողջ կայսերութեան մէջ կազմում էին 39,51⁰/₀, ամուսնացած ուսնները 39,84⁰/₀, ամուսնացած թաթարները 42,32⁰/₀, այսինքն ամուսնացածը ⁰/₀-ը, Ընդհանրապէս բոլոր բնակիչների 5,79⁰/₀-ը որբնայրի էր, որբնայրի ուսնները կազմում էին նաբարձր ⁰/₀-ը, որբնայրի կովկասեան լեռնականները 6,94⁰/₀, որբնայրի քարթուկական ցեղերը 6,73⁰/₀, 6,07⁰/₀, որբնայրի կովկասեան լեռնականները 0,11⁰/₀, ամուսնաթող կովկասեան լեռնականները 0,43⁰/₀, ամուսնաթող թաթարները 0,11⁰/₀, ամուսնաթող կովկասեան լեռնականները կազմում էին 0,04⁰/₀։

Ամուսնաթող թաթարները 0,11⁰/₀, ամուսնաթող կովկասեան լեռնականները 0,43⁰/₀, ամուսնաթող թաթարները 0,11⁰/₀, ամուսնաթող կովկասեան լեռնականները կազմում էին 0,04⁰/₀։

Այժմ տեղեկութիւն տանք միացած հնդկաստանական ազգերի ի թիւս որոց և հայերի ընտանեկան վիճակի մասին։

Հնդկաստանական ազգերի բնակեցման վիճակը ⁰ / ₀ -ով.			
Ամուսնացած	որբնայրի	ամուսնացած	ամուսնացած
Արական	60,16	37,62	2,09
Իգական	47,88	42,39	9,66
		0,07	0,06

* *

Այժմ տեսնենք թէ ըստ 1897 թուի աշխարհագրի հայերը և ուսիացիները (ըստ մայրենի լեզուի) ինչ պործով էին զբաղւում։ Նկատենք, որ ամբողջ պետութեան մէջ անկախ զբաղմունք ունեցող հայերի թիւն էր 232419 ար. և 19872 իգ. և ոչ անկախ զբաղմունք ունեցողներին 388879 ար. և 531927 իգ.։ Անկախ զբաղմունք ունեցող ուսիացիների թիւն էր 1175 ար. և 45 իգ., իսկ ոչ անկախ զբաղմունք ունեցողներին 2631 ար. և 3249 իգ.։

Բաժանումն բնակիչների ըստ զբաղմունքի և մայրենի լեզուի.

Հայաստան հայեր				Ուսիացիներ			
անկախ		նչ անկախ		անկախ		նչ անկախ	
ար.	իգ.	ար.	իգ.	ար.	իգ.	ար.	իգ.
1	2	3	4	5	6	7	8
2029	9	1812	2596	5	—	1	7

1. Վարչութիւն, դատարան, ոստիկան.

	1	2	3	4	5	6	7	8
2. Հասարակակ. (զեմտ. քաղ.) և դասակարգ. ծառայութ.	751	1	590	1150	1	—	1	4
3. Մանկավարժ. իրաւարան. գործունէութիւն	225	15	165	320	—	—	—	—
4. Զինուորակ. ծառայութիւն	4818	—	164	455	5	—	—	—
5. Ուղղափառ. եկեղեց. ծառայութիւն	298	27	392	583	1	—	5	2
6. Այլադաւան եկեղ. ծառայութիւն	1721	10	1973	3414	9	1	6	24
7. Ոչ քրիստոնէայ դաւան. ծառայութիւն	50	—	53	73	—	—	—	—
8. Եկեղեցական ազատ, սինագոգի, գերեզմ. ծառայութ.	268	9	184	349	2	—	4	1
9. Ուսումնարանական և դաստիարակչ. գործունէութիւն	771	258	413	881	2	—	3	4
10. Գիտութիւն, գրական. գեղարուեստ	259	20	118	241	—	—	—	—
11. Բժշկական և առողջապահական գործունէութիւն	509	122	314	580	1	—	1	1
12. Պաշտօնէութեան բարեգործ. հիմնարկութիւնների	4	19	2	6	—	—	—	—
13. Մասնաւոր ծառայութիւն, ծառայ. վարձկան	20150	2590	9139	16526	15	3	7	16
14. Դրամագլխի եկամտով կամ ծնոթներից և ազգա- կաններից ստացած հասոյթով ապրող	4021	4100	4781	8467	12	4	11	21
15. Գանձառանձի կամ մասնաւոր առձանց կամ հասարա- կական հիմնարկութեան հաշուով ապրող	2045	1168	760	997	5	9	10	8
16. Կալանաւոր և բանտարկուած	934	29	1	—	—	—	—	—
17. Գիւղատնտեսութիւն	110212	4912	812238	394216	874	11	2376	2790
18. Մեղուաբուծութիւն և շերեմապահութիւն	504	86	880	1410	2	5	10	8
19. Կենդանապահութիւն	3883	159	1737	2879	11	—	13	18
20. Մշտառապահութիւն և փայտի արդիւնաբերութիւն	644	6	725	1170	2	—	5	5

	1	2	3	4	5	6	7	8
21. Չգնորութիւն և քրտորութիւն	366	3	223	388	—	—	—	—
22. Հանքագործութիւն	2170	18	391	691	1	—	1	2
23. Մետաղներ հալելու գործ	34	—	11	16	—	—	—	—
24. Մշակագործութիւն կենդանական արդիւնքների	1116	6	907	1545	5	—	5	11
25. Մշակագործութիւն փայտի	2057	14	1357	2409	1	—	3	4
26. Հիւսկէն բանուածքների կործ	1046	1626	1111	1841	116	7	55	112
27. Մետաղագործութիւն	5624	14	4531	7933	6	—	10	18
28. Հանքային նիւթերի մշակութիւն	571	13	456	684	24	—	40	69
29. Բրնձիական և նրա հետ կապուած իրերի արդիւնաբերութ.	652	14	326	621	6	—	—	—
30. Օղէհանութ. գինեգործ. գարեջ. պատրաստել և մեղր եփել	229	10	253	405	—	—	—	1
31. Այլ բնագիւղների և քաղաքների պատրաստել	90	2	71	106	—	—	—	—
32. Բուսակ. և կենդանակ. անդաբար նիւթեր պատրաստել	3535	187	1936	3054	10	2	21	21
33. Մշակութան և նրանից չխնամած իրեր պատրաստել	711	4	314	652	—	—	—	—
34. Բնագործութեան արդիւնաբերութիւններ (տպարան, գիւմագրատուն և այլն)	656	10	237	494	—	—	—	3
35. Ծիւղիք., ծպիւղիք., վերարուժակ. և երաժշտ. գործիք-ներ, այլ և ժամացոյց, լուղալիք և այլն չխննել	214	—	121	244	—	—	—	—
36. Անդնագործութիւն, նկարչ., պաշտամունքի և չալու-թեան առարկաներ չխննել և այլն	1235	6	978	1795	2	—	3	2
37. Զգննատ պանորամաներ	9773	1063	6067	12063	16	—	3	24
38. Շինութիւն, նորոգ. և պահպանութիւն բնակարան-ների և առնասարակ շինարարական գործ	6491	18	6486	11449	8	—	8	11

	1	2	3	4	5	6	7	8
39. Կառաշինութիւն և փայտէ նաւեր շինել	173	—	39	110	—	—	—	—
40. Մասնակց. մինչև այժմ չլին. կամ անորոշ արդիւնար. մէջ	1314	31	198	791	—	—	—	—
41. Զբային հաղորդակցութիւն	396	2	86	143	—	—	—	—
42. Երկաթուղիներ	603	12	285	542	—	—	—	—
43. Կառադանութիւն, սայլապանութիւն և այլն	2468	18	1592	3045	4	—	2	1
44. Մնացած ցամաքային հաղորդակցութիւնները և տեղափոխուելու միջոցները	881	2	324	618	1	—	1	1
45. Փոստ, հեռագիր և հեռախօս	363	29	173	325	—	—	—	—
46. Վարկային և հասարակական առևտրակ. հիմնարկութ.	208	5	128	322	—	—	—	—
47. Վաճառականական միջնորդութիւն	627	5	450	914	—	—	—	—
48. Առհասարակ առևտուր	5580	187	3689	6739	6	—	4	1
49. Կենդանիների առևտուր	329	2	355	642	—	—	—	—
50. Հացահատիկների առևտուր	767	12	583	1114	—	—	—	—
51. Գիւղատնտեսակ. մնացեալ արդիւնաբերութ. առևտուր	7661	143	6028	10896	9	—	12	23
52. Շինութեան նիւթերի և վառելիքի առևտուր	400	11	372	704	—	—	—	—
53. Տնային գործածութեան առարկաների առևտուր	260	5	195	373	—	—	—	—
54. Զանազան մետաղեայ ապրանքի, մեքեն. և զէնքի առևտ.	221	2	182	330	—	—	—	—
55. Գործուածքների և հանդերձեղէնի նիւթի առևտուր	5656	92	4764	8266	1	—	—	—
56. Կաշիների, մորթիների և այլն առևտուր	285	6	266	501	—	—	—	—
57. Շապլութեան, գիտութեան, գեղարուեստի, պաշտամունքի և այլ նիւթերի առևտուր	200	16	110	207	—	—	—	7
58. Մնացեալ առարկաների առևտուր	718	15	396	659	—	—	—	—

	1	2	3	4	5	6	7	8
59. Մանրածախս և հակերով առևտուր	839	31	623	1169	—	—	—	—
60. Թէյատուն, հիւրանոց, գահաւորութեան սենեակ և ժողովար.	1838	112	991	1778	—	—	—	—
61. Գինեվաճառութիւն	2573	34	1605	2959	—	—	—	—
62. Մարմնի ատողապահութեան և մաքրութ. վերաբերեալ հիմնարկութիւններ	1646	826	1683	2808	5	2	6	18
63. Անորոշ գործի տէր մարդիկ	1585	728	1639	2615	6	—	3	9
64. Անառակութիւն	11	41	4	3	—	—	—	—
65. Անյայտ զբաղմունքներ	1201	957	791	1151	1	1	1	2

Հայերի և ուսիւացիների զբաղմունքներին ծանօթանալուց յետոյ, այժմ տեսնենք թէ ընդհանրապէս Ռուսաստանում ապրող ազգերի իւրաքանչիւրից քանի 0/10 անկախ զբաղմունքի տէր էր և քանիսը ոչ անկախ:

100 երկսեռ հոգու վրայ բնիւնում էր.

	անկախ	ոչ անկախ	անկախ	ոչ անկախ
Վելիկորոս	28,12	71,88	Մալորոս	22,79
Բելորոս	20,89	79,11	Լէհ	31,69
Լիտուիցի	27,85	72,15	Լատիշ	37,89
Գերմանացի	30,04	69,96	Յոյն	26,79
Հայ	18,47	86,53	Յիկան	30,39
Հրէայ	30,22	69,78	Վրացի	25,14
Պոլն	32,71	67,29	Լատին	38,01
Մոլդովին	17,79	82,21	Թաթար	23,26
Կիւրդիկ—կայսակ	20,33	79,67		76,74

Մոյճ աղբւտակից երևում է, որ անկախ գրադուհներ տէր մարդիկ համամատարաբ ամենից քիչ կային հայերի մէջ և ընդհակառակն ոչ անկախ գրադուհներ տէր մարդիկ ամենից շատ կային հայերի մէջ, նոյն իսկ վրացիներն և թաթարներն ու լէզ համամատարաբ աւելի շատ կային անկախ գրադուհներ տէր մարդիկ քան հայերի մէջ: Անկախ գրադուհներ տէր մարդկանց թիւը համամատարաբ ամենից շատ էր հասնունների մէջ:

Ի նկատի ունենալով, որ Ռուսաստանի բնակիչների գրեթե ամբողջութեամբ գրադուհներ երկրագործութիւնն է, կարևոր ենք համարում առաջ բերել և սոյն նկատագրեր աղիւսակը.

Ամէն 100 մարդուց քանի 0/0 է երկրագործութեամբ ապրում.

վերլուծութիւն	70,35	մարդուց	86,46	բնչորոտ	89,93	լէն	61,42
լիտով.	84,15	լիտով.	66,46	մուղավ. և ուռմ.	99,19	գերմանացի	39,44
յոյն	70,89	հայ	43,86	դիկան	11,59	հրէայ	3,24
վրացի	76,29	չէչէն	92,39	ֆին	68,81	էստոն	64,25
մորդվին	95,31	թաթար	75,77	բաշկիր	89,25	կիրգիզ-կայսակ	22,93

Նախ նկատենք, որ սոյն աղիւսակի մէջ հայերի համար ցոյց տրուած 43,860/0-ը ճիշդ չէ, որովհետեւ հէնց աշխարհագրի մէջ ուռաջ բերուած երկրագործութեամբ զբաղուող հայերի թիւը կազմում է ոչ թէ հայութեան 43,860/0-ը, այլ 70,030/0-ը.՝ կարելի էր կարծել, որ 70,03-ի տեղ 43,86 դնելը կամ թիւբանագուրբեան արդեւք է կամ պարզապէս տպագրական սխալ: Սակայն ներածութեան մէջ կարդալով աշխարհագրի նիւթերի սոյն մասը խմբագրող պ. Ռուշէմանի հետեւեալ հայտերը խօսքերը, զգացիք, որ այստեղ պարզ թիւբանագու-

Նկատեալ, պարտք ենք համարում յայտնել որ սոյն անհնչութիւնը մեզինց առաջ եւ մեզինց անկախ նկատել էր Գրիգորի բաղադրային վարչութեան վիճակագրական թիւրոյն տեսուչ յարգելի պ. Պօլոս Արղուիւսեանը, որ սիրայովար յանձնեց մեզ Տրոյիցիւս վերոյիշեալ երկու հատորը՝ օգտուելու համար, Առթից օգտուելով յայտնում ենք յարգելի պա. րոնին մեր խորին շնորհակալութիւնը.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
լեններէն	4,41	0,78	0,04	0,05	0,05	15,28	77,69	0,00	0,00	0,25	1,45
մնացեալ ուլաւոն. Լ.	0,13	0,25	0,35	0,18	0,13	7,69	84,32	0,00	0,00	0,17	6,78
լիտովո-լատիշ. Լ.	1,32	0,10	0,03	0,03	0,02	4,40	93,87	0,00	0,00	0,15	0,08
ռումանական Լ.	0,37	0,24	0,57	1,13	0,04	8,06	87,66	0,01	0,00	0,17	1,75
գերմաններէն	1,39	0,96	0,14	0,83	0,66	18,12	70,71	0,00	0,00	0,47	6,72
մնացեալ գերման. Լ.	4,07	2,27	0,31	1,20	1,35	9,30	82,57	0,01	0,04	11,20	37,68
մնացեալ հնդկանրոպ. Լ.											
(Ե թիւս որոց և հայերէն) 0,65		0,37	0,79	0,48	0,52	10,30	64,80	0,10	16,00	0,14	5,85
հրէայերէն	0,00	0,07	0,00	0,12	1,42	94,15	3,91	0,00	0,01	0,19	0,13
քարթուէլական լեզուներ 5,29		1,04	2,18	0,21	0,17	3,55	87,32	0,05	0,00	0,10	0,09
կովկասի լեռնակ. Լ.	0,64	0,21	0,02	0,02	0,01	0,24	98,43	0,24	0,03	0,12	0,04
գիշերէն	0,02	9,02	0,04	0,02	0,01	2,01	95,70	0,29	0,84	1,02	0,03
թուրք—թաթար Լ.	0,47	0,03	0,01	0,03	0,05	2,11	42,22	0,34	54,10	0,09	0,55
մոնղոլ—բուրխատ. Լ.	0,03	0,02	0,00	0,53	—	0,07	0,28	11,86	87,12	0,06	0,03
ձ. ա. քաղկրթ. ազգ. Լ.	0,01	0,03	—	—	0,02	3,19	27,02	0,02	2,93	0,43	66,35
մնացեալ հիւսային ցեղ. Լ.	0,00	0,01	0,00	0,00	0,01	0,08	0,29	0,09	96,44	0,19	2,88
մնացեալ լեզուները	0,16	0,38	0,77	0,02	0,04	0,90	61,08	0,01	9,56	0,66	26,42
ցոյց չարուած մ. լեզ.	2,28	1,80	0,14	0,72	0,84	14,80	40,47	4,64	2,60	25,86	5,85
միջին թիւով պետ. մէջ	0,9	0,50	0,47	0,27	0,22	10,66	77,12	2,33	6,61	0,37	0,48

Այս աղիւսակից երևում է, որ Ռուսաստանում տոնական աղնուական համեմատաբար ամենից շատ կար քարթուելական լեզուով խօսող ցեղերի մէջ, իսկ ամենին չկար հրէաների մէջ: Անձնական աղնուական և աստիճանաւոր ոչ աղնուական համեմատաբար ամենից շատ կար մնացեալ գերմանական լեզուով խօսող ցե-

դերի մէջ և ամենից սակաւ մնացեալ հիւսիսային ցեղերի մէջ: Դառն հոկտեմբերին՝ պէտք է նկատել, որ ոչ քերտոսեայ կրօններին պատկանող հազարավոր մարդեր մեջ է և մտած, Գրիգորիոսայ իսկոնից հոգևորականներ համալսարանում ամենից շատ կային քարթուկական իզգուսով խօսողները մէջ, իսկ ամենից սակաւ կով. լեռնականները լեզուներով խօսողները մէջ: Տոմարային ցեղերի մէջ, իսկ ամենից սակաւ մնացեալ հիւսիսային գեղերի մէջ, իսկ ամենից շատ կային հրէաները մէջ, սակաւ կովկասեան լեռնականները, ֆինները և վաճառականները համալսարանում շատ կային հրէաները մէջ, ամենից սակաւ մնացեալ հիւսիսային գեղերի մէջ: Մնացեալ ամենից շատ կային հրէաները մէջ և ամենից սակաւ բուրխանները մէջ: Գիւղացիներ համալսարանում ամենից շատ կային կով. լեռնականները մէջ և ամենից սակաւ մոնղոլ-բուրխանները մէջ: Դազախներ ամենից շատ կային մոնղոլ-բուրխանները մէջ, ամենից շատ ներքին ցերմասիւններ, լիտովո-լատիները, լեները և մնացեալ ամենից շատ կային հրէաները մէջ: Ինքուրները ամենից շատ կային մնացեալ հիւսիսային ցեղերի մէջ, ամենից շատ կային մնացեալ սլաւոնական և լեհական քարթուկական, գերմանական, ուսմական, լիտովո-լատիները, մնացեալ շատ կային ծ. ա. քաղաքակրթութեամբ ազգերի լիգուով խօսողները մէջ և ամենից սակաւ ֆինները և մոնղոլ-բուրխանները մէջ: Իսկ ինչ վերաբերում է յատկապէս հայերին, պէտք է ցույց տալ, որ սոյն աղիւսակի մէջ նրանք առանձին չեն յիշուած, այլ մնացեալ հոկտեմբերին ցեղերի (դիսաւորապէս հայեր, յոյներ և պարսիկներ) հետ միասին խառն:

*
*

Այս տեղեկութիւն 1897-ին լուսաւորականները և հայ կաթոլիկները ըստ տարիքի և դաւանութեան

նշել տատկել էին ներկայացնում:

ա. Լուսաւորչականներ

տարիներ	Եւր. Ռ.	միայն հաղ.	Պրիվ. ճն. միայն Բ.	Կովկաս	միայն հաղ.	Սիբիր	միայն Բ.	Մ. Ասիա	միայն Բ.	ընդամենը						
	ա.	իգ.	ա.	իգ.	ա.	իգ.	ա.	իգ.	ա.	իգ.						
1 Բ. պակաս.	627	642	290	313	— 2	— 2	17330	14928	3234	3109	— 2	— 70	58	68	56	33659
1—9 Բ.	4524	4468	2112	2153	11 15	11 15	167499	157776	27337	25622	3 5	1 —	337	315	317	334953
10—19 Բ.	4954	4496	2791	2536	12 13	11 11	125474	109207	30476	23288	10 2	4 —	675	263	591	238106
20—29 Բ.	5187	3689	3393	2143	58 12	48 11	89861	81185	26746	16882	101 7	22 2	1129	293	932	285 181522
30—39 Բ.	4187	2861	2674	1711	44 12	44 11	76204	67049	18866	13416	173 5	45 —	920	127	775	120 151522
40—49 Բ.	2901	2175	1889	1377	26 7	24 5	51616	44417	12317	9496	113 7	45 2	323	62	275	59 101647
50—59 Բ.	1825	1632	1160	1110	6 —	4 —	33308	29081	7654	6854	45 8	16 3	111	64	94	62 66080
60—69 Բ.	1076	1237	654	829	— 2	— —	20936	19253	4717	4841	16 —	3 —	37	25	34	25 42582
70—79 Բ.	517	603	326	439	— 1	— 1	8434	8516	1785	1848	5 —	2 —	11	9	10	8 18096
80—89 Բ.	121	153	84	112	— —	— —	3203	3811	637	864	1 —	— —	3	3	2	3 7295
90—99 Բ.	21	27	11	18	— —	— —	826	981	149	218	— —	— —	—	2	—	2 1857
100—109 Բ.	1	4	1	3	— —	— —	204	334	26	109	— —	— —	—	—	—	— 543
110 Բ. եւ ավելի	—	—	—	—	— —	— —	3	11	2	3	— —	— —	—	—	—	— 14
Յնայտ Բ.	6	10	5	6	— —	— —	556	722	210	244	— —	— —	1	—	1	— 1295
ընդամենը	25897	21987	15400	12750	157 64	142 56	595454	530271	134175	106794	467 36	138 7	3617	1221	8099	1181 1179171

— 26 —

Բ. հայ կաթողիկոսներ

տարիներ	Եւր. Ռուս.		միայն Բ.		Պրիվ. ճն. միայն Բ.		Կովկաս		միայն հաղ.		Սիբիր		միայն Բ.		Մ. Ասիա		ընդամենը				
	ա.	իգ.	ա.	իգ.	ա.	իգ.	ա.	իգ.	ա.	իգ.	ա.	իգ.	ա.	իգ.	ա.	իգ.					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	
1 տ. պակաս	25	19	11	7	7	6	4	2	588	532	103	105	1	1	—	—	2	—	—	1181	
1—9 տ.	164	153	101	79	39	35	6	4	5292	5245	898	839	2	—	—	—	5	1	5	1	10936
10—19 տ.	276	172	172	119	51	38	8	9	4055	3939	822	869	1	5	—	1	2	—	2	—	8539

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
20—29 տ.	266	187	204	114	32	41	11	9	2660	2436	616	527	9	1	—	—	4	2	3	2	5638
30—39 տ.	231	157	165	99	32	44	3	8	2098	2065	481	403	8	2	1	1	6	—	4	—	4643
40—49 տ.	145	93	101	59	14	23	1	7	1589	1440	360	335	5	—	—	—	1	1	1	1	3311
50—59 տ.	100	70	69	53	8	17	2	2	1070	938	218	228	5	—	—	—	1	1	1	—	2210
60—69 տ.	54	58	37	43	7	13	1	2	650	610	144	160	2	2	1	—	2	—	2	—	1438
70—79 տ.	23	28	17	18	6	2	—	—	290	270	74	95	—	—	—	—	1	1	—	1	621
80—89 տ.	1	8	—	4	2	—	1	—	112	102	26	34	—	—	—	—	—	—	—	—	325
90—99 տ.	3	1	1	1	—	—	—	—	29	43	7	17	—	—	—	—	—	—	—	—	76
100—109 տ.	—	—	—	—	—	—	—	—	8	6	1	3	—	—	—	—	—	—	—	—	14
110 տ. և աւելի	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
անյայտ տարի	—	1	—	—	—	—	—	—	4	2	2	3	—	—	—	—	—	—	—	—	7
ընդամենը	1288	947	878	596	198	219	37	43	18485	17629	3752	3617	33	11	2	2	24	6	20	5	38840

Սոյն և նախընթաց աղիւսակներից երևում է, որ թէ լուսաւորչականների և թէ հայ կաթողիկոսների ամենամեծ 0/0-ը կազմում էին 1—9 տարեկանները, ապա 10—19 տարեկանները, յետոյ 20—29 տարեկանները, և աստիճանաբար 30—39 տ., 40—49 տ., 50—59 տ. և 60—69 տարեկանները, դրանցից յետոյ 1 տարեկանից պակասները և ապա 70-ից աւելի տարիք ունեցողները, իսկ ամենափոքր 0 0-ը կազմում էին բնականաբար 100-ից աւելի տարիք ունեցողները:

Այժմ առաջ բերեմք այն աղիւսակը, որից երևում է թէ իւրաքանչիւր դաւանութեան 100 մարդուց քանիսն են հասակ ունէին աշխարհադրի ժամանակ:

Յւրեանն ամենից խելթ բնակուած էր Երևանի գաւառը, ամենից նոր Նախիջևանի գաւառը:
Անէն մի 100 տղամարդուն ընկնում էր կէն

գաւառներում		քաղաքներում.		գաւառներում		քաղաքներում.	
Երևանի գ.	86,86	67,39	Աղէքսանդրապոլի գ.	91,51	60,72		
Նախիջևանի գ.	90,51	88,11	Նոր-Բայազէտի գ.	94,17	94,19		
Սուրմալուի գ.	89,27	74,04	Շարուր-Պարալազեադի գ.	86,67	72,02		
Եջմֆուսի գ.	91,90	71,17	Նահանգում	90,13	70,52		

Այս տեղից երևում է, որ կանաչը համեմատաբար ամենից շատ էին Նոր-Բայազէտի գաւառում և ամենից սակաւ Շ.-Պարալակեադի գաւառում, իսկ քաղաքներից՝ Աղէքսանդրապոլում և Երևանում:

Այժմ գնենք այն աղիւսակը, որից երևում է թէ իւրաքանչիւր երկսեռ 100 անձից քանիսը ինչ հասակ ունէին.

Յահանգում				Բաղաճներում				Գաւառներում			
հասակ	ար.	իգ.	ընդհ.	ար.	իգ.	ընդհ.		ար.	իգ.	ընդհ.	
10 տարեկանից պակ.	31,07	36,83	62,12	21,15	28,86	24,34		32,45	33,81	33,10	
10—19 տ.	20,83	18,72	19,58	18,42	21,35	19,63		20,60	18,43	19,59	
20—29 տ.	17,78	17,05	17,44	31,30	16,74	25,27		15,90	17,09	16,46	
30—39 տ.	12,89	13,09	12,98	12,15	13,12	12,55		13,00	13,09	13,04	
40—49 տ.	8,39	7,97	8,20	8,25	8,67	8,43		8,40	7,89	8,16	
50—59 տ.	4,97	4,88	4,93	4,90	6,02	5,36		5,97	4,76	4,87	
60—69 տ.	2,95	3,04	2,99	2,64	3,48	2,99		2,99	2,99	2,99	
70—79 տ.	1,06	1,21	1,13	0,85	1,24	1,01		1,09	1,21	1,14	
80 տ. և աւելի	0,55	0,69	0,61	0,31	0,50	0,39		0,59	0,71	0,64	
անյայտ հասակ	0,01	0,02	0,02	0,03	0,02	0,03		0,01	0,02	0,01	

Այս աղիւսակից երևում է, որ Նահանգի բնակիչների ամենամեծ 0/10-ը կազմում էին 10 տարեկանից պակասները, ամենափոքր 0/10-ը 80 տարեկանից աւելիները: Իզական մանուկների թիւը աւելի չատ է քան աբականներինը: Ընդհանրապէս կրեկանները գիւղերում աւելի բազմաթիւ են քան քաղաքներում: 20—29 տարեկանները քաղաքներում շատ են զօրքի և մշակների պատճառով:

Այս ակնարկը ձգելուց յետոյ, այժմ տեաննեք թէ իւրաքանչիւր 100 մարդուն քանի հոգի է ընկնում ըստ ազգութեան:

ազգեր	աղանդական	հայաբնիկ	գիւղեր	ք. Նախ	ք. Նախ	Նոր-Բայ. ք.	Սուր. ք.	Ն. ք.	ք. Թուրք	
վեիքորոս	1,58	8,42	0,73	2,02	3,48	0,85	2,21	0,81	0,08	0,07
մալորոս	0,32	1,84	0,13	0,43	0,67	0,15	0,00	0,69	0,07	0,06
լեհ	0,16	1,36	0,02	0,13	0,59	0,15	0,01	0,04	0,02	0,01
յոնի	0,15	0,33	0,14	0,02	0,65	0,02	0,15	0,00	0,01	0,00
հայ	53,16	58,49	52,49	38,54	85,51	34,41	66,31	30,40	27,08	62,44
թաթ	0,08	0,00	0,10	0,00	0,00	0,00	0,22	0,00	0,00	0,35
քուրդ	5,95	0,64	6,62	5,44	3,01	0,63	2,44	21,44	4,91	7,83
վրացի	0,06	0,37	0,03	0,10	0,16	0,04	0,03	0,01	0,01	0,04
թաթար	37,75	26,52	39,16	51,37	4,73	63,66	28,33	46,51	67,36	28,98
ասորի	0,34	0,10	0,38	1,52	0,02	0,01	0,00	0,00	0,43	0,16
հրէայ	0,10	0,70	0,03	0,22	0,27	0,00	0,03	0,01	0,01	0,02
մնացածը	0,35	1,23	0,17	0,21	0,96	0,08	0,27	0,09	0,02	0,04

Այս տեղից երևում է, որ նահանգի բնակիչների ամենամեծ 0/0-ը հայերն են, ապա թաթարները, իսկ ամենից փոքր 0/0-ը վրացիները:

Այժմ տեսնենք թե իւրաքանչիւր ազգի 100 մարդուց քանիսը ինչ դաւանութիւն ունէին:

ազգեր	ուղղակի.	հնադատ.	լուսաւորչ.	հայկաթ.	հռոմ. կաթ.	բողոք.	մահմ.	հրէայ	մնաց. դաւ.
Վելիքորոս	62,72	34,19	0,38	0,01	0,66	0,55	0,43	0,95	0,11
Մալորոս	98,81	0,37	0,04	0,00	0,00	0,74	0,00	0,04	0,00
Լեն	1,30	0,00	0,00	0,07	98,34	0,14	0,14	0,00	0,01
Եոյն	98,34	0,00	1,36	0,00	0,15	0,00	0,15	0,00	0,00
Հայ	0,21	0,01	97,86	1,78	0,00	0,07	0,05	0,00	0,02
Քուրդ	0,02	0,00	0,04	0,00	0,00	0,00	72,23	0,05	27,66
Թաթար	0,01	0,00	0,09	0,00	0,00	0,00	99,85	0,01	0,04
Ասորի	84,84	0,00	0,52	0,04	0,28	0,14	1,22	0,00	12,96
Հրէայ	0,00	0,00	0,00	0,00	0,12	0,12	4,47	94,00	1,29

Հայերի ամենամեծ 0/0-ը լուսաւորչական են, յետոյ հայկաթիղիկ, ապա ուղղափառ (հայ հոռոմները) և բողոքական, իսկ մնացեալ դաւանութիւններին պատկանող հայերի թիւը աննշան է:

Իւրաքանչիւր 100 հոգուց էին ըստ դաւանութեան՝

	1	2	3
նահանգում	ժողաբնիւրում	դաւաթներում	
ուղղափառ և դաւանակից	1,97	10,38	0,92
հնադաւան և աղանդաւոր	0,58	8,56	0,58
լուսաւորչական	52,08	58,26	51,31

հայ կաթնիկ	0,95	0,20	1,04
հոտմ. կաթ.	0,27	1,92	0,06
բողոքական	0,09	0,42	0,05
մահմեդական	42,20	27,31	44,06
հրէայ	0,12	0,79	0,04
մնացած. դաւ.	1,74	0,17	1,94

Ուրեմն նահանգի բնակիչների ամենամեծ 0/0-ը լուսաւորչական էր, ամենափոքր 0/0-ը բողոքական: Այժմ տեւեմէք նոյնը գաւառ գաւառ: Իւրաքանչիւր 100 մարդուն ընկնում էր ըստ դաւանութեան՝

	Երեւանի գ.	Աղէք. գ.	Նախ. գ.	Ն.-Ֆայադ. գ.	Սուրմ. գ.	Շ.-Դար. գ.	Էջ. գ.
Խաղ. և դաւանակից	3,79	4,35	0,87	0,28	1,61	0,15	0,49
Հնադ. և աղանդ.	0,25	0,88	0,17	2,27	0,16	0,01	0,00
Լուսաւորչական	38,62	80,47	34,40	66,23	30,24	27,06	62,03
Հայ կաթ.	0,11	4,73	0,00	0,01	0,01	0,01	0,00
Հռ. կաթ.	0,21	1,02	0,16	0,01	0,03	0,02	0,01
Բողոքական	0,06	0,22	0,01	0,01	0,02	0,01	0,19
Մահմեդական	56,70	5,13	64,32	31,10	59,11	72,28	36,33
Հրէայ	0,26	0,29	0,03	0,06	0,01	0,01	0,03
Մնաց. դաւ.	0,00	2,91	0,04	0,03	8,81	0,45	0,92

Այստեղից երևում է, որ Երեւանի, Հին Նախիջևանի, Սուրմալուի և Շարուր-Դարալակեազի գաւառները բնակիչների ամենամեծ 0/0-ը մահմեդական է, իսկ Աղէքսանդրապոլի, Ն. Ֆայադիտի և Էջմիածնի գաւառները բնակիչների ամենամեծ 0/0-ը լուսաւորչական:

Նահանգում կային հետևեալ արատաւորները.—	կոյր ի ծնէ	կուրացած	ընդ. կոյր	խուլ և համր	համր	գիծ	ընդամ.
Ամէն մի 10000 մարդուն	786	1252	2038	429	115	593	3175
ընկնում էր.—	9	15	24	5	1	5	37
Իւրաքանչիւր ազգից 10000 մարդուն ընկնում էր՝							
ազգեր	կոյր ի ծնէ	կուրացած	ընդ. կոյր	խուլ եւ համր	համր	գիծ	ընդամ.
վեիկֆորտս	0,76	9,11	9,87	4,56	0,00	6,83	21,26
յոյն	0,00	15,12	15,12	15,12	0,00	0,00	30,24
հայ	9,75	18,57	28,32	5,26	1,59	8,12	43,29
թաթ	0,00	28,21	28,21	28,21	14,10	28,21	98,73
փուրդ	7,08	7,50	14,58	3,84	1,01	5,27	24,70
թաթար	10,18	12,01	22,19	5,37	1,21	6,32	35,09
ասորի	0,00	3,49	3,49	0,00	3,49	0,00	6,98
մնաց. ազգեր	1,26	3,73	5,04	0,00	0,00	0,00	5,04

Ուրեմն ի ծնէ կոյրերի ամենից մեծ 0/0 տուել են թաթարները, ամենափոքր 0/0 թաթերը, յոյները և ասորիները, կուրացածների ամենամեծ 0/0 տուել են թաթերը, ամենափոքր 0/0 ասորիները, ընդհան-
րապէս կոյրերի ամենամեծ 0/0 տուել են՝ հայերը, ամենափոքր 0/0 ասորիները, խուլ և համրերի ամե-
նամեծ 0/0 տուել են թաթերը, ամենափոքր 0/0 ասորիները, Միայն համրերի ամենամեծ 0/0 տուել են թաթե-
րը, ամենափոքր 0/0 վեիկֆորտսները և յոյները, Գիծերի ամենամեծ 0/0 տուել են թաթերը, ամենափոքր 0/0
յոյները և ասորիները, ընդհանրապէս արատաւորների ամենամեծ 0/0 տուել են թաթերը, յետոյ հայերը, ապա
թաթարները և յոյները, իսկ ամենափոքր 0/0 ասորիները:

Այժմ տեսնենք ընտանեկան վիճակը նահանգում 100 մարդուն ընկնում է՝

	15—39 տար.			40—59 տ.			60 տ. և աւելի			անյայտ հասակ			ընդ. 15 տ. և աւելի		
	ա.	իգ.	ա.	իգ.	ա.	իգ.	ա.	իգ.	ա.	իգ.	ա.	իգ.	ա.	իգ.	ա.
ամուրի և կոյս	46,65	18,07	8,05	0,89	5,78	1,02	49,12	25,00	34,42	12,64					
ամուսնացած	52,14	78,48	87,53	69,69	76,91	23,77	35,08	38,15	62,34	71,65					
այրի	1,05	3,26	4,29	29,17	17,12	74,62	1,76	30,26	3,08	15,16					
ամուսնաթող	0,12	0,18	0,10	0,13	0,12	0,09	5,26	2,64	0,12	0,17					
անորդ: ընտան. վիճակ	0,03	0,01	0,03	0,12	0,04	0,50	8,78	3,95	0,04	0,08					

Այս աղբյուրակից երևում է, որ ընդհանրապէս բնակիչների ամենամեծ $\frac{1}{10}$ -ը ամուսնացած էր, մանաւանդ կանայք: Ամուսնացածներից յետոյ ամենամեծ $\frac{1}{10}$ տուեղ են ամուրիները և որբնայրի կանայք, ամենափոքր $\frac{1}{10}$ ամուսնաթողները, մանաւանդ տղամարդիկ:

Հետաքրքիր է նաև իմանալ թէ նահանգի բնակիչները ինչպէս էին բաժանուած ըստ դասակարգի և աստիճանի:

Իւրաքանչիւր 100 մարդուն ընկնում էր.

	նահանգում բաղաճներում զաւառներում			նահանգում բաղաճներում զաւառներում		
	տոհմ. ազնուական	1,05	3,07	0,79	անձ. ազնուական	0,25
հոգևորական	0,78	1,16	0,73	0,73	պատուաւոր քաղաքացի	0,20
վաճառական	0,12	0,87	0,02	0,02	մեղանին	6,51
գիւղացի	88,55	28,78	96,38	96,38	դաղախ	0,23
օտարապետական	1,86	4,89	1,49	1,49	մնացեալ դասակարգ	0,12

Ուրեմն նահանգում ամենամեծ $\frac{1}{10}$ կազմում էին գիւղացիները, ամենափոքր $\frac{1}{10}$ վաճառականները, քաղաքացիները ամենամեծ $\frac{1}{10}$ կազմում էին մեղանիները, ամենափոքր $\frac{1}{10}$ պատուաւոր քաղաքացիները, ֆաւառ-ներում ամենամեծ $\frac{1}{10}$ կազմում էին գիւղացիները, ամենափոքր $\frac{1}{10}$ վաճառականները:

0/0-ը:

ընդհանրապես գրագեթ

ռուսերէն գրագեթ

ա. իգ.
11,42 2,11
0,57 0,04

ա. իգ.
2,87 0,64
0,03 0,01

աների մեծ մասը եկեր աստիճանաւորներ են և զինուորական: Բնիկ
արականները աւելի գրագէտ էին քան իգականները:
Ներքը ինչպէս էին զետեղուած նահանգում:

ս օ մ ա յ ր ե ն ի լ Ե զ ու ի ը ս օ դ աւ ա ն ու թ Ե ա ն

ճահանգում գերակիւրները						մ ց ա						
հայ	հուրդ	հրէայ	քաթար	ասորի	մնացածները	ուղղ. եւ դաւանակից	հնադարեւ եւ աղանդաւոր	հռոմ. կաթ.	բողոքական	մանմեսական	հրէայ.	մ ց ա
58148	8196	326	77491	2288	718	5732	383	324	104	85549	403	58341
12523	64	204	12359	81	604	2929	335	312	91	12516	270	12537
41522	4976	450	7832	34	3853	7202	1460	1686	374	8496	481	141028
21771	101	415	1090	—	2082	5408	140	1287	271	1263	443	21775
34672	639	4	64151	9	282	881	170	171	13	64825	36	34675
2268	2	—	6161	4	128	249	16	88	5	6170	1	2261
284	—	—	4088	—	60	181	5	47	3	4091	2	282
81285	2995	31	34726	4	816	349	2790	19	7	38122	77	81206
8094	241	15	40	—	39	65	18	17	—	283	4	8099
27075	19099	6	41417	—	97	1505	15	31	14	52640	9	26945
3934	72	4	82	—	29	565	6	4	10	107	4	2932
20726	3761	6	51560	331	32	119	4	21	8	55328	8	21050
132	90	—	597	—	17	34	—	10	4	687	—	132
77572	9724	27	35999	196	544	610	5	8	251	45139	31	77089
4996	21	6	71	5	27	156	3	5	2	101	7	4991
41000	49389	850	313176	2862	6342	16398	4827	2260	771	350099	1045	440334
53997	591	644	24488	90	2987	9587	523	1770	386	25218	731	54009

Նոյն թուում 15 կարայիմ:

Նոյն թուում լուսաւորչական 455.042 հ. հայ-կաթ. 7884 հ.:

ան կողմից առաջին տեղն են բռնում (441000 հ. կամ 53,160/0 ամբողջ բն
ւերը, ռուսները, ասորիները և ամենից սակաւաթիւ հրէաները:

Բ. Կարսի օրջամ

Կարսի չրջանը լեռնային երկիր է 500 մետ. բարձրութեամբ ծ. մ. և ունի 16630,7 ք. վերստ տարածութիւն։ Ամէն մի ք. վերստի վրայ բնակւում էր 17,18 հ., յատկապէս Կարսի չրջանակում 25,85 հ., Կաղզմանի չ. 12,26 հ., Արտահանի չ. 13,26 հ. և Օլթիի չ. 12,12 հ.։

1897-ի աշխարհագրի ժամանակ ներկայ բնակիչների ընդհանուր թիւը 290654 էր, իսկ տեղական բնակիչները՝ 296911։ Քաղաքների (Կարս ք., Կաղզման, Արտահան և Օլթի աւան) բնակիչների թիւը 37838 հ. էր, կամ 13,02% չրջանի բնակիչների։ Քաղաքի բնակիչները 14,40/0-ը օտարազգատակներ էին։ Կարսը 20,805 բնակիչ ունիւր կամ 55% ամբողջ չրջանի մէջ եղող քաղաքացիների։

Ինչպէս ընդհանրապէս Կովկասում, նոյնպէս և Կարսի չրջանում արականների թիւը աւելի չատ էր քան իգականներինը։ 1000 տղամարդուն ընկնում էր 810 կին։

1000 մարդուց 566-ը ամուրի կամ կոյս էր, 391-ը ամուսնացած, 42-ը այրի, 0,5-ը ամուսնախիող և 0,4-ի ընտանեկան վիճակը անորոշ։

1000 մարդուն ընկնում էր 839 գիւղացի, 55 մեչչանին, 11 դադախ, 10 աղնուական և աստիճանաւոր, 5 հոգևորական, 1 տոհմային քաղաքացի, 1 վաճառական, 0,6 մնացեալ դասակարգ և 78 օտարահայտակ։

1000 մարդուն ընկնում էր ըստ դաւանութեան.

	Կարսի օրջանկ.	Արտահանի օրջնկ.	Կաղզմանի օրջնկ.	Օլթիի օրջնկ.
մահմետական	349	807	361	778
ուստաւորչական	338	24	359	93
ուղղափառ և դաւանակից	185	147	187	120
հնադաւան և ուղղափառութիւնից հետացած	85	10	5	1

1000 մարդուն ընկնում էր ըստ մայրենի լեզուի.

հայ	253	թուրքմէն	29	պարսիկ	2
տաճիկ	218	լեհ	11	օս	2
քուրդ	148	թաթար	8	լեզգի	1
յոյն	112	հրէայ	4	էստոն	1
ղարփափաղ	103	լիտւ.-լատիւ	3	վրացի	1
ռուս	96	ասորի	2	գերմանացի	1

100,000 մարդուն ընկնում էր.

	կոյր ի ծնէ	կուրացած	խուլ եւ համր	համր	զիծ
քաղաքներում	24	79	19	8	50
գաւառներում	71	122	65	26	105
արական	64	116	64	25	126
իգական	66	117	52	22	63

1000 մարդուց ապրում էր՝

	կարսի	Արսահամ	Կաղզմ.	Օլթի	ընդամ.
երկրագործութեամբ	751	744	766	845	762
կենդանապահութեամբ	17	175	39	39	60
մետաղների մշակագործութեամբ	7	3	6	3	5
աննդարար նիւթեր պատրաստելով	6	2	3	2	4
հանդերձներ պատրաստելով	8	3	5	6	6
տների շինութիւնով և վերանորոգութիւնով	11	4	5	2	7
կառապանութիւնով	3	4	0,9	1	3
գիւղատնտես. արդիւն. առևտրով	10	5	8	4	8
դրամագլխի չահով	6	5	3	3	5

Իւրաքանչիւր ազգի 1000 մարդուց ապրում էր

ոչ արդիւնաբերութեամբ		մասն.		ա ր դ ի լ Ն ա բ ե ր ո լ բ ե ա մ բ					
նշխուրացւոյն	նշխուրացւոյն	նշխուրացւոյն	նշխուրացւոյն	նշխուրացւոյն	նշխուրացւոյն	նշխուրացւոյն	նշխուրացւոյն	նշխուրացւոյն	նշխուրացւոյն
472	447	18	463	462	0,4	17	12	4	4
21	2	7	898	856	40	29	7	29	29
26	10	75	731	715	12	74	8	55	55
7	0,7	13	953	650	303	4	1	12	12
235	160	25	681	652	27	27	5	9	9
9	1	10	961	933	27	6	0,6	3	3
4	0,6	4	985	978	7	0,6	0,3	1	1
4	2	2	986	980	5	0,9	—	0,2	0,2

Ամէն 1000 մարդուն ընկնում էր 107,8 գրադէտ, նոյն թուում ուսերէն գրադէտ՝ 62,3, այլ լեզուներով գրադէտ՝ 41,3, իսկ սկզբնական կրթութիւնից աւելի բարձր կրթութիւն ստացած՝ 4,2: Քաղաքներում իւրաքանչիւր 1000 մարդուց գրադէտ էին 388,1 հ.: Ընդհանրապէս իւրաքանչիւր 1000 արականից գրադէտ էր 174,5 հ. 1000 իգականից՝ 25,5 հ.:

Այժմ առաջ բերեմք կարսի շրջանում թուով գերակշռող ազգերի աղիւսակը ըստ դաւանութեան և ըստ մայրենի լեզուի:

ըստ դատաւութեան

	լուսաւորչ.		հայ կար.		մահմեական	
	ա.	իգ.	ա.	իգ.	ա.	իգ.
նահանգում	37726	33397	1065	779	76521	69331
բաղաճնում	8614	7083	507	325	3248	2137
գիւղերում	29112	26314	558	454	73273	67194
1. Կարսի երկ.	24089	21315	457	381	24895	21975
Կարս ք.	5356	4452	253	181	1183	546
գիւղերում	18733	16863	204	200	23712	21429
2. Արամանի երկ.	894	613	248	163	27673	25420
Արաման	624	436	158	99	533	346
գիւղերում	270	177	90	61	27140	25074
3. Կաղզւանի երկ.	11179	10090	227	182	11268	10120
Կաղզւան	2135	1769	7	3	1279	1093
գիւղերում	9044	8321	220	179	9989	9027
4. Օրթիի երկ.	1564	1379	133	53	12685	11816
Օրթի	499	126	89	42	258	152
գիւղերում	1065	953	44	11	12432	11664

երջանի ամբողջ բնակիչ-ները միասին

	աւ.		իգ.		ըստ մայրենի լեզուի	
	ա.	իգ.	ա.	իգ.	ա.	իգ.
160571	130083	39013	34393	22632	20336	32999
26390	11448	9174	7442	185	113	2134
134181	118635	29839	26951	22447	20223	30865
75452	58930	24802	21912	4867	4298	5474
14374	6131	5663	4669	63	32	424
61078	52259	19139	17244	4804	4266	5050
34930	30833	1144	774	6598	5967	14623
2962	1180	781	534	8	4	433
31968	29653	363	240	6590	5963	14190
33344	25886	11373	10275	9391	8342	2667
7421	3097	2141	1772	107	77	1060
25923	22789	9232	8503	9284	8265	1607
16845	14674	1694	1431	1776	1729	10235
1633	740	589	467	7	—	217
15212	13934	1105	964	1769	1729	10018

Այս աղբիւրակից երևում է, որ Կարսի շրջանում ընդհանուր մահմեականների թիւը աւելի չատ է քան լուսաւորչականներինը և հայ-կաթոլիկներինը միասին, Լուսաւորչականները և հայ-կաթոլիկները մահմեականներինը շատ են միայն Կաղզւանի շրջանակում, իսկ եթէ միայն քաղաքները վերցնենք, շրջանում ամեն տեղ լուսաւորչականները և կաթոլիկները աւելի շատ են քան մահմեականները: Ամբողջ շրջանում հայերը աւելի շատ են քան տաճիկները և քրդերը առանձին, Կարսի շրջանակում հայերը աւելի շատ են քան քրդերը և տաճիկները միասին:

Գ. Գանձակի ճանապարհ

Գանձակի նահանգը Անդրկովկասի ամենալոկալիզացիայի միջին է: 38.782,5 քառ. վերստ տարածութիւն ունի և բաղկացած է 8 գաւառից: Բնակիչների ընդհանուր թիւը 1897-ին 878,415 է. էր. որից Գանձ. գ.—162778, Արէշի գ.—67277, Ջիբրայիլի գ.—66360, Ջիւանշիրի գ.—72719, Զանգեզուրի գ.—137871, Ղազախի գ.—112074, Նուխու գ.—129555 և Շուշու գ.—139771:

Ամէն 1 ք. վերստի վրայ ապրում էր.

Նուխու գ.	36,02	Շուշու գ.	32,16	Արէշի գ.	23,77	Ջիբրայիլի գ.	22,71
Գանձակի գ.	21,14	Զանգեզուրի գ.	20,18	Ղազախի գ.	18,50	Ջիւանշիրի գ.	15,09

Ուրեմն ամենից խիթ բնակուած է Շուշու գաւառը, ամենից նոսր՝ Ջիւանշիրի գաւառը:

Արականների և իգականների յարաբերութիւնը միայն քաղաքներում և ընդհանրապէս գաւառներում հետեւեալ պատկերն էր ներկայացնում 0/0-ով.

Բաղադրութիւն	ա.	իգ.	Գաւառներում	ա.	իգ.
Աղստաշ	82,20	17,80	Ղազախի գ.	56,34	43,66
Ղազախ	76,20	23,80	Ջիւանշիրի գ.	56,34	43,66
Ջիբրայիլ	70,96	29,04	Գանձակի գ.	55,62	44,38
Թարթար	65,96	34,04	Ջիբրայիլի գ.	54,71	45,29
Գորիս	57,03	42,97	Նուխու գ.	54,27	45,73
Գանձակ	55,73	44,27	Արէշի գ.	54,22	45,78
Նուխի	53,55	46,45	Շուշու գ.	53,91	46,09
Շուշի	51,46	48,54	Զանգեզուրի գ.	52,61	47,39

Արանից երևում է, որ արականների ամենամեծ 0/0 տուել է Աղստաշը, ամենափոքր 0/0 Շուշին: Իգական-

Բնակիչների բաժանումը ըստ դաւանութեան և ըստ ազգութեան (մ. լեզուի) 0/0-ով.

	ուղղափառ	հնադաւան	լուսաւորչ.	հռոմ. կաթ.	բողոք.	հրեայ	մահմեական.	մնաց. դաւան.
վեղիկաբոս	47,11	47,38	0,67	0,55	3,50	0,46	0,28	0,05
մալորոս	76,54	5,11	0,12	0,35	17,88	—	—	—
բեկորոս	1,95	95,33	0,04	0,03	2,65	—	—	—
լեհ	4,87	—	0,32	92,37	1,95	—	—	0,49
գերմանացի	0,50	—	0,62	0,69	97,81	—	0,38	—
յոյն	99,64	—	0,36	—	—	—	—	—
հայ	0,02	—	99,87	0,01	0,02	—	0,05	0,03
թաթ	0,34	—	—	—	0,06	99,60	—	—
քուրդ	0,07	0,26	0,16	—	—	—	99,51	—
հրէայ	—	—	0,54	—	—	98,92	0,54	—
վրացի	95,00	0,67	2,59	0,84	—	—	0,50	—
լեզկի	3,42	—	27,79	—	—	—	68,78	0,01
թաթար	0,00	0,00	0,08	0,00	0,00	0,01	99,91	0,00
մնացածը	39,82	0,36	1,96	15,27	2,86	0,71	38,31	0,71

Այս աղիւսակից երևում է, որ նահանգի հայերի 99,870/0-ը լուսաւորչական էր, լեզկիների 27,790/0-ը*, վրացիների 2,990/0-ը, իսկ այլ ազգերի համեմատաբար աննշան 0/0-ը:

*) Կօսքը ուտիացիներին է վերաբերուում:

Այժմ դնենք գրագէտները $\frac{0}{10}$ -ը ըստ հասակի.

	ամբողջ մահացում		բաղաճներում		գիւղերում	
	ա.	իգ.	ա.	իգ.	ա.	իգ.
10 տ.-ից պակաս	1,19	0,42	6,44	2,49	0,71	0,20
10—19 տ.	9,68	4,09	40,59	23,69	5,98	1,61
20—29 տ.	12,12	2,26	36,17	13,92	8,80	1,05
30—39 տ.	9,87	1,86	34,33	11,10	7,12	0,86
40—49 տ.	10,42	1,59	35,88	8,40	7,55	0,77
50—59 տ.	11,39	1,30	38,16	5,75	7,88	0,69
60 տ. և աւելի	9,37	0,74	31,82	3,00	6,48	0,04
անյայտ հասակ	8,50	0,84	19,66	2,24	2,89	0,29
միջին թիւ	7,35	1,70	28,33	10,06	4,97	0,75

Այստեղից երևում է, որ գրագիտութիւնը համեմատաբար փաղաքներում աւելի էր տարածուած քան գիւղերում և արականների մէջ աւելի՝ քան իգականների: Նահանգում գրագէտների ամենամեծ $\frac{0}{10}$ տուել են 20—29 տարեկան արականները և 10—19 տ. իգականները, ամենափոքր $\frac{0}{10}$ 10 տ.-ից պականները: Քաղաքներում գրագէտների ամենամեծ $\frac{0}{10}$ տուել են 10—19 տարեկանները, ամենափոքր $\frac{0}{10}$ 10 տ.-ից պականները: Գիւղերում գրագէտների ամենամեծ $\frac{0}{10}$ տուել են 50—59 տարեկանները (ա.) և 10—19 տարեկանները (իգ.), ամենափոքր $\frac{0}{10}$ 10 տարեկանից պականները (ա.) և 60 տարեկանից աւելիները:

Այժմ տեսնենք թէ ամբողջ բնակիչները ինչպէս էին զետեղուած նահանգում:

	ըստ ծննդավայրի						ըստ դասակարգի					
	բնդամեր	սեղացիներ	այլ գաւառ-ներից	այլ մահանգ-ներից	այլ սլեզո-քիւմներից	ազնուական անձ. եւ տեմ.	հոգեւորական	վաճառական	մեջանին	գիւղացի	օտարահայա-	
ձակի գ.	162788	144745	6830	7717	3496	4882	905	287	24058	125397	59	
ձակ ք.	33625	24242	4198	3923	1262	2225	272	285	21673	6334	23	
Նի գ.	67277	57868	3318	5838	253	1160	107	16	813	64622	4	
Նալաւան	528	76	234	216	2	29	—	—	173	310		
Նոյիլի գ.	66360	62866	1609	1001	884	2362	162	—	347	62008	13	
Նոյիլ	520	205	202	104	9	77	—	—	164	249		
Նշիրի գ.	72719	64368	7211	539	601	2610	197	16	1092	67688	7	
Քար	752	263	382	56	51	102	—	—	319	195	1	
Քզրի.գ.	137871	134585	1114	933	1239	6015	859	—	342	127972	17	
Սա ք.	1450	1123	166	165	16	211	42	—	112	965		
Սաիի գ.	112074	106645	1325	3346	758	3369	325	15	557	106006	13	
Սիս ք.	1769	649	438	441	241	184	2	1	240	975	3	
Սուս գ.	120555	114226	2246	3940	143	3071	363	88	22251	94328	1	
Տի ք.	24734	22407	1227	992	108	708	122	79	21991	1619	1	
Տուս գ.	138771	127489	7891	2486	905	7588	1184	597	18344	107861	16	
Յ ք.	25881	20461	4254	836	330	2772	270	593	16755	4833	7	
Նննգ.	878415	812792	31544	25800	8279	31057	4102	1109	67804	755882	134	
Ընկերում.	89259	69406	11101	6733	2019	5808	708	958	61427	15480	37	

Դ. ԹԻՎԻԻ

Թիֆլիսի նահանգը բաղկացած է հետևեալ գաւառներից. 1) Թիֆլիսի գաւառը, 2) Բաքու, 3) Ախալցխա, 4) Գուրու գ.—2.368,6 ք. վ., մի ք. վերստի վրայ 30,69 հ., 5) Գուրու գ.—6.033,9 ք. վ., մի ք. վ.-ի վրայ 31,67 հ., 6) Դուրու գ.—2.974,5 ք. վ., մի ք. վ.-ի վրայ 22,15 հ., 7) Թիլիսի գ.—2.974,5 ք. վ., մի ք. վ.-ի վրայ 22,15 հ., 8) Թիլիսի գ.—2.974,5 ք. վ., մի ք. վ.-ի վրայ 22,15 հ., 9) Թիլիսի գ.—2.974,5 ք. վ., մի ք. վ.-ի վրայ 22,15 հ., 10) Թիլիսի գ.—2.974,5 ք. վ., մի ք. վ.-ի վրայ 22,15 հ.

Միջոց նահանգում քաղաքացիները կազմում են 21,40%, իսկ գիւղացիները 78,60%: 1000 արականին ընկնում է 701 իգ., իսկ ընդհանրա-

Տ մ ա յ ր ե ճ ի լ ե գ ու ի							Ի ս Տ դ աււան ու թ ե ա ճ						
նահանգում միւս գերակեռող ազգերը													
գերմանացի	հայ	բուլղ	կիւրմացի (լեզգի)	ուսեացի	բաքար	մնացած ազգ.	ուղղափառ եւ դաւանակից	հնադարեւ եւ ուրդ. հեռաց.	հռոմ. կաթ.	բողոքական	մանմեակաւ	հրէայ *	
86	43040	38	39	4	103970	2183	4782	5996	410	3688	104487	165	
03	12055	3	3	4	17426	1296	2830	340	342	190	17714	130	
1	13822	—	5869	4	47183	286	177	1	8	2	53290	37	
1	116	—	84	—	267	31	25	—	4	1	363	15	
26	15746	398	—	—	49189	108	563	341	64	36	49599	3	
1	228	—	—	—	186	11	88	10	7	1	186	—	
5	19551	571	79	—	52041	264	242	30	13	12	52853	3	
2	120	—	—	—	508	57	39	14	3	9	565	—	
9	63622	1807	7	—	71206	214	480	642	12	65	73047	—	
1	1082	—	1	—	209	32	78	12	10	57	212	—	
43	43555	187	2	—	64101	792	1589	2418	94	45	64325	33	
2	802	—	—	—	601	118	245	85	17	5	610	1	
7	18899	1	8506	7030	83578	2304	1057	11	101	13	92220	1785	2
6	4186	—	114	1	19974	240	258	9	98	11	20132	24	
17	73953	90	1	2	62868	336	1539	68	166	87	63001	5	7
12	14420	—	—	—	10778	275	470	28	138	75	10809	5	1
94	292188	3042	14503	7040	534086	6487	10429	9507	868	3948	552822	2031	23
28	33009	3	202	5	49949	2055	4033	498	619	349	50591	175	3

Նոյն թուում 1 կարայիմ:

* Ն. Թ. լուսաւորչական 298685, հայ կաթ. 405:

ա ճ գ

ի 3.688,4 թ. վ. տարածութիւն, ուր իւրաքանչիւր թ. վ.-ի վրայ բնակւում է 6
9,6 թ. վ., մի թ. վ. վրայ 30,46 հ., 4) Բորչալուի գ.—5.938,5 թ. վ., մի
487,9 թ. վ., մի թ. վերստի վրայ 19,69 հ., 7) Սղնախի գ.—4.620,0 թ.
նէտի գ.—4.256,3 թ. վ., մի թ. վ.-ի վրայ 8,02 հ., և 10) Զաքաթալա

Ի թիֆլիս քաղաքում 1000 արականին ընկնում է 675 իգական: Նահան
նահանգում 1000 արականին ընկնում է 864 իգ.:

Ըստ 1897-ի աշխարհագրի թիֆլիսի նահանգում վրացիները 465537 է. էին կամ 44,290/0 ամբողջ բնակիչների, իսկ հայերը 196189 է. կամ 18,670/0, ֆաղաքներում հայերը կազմում էին 33,080/0, իսկ գիւղերում 14,750/0, Հայերը բնակում են ատաւելապէս Թիֆլիսի, Ախալքալաքի և Բորչալուի գաւառներում: Նահանգում ունենորի թիւը 85772 էր կամ 7,530/0. յատկապէս քաղաքներում 21,840/0, իսկ գիւղերում 3,630/0:

Այժմ այն մասից, ուր նահանգի բնակիչները բաժանուած են ըստ մ. լեզուի և դաւանութեան, առաջ բերենք 0/0-ով հայերիս վերաբերեալ տեղեկութիւնները:

ըստ մ. լեզուի	ըստ դաւանութեան		ըստ մ. լեզուի		ըստ դաւանութեան	
	լուսաւորչական հայ կաթ.		լուսաւորչական հայ կաթ.		լուսաւորչական հայ կաթ.	
	աւ.	իգ.	աւ.	իգ.	աւ.	իգ.
վելիքորոս	0,5	0,5	0,0	0,0	0,0	0,0
բելորոս	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
մնաց. սլաւոն.	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2	4,1
ֆրանս.	1,8	1,2	0,0	0,0	0,0	0,0
մնաց. գերմ.	5,1	0,0	0,0	0,0	0,9	0,8
հայ	92,3	91,6	7,1	7,9	0,7	0,3
քուրդ	0,9	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
հրէայ	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
իմերէլ	0,5	0,4	0,2	0,0	6,4	6,0
լեզգի	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
ֆին	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0
տաճիկ	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0
մնաց. ազգ.	0,6	2,5	0,1	0,0	0,0	0,0
					1,9	0,6
					0,6	0,6

Այն աղիւսակից երևում է, որ Թիֆլիսի նահանգի լուսաւորչականների և հ. կաթողիկէների ամենամեծ 0/0-ը հայախօս է: Այդ դաւանութիւններին են պատկանում վիրախօսներից, դերմանական լեզուներով խօսողներից և ասորախօսներից բաւական նշանաւոր 0/0. իսկ այլ լեզուներով խօսողներից աննշան 0/0:

Նահանգնեմ ապրող ազգերը իրագիտութեան տոյն պատկերն էին ներկայացնում 0/0-ով.

	ա.	իգ.	ա.	իգ.	ա.	իգ.		
վեկերստ	59,9	37,8	մալորոս	62,9	17,4	բելորոս	64,6	22,0
լեհ	63,5	70,0	մնաց. սլաւ. ազգ.	84,4	64,2	լիտ.-լատիշ	59,3	58,3
ֆրանս.	87,1	94,1	գերման.	73,4	73,3	մնաց. գերմ.	92,3	89,7
յոյն	15,3	3,1	հայ	24,6	14,1	պարսիկ	16,6	7,4
օս	3,5	0,4	հրէայ	53,5	35,1	վրացի	15,4	12,4
իմերէլ	47,8	31,3	մինչդրէլ	56,9	38,3	լեզգի	5,2	0,2
չէչէն	10,7	6,9	ֆինակ. ազգ.	66,5	0,9	թաթար	44,4	0,9
տաճիկ	3,8	1,6	ասորի	22,5	11,9	մնաց. ժողով	39,1	45,3

Մի կողմ թողնելով եւրոպական ազգերին, որոնք բնիկ ժողովուրդ չեն, և ուսմանը, որոնց մեծ մասը աստիճանաւոր և ծառայողներ են, և վերջնելով միայն տեղական գլխաւոր ազգերին, կտեսնենք, որ նահանգում գրագիտութիւնը ամենից չատ տարածուած էր համեմատաբար մինչդրէնքի մէջ. թաթար արականները աւելի գրագէտ էին քան հայերը և վրացիները, իսկ թաթար իրականները աւելի պակաս գրագէտ էին քան հայ և վրացի իրականները:

Այժմ տեսնենք նահանգի բնակիչներէ գլխաւոր գրադոնները 0/0-ով.

գ ք ա ղ մ ո լ ն ք	անկախ		ոչ անկախ		ընդամ.
	ա.	իգ.	ա.	իգ.	
	1	2	3	4	
գլուղային և անտառ. տնտեսութիւն	51,12	22,81	47,97	77,10	68,74
գործարանական և լեռնային արդիւնաբերութիւն	12,11	18,10	12,77	7,01	8,67
տեղափոխութիւն և հաղորդակցութիւն	2,84	0,41	2,57	1,82	2,04

	1	2	3	4	5
վաճառականութիւն	6,21	6,72	6,28	4,64	5,10
գինւուորութիւն	10,92	—	9,71	0,38	3,06
վարչական, դասակարգ., հասարկ., ծառայութիւն և ազատ արուեստ	3,79	5,48	3,97	2,74	3,10
մամնաւոր գործունէութ., ծառայ և վարձկան	8,76	18,82	9,88	3,53	5,35
սեպհական միջոցներով նիւթապէս ապահովուածներ և դանձա- րանից կամ մանաւոր մարդուց ապրուստ ստացողներ	3,36	21,47	5,37	2,22	3,12
անորոշ և անյայտ զբաղմունքներ	0,89	6,19	1,48	0,56	0,82

Արատաւոր բնակիչները սոյն պատկերն էին ներկայացնում.

	ընդամ. կոյր	ի ծնէ կոյր	կուրացած	համբ եւ խուլ	համբ	գլիժ	ընդամենը
արական	775	240	535	419	95	667	1956
իգական	821	276	545	262	53	346	1482
երկսեռ	1596	516	1080	681	148	1013	3438
100000 մարդուն ընկնում էր	151	48	103	65	15	96	327

Հետաքրքիր է իմանալ նաեւ բնակիչների բնտանեկան վիճակը 0'-ով:

	10—39 տ.			40—59 տ.			60 տ. և աւելի			անյայտ հասակ		բոլոր խմբերը	
	ա.	իգ.	ա.	իգ.	ա.	իգ.	ա.	իգ.	ա.	իգ.	ա.	իգ.	ա.
ամուսնի և կոյտ	75,8	61,8	4,7	1,8	3,1	1,6	54,7	44,6	62,1	49,6			
ամուսնացած	23,3	36,0	87,4	65,6	76,3	23,0	27,7	28,6	34,9	39,2			
այբի	0,8	2,1	7,6	32,2	20,4	74,7	3,5	17,8	2,8	11,0			
ամուսնաթող	0,0	0,1	0,2	0,2	0,1	0,1	3,9	0,4	0,1	0,1			
անյայտ ընտ. վիճակ	0,1	0,0	0,1	0,2	0,1	0,6	15,2	8,6	0,1	0,1			

մեղչանները—9,70/0 տոհմ. աղնուականները—2,80/0, անձնական աղնուականները—1,40/0, մնացեալ դասակարգերը —3,70/0: Օտարահաւատակները 52,80/0-ը (8142 հ., որից 6108 ա. 2084 իգ.) պարսկահաւատակ էր, 35,70/0-ը (5508 հ., որից 4203 ա. և 1305 իգ.) տաճկահաւատակ, 40/0-ը գերմանահաւատակ և 7,50/0-ը մնացեալ օտարահաւատակները:

Մեզ մնում է ծանօթանալ թէ գրագիտութիւնը որչափ էր տարածուած նահանգում:

Գրագիտութեան 0/0-ը ըստ հասակի.

Մինչև 10 տ. հասակ	Գրագիտութեան 0/0-ը ըստ հասակի		Բաղաճներում	
	ա.	իգ.	ա.	իգ.
10—19 տ.	4,5	2,4	9,6	6,4
	32,4	14,5	55,9	36,6
20—29 տ.	35,0	14,0	58,4	33,8
30—39 տ.	30,4	10,2	56,1	24,8
40—49 տ.	23,4	7,9	48,8	18,4
50—59 տ.	19,4	6,7	43,9	19,2
60 տ. և աւելի	15,9	5,8	36,6	10,8
անյայտ հասակ	21,1	10,4	40,4	29,0
ամբողջ բնակ.	22,0	8,9	42,8	22,3

Գրագիտութեան 0/0-ը ըստ դաւանութեան.

ուղղափ.	Գրագիտութեան 0/0-ը ըստ դաւանութեան		Բաղաճներում	
	ա.	իգ.	ա.	իգ.
հ. կաթ.	20,4	14,4	2,55	9,5
	13,9	8,1	62,5	64,8
մնաց. քրիստ.	20,0	76,5	43,4	23,5
մնաց. ոչ քրիստ.	7,2	1,2		

Այժմ տեսնենք թէ բնակիչները ամբողջ նահանգում ինչպէս էին զետեղուած:

ԹԻՎԻՍԻ

գաւառներ եւ բայրեքներ	բնա- կիչ	ը ս օ դ ա ս ա կ ա ռ գ ի							ը ս օ
		ազնուական	հոգեւորական	վաճառական	մեշյանք	գիւղացի	օտարադա- տակ	մնացած դասական	
Փլիսի գաւառ	234632	26345	3136	3095	61795	123708	10871	6182	55378
Իրա ք.	159590	25048	2407	3079	59458	54581	9242	5775	47599
Եւքալաքի գ.	72709	442	1292	108	3900	66263	396	813	5453
Եւքալաք ք.	5440	130	168	96	3550	1016	229	251	708
Եւքալաքի գ.	68837	1289	302	205	12693	53280	402	666	2238
Եւքալաք ք.	15357	626	154	177	11532	2261	294	813	1580
Եւքալաքի գ.	128587	2130	888	19	903	119927	3349	1421	9349
Եւքալաք ք.	4553	115	17	1	108	3960	224	128	155
Եւքալաքի գ.	191091	7393	2189	147	5405	174776	576	603	5623
Եւքալաք ք.	10269	1201	433	91	3936	4430	43	135	1322
Եւքալաքի գ.	67719	1212	556	66	1004	64603	106	172	1035
Եւքալաք ք.	2566	265	34	2	805	1391	21	48	378
Եւքալաքի գ.	102313	1656	1276	84	8857	90074	88	278	4910
Եւքալաք ք.	8994	237	125	34	7462	1052	28	56	191
Եւքալաքի գ.	66767	1965	935	208	6001	57321	60	277	719
Եւքալաք ք.	13929	774	391	178	5634	6817	26	109	500
Եւքալաքի գ.	34153	169	270	1	119	33526	12	56	638
Եւքալաք ք.	1089	68	31	1	1	945	1	42	44
Եւքալաքի գ.	84224	1786	69	19	1744	80440	67	99	434
Եւքալաք ք.	3009	203	27	14	1212	1474	49	80	377
Եւքալաքի գ.	1051032	44389	10863	3947	102421	863918	15427	10067	85772
Եւքալաք ք.	224796	28667	3787	3678	93698	77927	10157	6887	52849

Ե. Բ ա գ

897-ի աշխարհագրից երևեց, որ Բագուի նահանգում կար 826716 բնակիչ
 և էին 24,03 հ.ս. Ամենից խիտ բնակուած էր Բագուայ գաւառը, ուր ա
 աղաքացիները կազմում էին ամբողջ բնակիչների 20,4%-ը:

ԿԻՅՑՆԵՐԸ.

Ե Ն Ի		Լ Ե Ղ Ո Ւ Ի		Ր Ա Ց							Դ Ա Ն Ա Ն Ո Ւ Ք Ե Ա Ն	
վրացի	լեզգի	բաքար	անացածները	ադիգ.	հնարավոր տղանդուհ	հա.մ. կար.	բաղբակյան	մահմադական	հեւայ.	հեւայ. Թ.	մ.	Թ.
80293	124	13764	25483	132803	3565	8180	5889	16161	4089	642		
41151	113	5557	17172	83740	3144	7048	3317	7448	3668	509		
6448	6	6572	1687	5811	4417	264	40	7648	215	542		
129	—	27	442	924	13	172	24	28	193	40		
12211	6	12370	26854	8723	34	1524	104	37958	1752	187		
3576	6	108	1041	2421	14	1350	65	206	1533	97		
7840	240	37742	25365	35405	3772	578	2458	37537	195	486		
94	2	132	122	278	1	13	—	166	72	40		
124180	30	432	3104	164861	2064	438	213	585	3222	197		
6208	8	85	378	7062	32	164	29	105	64	28		
49690	17	405	369	63606	317	65	17	476	61	31		
1523	4	18	113	1920	—	25	10	26	1	5		
84827	279	5272	603	85447	1417	322	56	5599	124	93		
6182	13	24	48	5090	9	13	4	42	20	38		
57357	1752	1873	224	53230	10	44	35	3746	36	95		
9798	14	49	100	7531	9	19	12	90	10	62		
80302	6	3	2439	80730	604	1	1	1997	14	8		
978	2	2	8	998	24	1	—	11	—			
12389	31670	28950	8675	4606	9	128	9	77321	17	21		
190	589	299	154	537	7	117	9	925	7	14		
65537	34130	107383	94753	584321	16209	11544	8822	189028	9725	2305		
69829	751	6301	19578	110501	3253	8922	3470	9047	5568	838		

Նոյն թուում 45 կարայիմ:

Նոյն թուում լուսաւորչական 240,161 հ., հայ-կաթ. 20216 հ.:

Ա Ն Պ

աքական (55,4%) և 368651 (44,6%) իգական: Իւրաքանչիւր զ. վերստի
ստի վրայ ապրում էր 50,15 հ., ամենից նոսր Ջաւառի գաւառը—8,9 հ.

Նահանգում ապրող գլխավոր ազգերի գրագիտութիւնը հետեւեալ պատկերն ունի ր 0/0-ով:

ուսւ 37,6 հայ 24,4 Թաթար 2,5 Թալիշ 1,2

Ռուսների գրագիտութեան բարձր 0/0-ը բացատրւում է նրանով, որ նրանք եկւոր ժողովուրդ են և մեծ մասը ծառայողներ և աստիճանաւորներ: Ռուսներից յետոյ գրագիտութեան կողմից երկրորդ տեղը նահանգում բռնում են հայերը:

Մարմնական արատ ունեցողները նահանգում 2,585 հ. էին, որից 1108 հ. (կամ 42,90/0) իգակ.: (Նդհանրապէս արատաւորները բնակչութեան 0,310/0-ն էին կազմում: Արատաւորներին 27,40/0-ը ամուսնացած էր: Ամուսնացած էին նաև ի ծնէ կոյրերը (24,60/0): Արատաւոր բնակիչներից ի ծնէ կոյր էր 23,90/0, կուրացած— 35,80/0, ընդհանրապէս կոյր 59,70/0. Խուլ և համր 17,10/0, միայն համր 4,10/0, գիժ—19,10/0:

Ըստ զբաղմունքի և ըստ մայրենի լեզուի նահանգի բնակիչները հետեւեալ պատկերն էին ներկայայնում 0/0-ով:

	ոչ արդիւնաբերող		երկրագործութիւն	հանք. արդ.	վաճ.	մնաց.	
	1	2				3	5
ուսուներէն	25,6	32,0	27,9	12,2	2,3		
լեհերէն	65,5	5,4	13,5	13,7	1,9		
մնաց. ոչաւոն. լ.	11,4	12,1	47,0	14,1	15,4		
լիտովո-լատիշ լ.	76,8	0,3	5,9	17,0	—		
ուսման. լ.	46,2	1,9	35,4	11,14	5,1		
գերման. լ.	29,4	4,7	47,3	15,9	2,7		
մնացեալ գերմ. լ.	18,2	4,8	52,0	22,3	2,7		
մնացեալ հնդկանրոպ. լ.	11,8	69,2	8,6	8,7	1,7		
հրէակ. լ.	31,2	6,0	18,6	41,7	2,5		

	1	2	3	4	5
բարձուել. լ.	37,7	11,2	11,7	37,2	2,2
կով. լեռնակ. լ.	5,8	89,6	2,8	0,9	0,9
Ֆին. լ.	41,8	27,0	25,5	4,7	1,0
տաճկաթաթար. լ.	8,7	74,2	6,4	9,2	1,5
մոնղոլ-բուրխատ. լ.	88,9	11,1	—	—	—
ծ. ա. քաղաքակ. ազգ. լ.	—	—	100,0	—	—
մնացած լ.	—	—	—	100,0	—
ցոյց նշանակած մ. լ.	15,2	15,2	28,3	4,3	37,0

Տեղական ազգերից ոչ արդիւնաբերութեամբ զբաղուողները մէջ համեմատաբար առաջին տեղը բռնում են քարթուեւական ազգերը, վերջին տեղը կով. լեռնականները, երկրագործութեամբ զբաղուում են գլխաւորապէս կով. լեռնականները, թաթարները և հնդկանրոպական ազգերը (հայերը)։ Հանք. արդիւնաբերութեամբ և վաճառականութեամբ տեղական ժողովուրդներէց համեմատաբար ամենից չատ զբաղուում են հնդկանրոպական ազգերը (հայերը), ամենից քիչ կովկասեան լեռնականները։

Նահանգում հայերը և թաթարները գետեղում են այսպէս։

	հայ 1	թաթար 2	լուսաւորչական 3
1. Բազուի գ.	22583	63415	22506
ն. թուում Բազու գ.	19099	40341	19033
2. Գէոկչայի գ.	12994	92962	12990
ն. թ. Գէոկչա աւ.	296	1507	294
3. Ջաւաթի գ.	699	84054	708
ն. թ. Սալիան աւ.	108	11520	113

	1	2	3
4. Ղուբայի գ.	1191	70150	1758
ն. թ. Ղուբա ք.	807	7134	810
5. Լենկորանի գ.	483	84725	487
ն. թ. Լենկորան ք.	299	5600	299
6. Շամախու գ.	14288	89840	14119
ն. թ. Շամախի ք.	2515	16160	2362
ամբողջ նահանգում	52233	485146	52563
ն. թ. քաղաքներում	23124	82262	22911

Բազուի նահանգում գերակշռող ազգը թաթարներն են, Հայերը բազմաթիվ են համեմատաբար Բազու քաղաքում, Շամախու և Գէոկչայի գավառներում:

*
* *

Անդրկովկասի զբոսը չեալ հինգ նահանգների մասին բաւական ընդարձակ խօսելուց յետոյ, այժմ անցնենք բնակիչների բնական և մեքենայական աճումների խնդրին: Այս խնդիրների մասին մեր ձեռքի տակ առատ նիւթ չկայ, եղած հատ ու կտոր նիւթերից քաղում ենք հետևեալը:

1897—1902 թուերի հեղամեայ շրջանում Անդրկովկասի բնակիչների բնական աճումը սոյն պատկերն է ներկայացնում:

	առ.	իգ.	ընդամենը
Թիֆլիսի նահանգ.	28951	26967	55918
Քուբայիսի ն.	81371	27014	58385
Բազուի ն.	19623	18518	38141
Գանձակի ն.	21041	16570	37611
Երևանի ն.	32937	28571	61508
Դաղստանի չ.	1989	2725	4714
Կարսի չ.	11993	10767	22765
Ջաբաթլալի շրջանակ.	—	—	—
Զերնոմորեանք ն.	3380	3679	7059
	151290	134911	286101

Սոյն աղիւսակից երևում է, որ Անդրկովկասի բնակիչները բնական աճումով հեղամեայ շրջանում աւելացել են 286101-ով, այսինքն տարեկան միջին թուով 57220 հ.:

Եթէ բնական աճման թուերը աւելացնենք 1897-ի աշխար-

հազրի տուած թուերին՝ կառանանք, որ 1902-ին Անդրկովկասի ընդհանուր բնակիչների թիւն էր 5851648 (3135033 ա.) ըստ այսմ.

	աբ.	իգ.	ընդամ.		աբ.	իգ.	ընդամ.
Թիփլիսի և.	561228	464523	1025751	Դաղստանի և.	285204	290891	576095
Քաթայիսի և.	579857	535771	1115628	Կարսի և.	172569	140850	313419
Բազուի և.	476653	388294	864947	Զախթալայի և.	45498	38919	84417
Գանձակի և.	500981	414812	915796	Զերձամուր. և.	38156	26381	64537
Երեւանի և.	474884	416174	891058				

Այժմ վերցնենք մեզ հետաքրքրող Անդրկովկասի մի քանի նահանգների մի տարուայ (1902) բնական աճումը աւելի ընդարձակ կերպով.

1902-ին ամբողջ Անդրկովկասի քաղաքացիները աճել են 6945-ով, գիւղացիները 57989-ով, ամբողջ բնակիչները 64934-ով: Իսկ նահանգների բնական աճումը նոյն թուին եղել է այսպէս:

	Բազուի և.	Գանձակի և.	Երեւանի և.	Կարսի և.	Թիֆլիսի և.
Քաղաքներում	809	800	1083	319	2050
Գիւղերում	6001	8480	14044	3057	12815
Նահանգում	6810	9280	15127	3376	14865

Այս և նախընթաց աղիւսակներից երևում է, որ Երևանի նահանգը իւր բնակիչների բաղմութեան կողմից սոյն հինգ նահանգների մէջ երրորդ տեղն է բռնում, իսկ բնական աճեցողութեան կողմից առաջին տեղը: Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ Երևանի նահանգի բնակիչների 53 % ից աւելին հայեր են:

Բնական աճման մասին այս ընդհանուր ափսոսելի ձգելուց յետոյ, այժմ յատկապէս խօսենք միայն լուսաւորչական (աղադաւանների մասին տեղեկութիւններ չունինք) հայերի բնական աճման մասին: Նոյն 1902 թուին Երևանի նահանգում միայն լուսաւորչականների բնական աճումը հետեւեալ պատկերն է ներկայացնում:

Երևան քաղաք	204	Էջմիածնի գ.	1939	Նոր-Բայազետի գ.	2234
Երևանի գ.	891	Աղէքսանդ. գ.	2051	Նոր-Բայազետ ք.	221
Սուրմալուի գ.	901	Աղէքսանդ. ք.	280	Շարուր-Դարալ. գ.	435
Նախիջևանի գ.	804	Նախիջևան ք.	49	Օրդուբադ	6
Նահաբիքլենքներում	760	ն. գիւղերում	9255	ամբողջ նահանգ.	10015

Ուրեմն մի տարուայ ընթացքում Երևանի նահանգի լուսաւորչականները աւելացել են 10015-ով և որովհետեւ նահանգի պարողջ բնակիչները ինչպէս զերևում տեսանք, նոյն թուին աւելացել էին 15127-ով, ուստի և դուրս գալով սրանից 10015 աւելա-

ցած լուսաւորչականների թիւը, կտեսնենք, որ նահանգի մնացեալ բնակիչները աւելացել են 5112-ով: Ինչպէս գիտենք՝ լուսաւորչականները նահանգի ընդհանուր բնակիչների կէսից միայն փոքր ինչ աւել են: Բացի սրանից՝ եթէ ի նկատի ունենանք, որ Անդրկովկասի Վիճակագրական Յանձնաժողովի հաշուով նոյն 1902ի սկզբին Երևանի նահանգում 487095 լուսաւորչական կար, կտեսնենք, որ լուսաւորչականների բնական աճումը նոյն թուին 2 0/0-ից էլ անցնում է:

Այժմ համեմատութեան համար դնենք նոյն նահանգի նոյն թուին չիա և սիւնի թաթարների բնական աճումը:

	չիա	սիւնի		չիա	սիւնի
Երևան ք.	248	—	Շարուր-Դար. գ.	842	93
Երևանի գ.	265	84	Նախիջևանի գ.	195	—
Սուրմալ. գ.	879	130	Նախիջևան ք.	-23	—
Էջմիածնի գ.	360	53	Օրդուբաս	2	—
Աղէքսանդ. գ.	99	49	քաղաքներում	226	6
Աղէքսանդ. ք.	-1	1	գիւղերում	3697	340
Ն. Բայազիտի գ.	557	1	նահանգում	3923	346
Ն. Բայազիտ ք.	—	5			

1902-ի սկզբին Երևանի նահանգում կար 325611 չիա թաթար, որոնք նոյն տարուայ ընթացքում բնական աճումով աւելացել են 3923-ով, այսինքն 1 0/0-ից փոքր ինչ աւելի: Նոյն թուին կար 11430 սիւնի թաթար, որոնք նոյն ժամանակամիջոցում աւելացել են 346-ով, այսինքն 3 0/0-ից էլ աւելի:

Այժմ տեսնենք Կարսի շրջանը:

Կարսի շրջանում 1902-ին և 1903-ին լուսաւորչականների և սիւնիների բնական աճումը հետեւեալ պատկերն ունէր:

	լուսաւորչականներ		սիւնիներ	
	1902-ին	1903-ին	1902-ին	1903-ին
Կարս քաղաք	126	294	26	5
Կարսի շրջանակ	210	465	276	639
Արտահան	3	3	18	28
Արտահանի շրջանակ	7	10	617	1759
Կաղզուան	16	42	14	17
Կաղզուանի շրջանակ	236	239	272	308
Օլթի	26	27	-3	8
Օլթիի շրջանակ	8	66	210	256
Քաղաքներում	171	366	55	58
Գիւղերում	461	780	1375	2962
Նահանգում	632	1146	1430	3020

Կարսի շրջանում 1902-ի սկզբին կար 80389 լուսաւորչական, տարուայ մէջ բնական աճումով շատացել են 639-ով, այսինքն 1⁰/₀-ից պակաս: Այս նուազ աճեցողութիւնը բարեբախտաբար առ երևոյթս է: 80389-ը շրջանի բնիկ լուսաւորչականների թիւը չէ, այդ թուի մէջ են նաև բազմաթիւ գաղթական լուսաւորչականներ, որոնց մի մասը, ինչպէս յետոյ կտեսնենք, մնաց այդ շրջանում, իսկ միւս մասը անցաւ այլ նահանգներ: Այնպէս որ 1903-ի սկզբին Կարսի շրջանում համեմատաբար աւելի քիչ լուսաւորչական կար, այն է 78113 հ., որոնք տարուայ ընթացքում բնական աճումով բազմացել են 1146-ով, այսինքն 1,5⁰/₀-ից աւելի:

1902-ին Կարսի շրջանում կար 59350 սիւնի մահմետական, տարուայ ընթացքում բնական աճումով աւելացել են 1430-ով այն է 2⁰/₀-ից աւելի: 1903-ին նոյն շրջանում կար 57286 սիւնի մահմետական, այսինքն աւելի սակաւ քան 1902-ին: 1903-ին սիւնիները աճել են 3020-ով, այն է՝ 5⁰/₀-ից էլ աւելի: Եթէ Անդրկովկասի Վիճակագրական Յանձնաժողովի հրատարակութիւններից առնուած այս տեղեկութիւնները սխալ չեն կամ տպագրական վրիպակ, այն ժամանակ պէտք է ենթադրել, որ 1902-ից յետոյ սիւնիները պակասել են Կարսի շրջանում՝ այդ շրջանից դուրս գաղթելով: Սակայն թէ այս շրջանում և թէ, ինչպէս տեսանք, Երեւանի նահանգում, սիւնիների բնական աճումը գերազանց է:

Թիֆլիսի նահանգում լուսաւորչականները 1901-ին բնական աճումով բազմացել են 4287-ով, 1902-ին 941-ով (եթէ այս թիւը սխալ չէ), 1903-ին 3637-ով, 1904-ին 4744-ով և 1905-ին 3773-ով: Այնպէս որ հինգ տարուայ ընթացքում տարեկան միջին թուով աճել են 3472-ով:

Եթէ ի նկատի ունենանք, որ 1904-ի սկզբին Թիֆլիսի նահանգում կար 279988 լուսաւորչական և տարուայ ընթացքում բնական աճումով շատացել են 4744-ով, կտեսնենք, որ աճել են 1,5⁰/₀-ից փոքր ինչ աւելի:

Բայց բնական աճման մասին այս հատուկոր տեղեկութիւններով որոշ եզրակացութեան գալ բաւական դժուար է, մանաւանդ որ բնակիչների մեքենայական աճման մասին, այն է՝ գաղթականութեան և տեղափոխութեան մասին՝ ճշգրիտ տեղեկութիւններ չկան, ուստի և դժուար է որոշել յայտնի ժամանակում իսկական բնակիչների թիւը և բնական աճման⁰/₀-ը:

Բայց և այնպէս լուսաւորչականների և ընդհանրապէս հայերի բնական աճման⁰/₀-ը հէնց սոյն անկատար տեղեկութիւնների հի-

ման վրայ էլ կարելի է 1,5-ից մինչև 2 հաշուել, կամ 1,80 մօտաւորապէս, ինչպէս և մենք հաշուել ենք սոյն աշխատութեան նախընթաց քերութիւնը:

Այստեղ մենք տեղեկութիւններ բերինք նաև մեր հարևան չիա և սիւնի մոհմետականների բնական անման մատին: Շատ ցանկալի էր մեր միւս հարեանները, վրացիների բնական անման մատին էլ որոշ տեղեկութիւններ առաջ բերել, բայց չկարողացանք, որովհետեւ վերոյիշեալ վիճակագրական հրատարակութիւնների մէջ բնական անման մատին տեղեկութիւնները բերուած են քստ դաւանութեան, ուստի և վրացիները ուղղափառների հետ միատին են յիշուած:

Այժմ մի քանի խօսք էլ ասենք հայերի մեքենայական անման մասին:

Միայն 1902-ին Կարսի շրջանի բնակիչ են գրուել 18091 հայ գաղթականներ ըստ այսմ.

	ար.	իգ.		ար.	իգ.
Կարս քաղաք	5757	4326	Կաղզուան	2835	2759
Կարսի շրջանակ	659	500	Կաղզուանի շրջկ.	107	95
Արտահան	137	133	Օլթի	364	337
Արտահանի շրջկ.	18	16	Օլթիի շրջանակ	28	29

Ամբողջ Կարսի շրջանում 9906 ար., 8185 իգ., ընդամենը 18091 հ.:

Նոյն տարուայ ընթացքում նոյն շրջանի բնակիչ են գրուել նաև ռուս աղանդաւոր, թաթար և այլն ընդամենը 41 հ.:

Նոյն 1902-ին Երևանի նահանգի բնակիչ գրուել են ընդամենը 6651 հայ գաղթական ըստ այսմ.

	ար.	իգ.		ար.	իգ.
Երևան քաղաք	2267	1629	Նոր Բայազիտ	1	1
Նորագաւիթ և Իմանչ.	2	1	Նիքքին Ախտա	11	8
Ղափարլու	5	1	Ալափարս	1	—
Աղէքսանդրապօլ	1119	909	Հին Նախիջևան	378	318

Ամբողջ Երևանի նահանգում 3784 ար., 2867 իգ., ընդամենը 6651 հ.:

1902-ին Երևանի նահանգի բնակիչ գրուել են նաև 5 ուղղափառ և գնչու:

Ուրեմն 1902-ին Կարսի շրջանում և Երևանի նահանգում ապրող հայերի թիւը մեքենայապէս անել է ընդամենը 23742 նորեկ գաղթականներով:

Հետևեալ 1903-ին Թիֆլիսի նահանգի բնակիչ գրուել են 413 հայ գաղթական, Կարսի շրջանի բնակիչ՝ 252 գաղթական, Բա-

Թուոյի շրջանի բնակիչ՝ 1718 գաղթական, Գանձակի նահանգի բնակիչ՝ 135 գաղթական և Քութայի նահանգի բնակիչ՝ 445 գաղթական, ընդամենը 2968 հայ գաղթական:

Մենք այստեղ առաջ բերինք միայն Տաճկաստանից գաղթած և վերոյիշեալ նահանգներում բնակիչ գրուած հայերի թիւը: Իսկ ինչ վերաբերում է գիւղերից քաղաք և մանաւանդ գաւառներից Թիֆլիս, Բագու, Բաթում և այլ մեծամեծ քաղաքներ տեղափոխուող հայերին, ոչինչ չենք կարող ասել, որովհետեւ լիակատար ճշգրիտ տեղեկութիւններ չկան:

Եթէ նոյն իսկ մեքենայական աճումը ի ճկատի չունենանք, այլ միայն բնական աճումը (1,80), այժմ վերոյիշեալ հինգ նահանգներում այլ և այլ դաւանութեան հայերի թիւը սոյն պատկերը պէտք է ունենայ հաւանականաբար:

ա. Արեւածի Գ. 519113 բ. Կարսի օ. 86101 գ. Գանձակի Գ. 352572

1 Երեւանի գ. 68301 1 Կարսի շրջ. 54366 1 Գանձակի գ. 51028

2 Աղէքսի. գ. 166468 2 Արտահանի շ. 2263 2 Արէշի գ. 16239

3 Նախիջ. գ. 40917 3 Կաղզուանի շ. 25580 3 Զիքրայիլի գ. 18587

4 Նոր Բայազ. 95823 4 Օլթու շրջ. 3692 4 Զիւանչիքի գ. 23089

5 Թուրամլ. գ. 31795 5 Զանգեզ. գ. 75078

6 Շար. Դար. գ. 24839 6 Ղապախի գ. 51410

7 Էջմիածնի գ. 90965 7 Նուխա. գ. 29934

8 Շուշու գ. 87208

դ. Թիֆլիսի ցան. 271821

ե. Բագուի ցան. 62266

1 Թիֆլիսի գ. 75525

1 Բագուի գ. 36799

2 Ախալքալակի գ. 64067

2 Գէոկչայի գ. 15328

3 Ախալցխայի գ. 22114

3 Զաւատի գ. 880

4 Բորչալուի գ. 57360

4 Ղուրայի գ. 2074

5 Գորու գ. 23253

5 Լենկոքանի գ. 575

6 Դուշեօի գ. 3749

6 Շամախու գ. 16660

7 Սզնախի գ. 11028

8 Թելաւի գ. 11281

9 Թիոնէտի գ. 951

10 Զաքար. շրջնի. 2493

Որպէս զի ցոյց տանք՝ թէ մեր ենթադրած թուերը որքան չափաւոր և համեստ են, աւելորդ չենք համարում համեմատութեան համար առաջ բերել Անդրկովկասի Վիճակագրական Յանձնաժողովի հրատարակութիւններից հետեւեալ տեղեկութիւնները: Դեռ 1902-ին Երեւանի նահանգում կար այլ և այլ դաւանութեան

ընդամենը 510985 հայ ըստ այսմ.— Երևանի գաւառ—60606, Սուր-
մալուի գ.—29446, Էջմիածնի գ.—89592, Ալեքսանդրապոլի գ.—
171310, Նոր Բայազիտի գ.—92547, Շարուր-Դարալագեզի գ.—
22650, Նախիջևանի գ. 44834: 1903-ին Կարսի շրջանում կար զա-
նազան դաւանութեան հայ 81842 հ. ըստ այսմ.—Կարսի շրջնէ,
49708 հ., Արտահանի շ.—1563, Կաղզուանի շրջ.—26739, Օլթու
շրջանակ—3832:

Նոյն 1903-ին Թիֆլիսի նահանգում յիշեալ տեղեկութիւն-
ների հիման վրայ կար 303555 հայ ըստ այսմ.—Թիֆլիսի գ.—
86692, Ախալքալակի գ.—64024, Ախալցխայի գ.—26366, Բորչա-
լուի գ.—60918, Գորու գ.—31569, Դուշէտի գ.—5191, Սղնախի
գ.—14483, Թելաւի գ.—11111, Թիոնէտի գ.—961, Զաքաթալայի
շրջանակ—2240:

1905-ի Յունուարի 1-ին Բագուի նահանգում նոյն տեղե-
կութիւնների հիման վրայ կար 77746 հայ ըստ այսմ.—Բագուի գ.
—41964, Գէոկչայի գ.—16183, Զաւաթի գ.—445, Ղուքայի գ.—
1215, Լենկորանի գ.—682, Շամախու գ.—17257: Ի հարկէ, պէտք
է ի նկատի ունենալ, որ Թիֆլիսի և Բագուի նահանգներում հա-
յերը արտակարգ կերպով շատանում են Թիֆլիս և Բագու քա-
ղաքների շնորհիւ, ուր ամէն տարի բազմաթիւ հայեր են դիմում
գործ ճարելու համար, բայց և այնպէս՝ վերոյիշեալ թուերը համե-
մատելով մեր ենթադրած թուերի հետ, դժուար չէ եզրակացնել,
որ մեր ենթադրութիւնը ընդհանրապէս ճշմարտութիւնից հեռու
չէ: Եւ այսպէս, մենք ենթադրում ենք, որ 1907-ի Յունուարին՝
Ռուսաստանի այլ և այլ դաւանութեան հայերի թիւը լինելու է
ընդամենը 1437968 կամ կլոր թուով 1438000:

Իսկ եթէ միայն լուսաւորչական հայերը ի նկատի առնենք,
այն ժամանակ 1907-ի սկզբին Ռուսաստանի վեց լուսաւորչական
Հայոց թեմերում մեր հաշուով կլինի ընդամենը 1892129 ծխա-
կան ըստ այսմ.—Երևանի թեմում—668813, Թիֆլիսի թեմում—
372800, Ղարաբաղի թեմում—175632, Շամախու թեմում—62649,
Աստրախանի թեմում—60842 և Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի
թեմում—51393:

Ռուսաստանի հայերի մասին խօսելուց յետոյ՝ մեզ միտում է լրութեան համար մի քանի խօսք էլ ասել Ռուսաստանի սահմաններից դուրս ապրող հայերի թուի մասին:

Հստ ֆրանսիացի յայտնի Vital Cuinet-ի 1892—95 թուերին, այն է՝ սոսկալի կոտորածներից առաջ, Ասիական Տաճկաստանում կար ընդամենը 993154 լուսաւորչական, 75308 բողոքական և 86549 կաթոլիկ, ընդամենը 1155011 հայ: Այս հայերը ըստ վիլայէթների բաժանուած էին այսպէս:

վիլայէթներ	ամբողջ բնակ.	լուս. հ.	բող. հ.	կաթ. հ.
1. Էրզրումի	645702	120273	2672	12022
2. Վանի	430000	79000	290	708
3. Բիթլիսի	398625	125600	1950	3840
4. Նարբերդի (Մամուրէթ իւլ Ազիզ)	575314	62983	6060	1675
5. Սուազի	1086015	129523	30433	10477
6. Ադանայի	403439	69300	16600	11550
7. Հալէպի	995758	19999	—	18000
8. Դիարբէքի	471462	57890	11069	10170
9. Տրապիզոնի	1047700	44100	800	2300
10. Կոստանդինուպոլսի (միայն ասիական մասը)	240381	36560	—	1833
11. Բրուսայի	1626869	85354	604	3033
12. Անկիւրիայի	892901	83063	2451	8784
13. Կոնիայի	1088000	9700	—	—
14. Բաղդադի	850000	2200	100	1000
15. Բասրայի	950000	1500	25	—
16. Ջմիւռնիայի	1396477	14103	265	737
17. Կաստամունիի	1018912	2617	—	30
18. Արխիպելակի	325866	38	—	—
19. Կրէտէ կղ. (այժմ անկախ)	294192	7	—	—
20. Մուսուլի	300280	—	—	—
21. Բէյրութի	543710	—	—	—
Մուրեքսարի ֆուրքիւններ				
1. Բիզայի	129438	1636	52	—
2. Իզմիրի	222760	46308	1937	390
3. Զոռի	100000	400	—	—
4. Երուսաղէմի	356842	1000	—	—

Ուրեմն ըստ Կինէի Ասիական Տաճկաստանի ուրիշ 21 վիլայ-

յէթներում և 4 մութեօտարիֆութիւններում անցեալ դարի 90-ական թուականների սկզբներում կար ընդամէնը 16390648 բնակիչ, որից 1155011-ը հայ: Եթէ ի նկատի ունենանք, որ Եւրոպական Տաճկաստանում այդ ժամանակ հաշւում էր (1 ինչ) մօտ 186000 հայ, կստանանք Տաճկահայերի ընդհանուր թիւը 1341011: Սոյն թիւը բնական պայմանների մէջ այժմ զգալի կերպով շատացած պէտք է լինէր: Սակայն շատացել է, նոյնն է մնացել, թէ գուցէ նոյն իսկ քչացել է, դժուար է ճիշդ պատասխան տալ, ի նկատի ունենալով բազմաթիւ կոտորածները և գաղթականութիւնները, Ընդունենք, որ նոյնն է մնացել և անցնենք միւս երկրներին:

Ռուսաստանում, իշնպէս տեսանք, այժմ կայ 1438000 հայ: Ամբողջ Պարսկաստանում ըստ վերջին հաշիւների կայ 75000 հայ: Աշխաբի մնացեալ բոլոր մասերում միասին մօտ 50000 հայ: Ուրեմն այժմ, 1907-ի սկզբին, ընդհանուր հայերի թիւը հաւանականաբար 2904011 է, կամ կլոր թուով 2900000:

Անգղիացի յայտնի ճանապարհորդ Լինչը 1898-ին, այն է՝ Տաճկաստանի յայտնի կոտորածներից յետոյ, հայերի թիւը ղնուում է 2427394 ըստ այսմ.— Հայկական սարահարթ (ռուսական և թրքական նահանգներ) —

	906984
Կովկաս և Անգրկովկաս	450000
Աստրախան և Բեսարաբիա	75600
Ասիական Տաճկաստանի միւս մասը	751500
Եւրոպական Տաճկաստան	186000
Ատրպատական	28000
Նոր Զուղա և շրջակայք	14110
Բուլղարիա և Արևել. Ռումէլի	5010
Ռումանիա	8070
Աւստրիա	1230

Ընդամէնը 2,427,394

Համեմատութեան համար այստեղ դնենք նաև Կ. Պոլսի ազգային հիւանդանոցի հրատարակած 1902-ի օրացոյցի տուած թուերը, այլև Ռազմիկ թերթում (1906 թ.) Տիգրան-Տէրվիչի հաշիւը:

Ըստ յիշեալ օրացոյցի հայերի թիւն է. Ըստ Տիգրան-Տէրվիչի հայերի թիւն է.

Տաճկաստան	2300000	Ռուսաստան	1422136
Ռուսաստան	1500000	Տաճկաստան	1169644
Պարսկաստան	100000	Պարսկաստան	75000
Ռումանիա	{ 50000	Մնացած տեղերում	57220
Բուլղարիա			
		Ընդամէնը	2,724,000

Եզրպտոս	5000
Ամերիկա	20000
Հնդկաստան	5000
Հայ հոռմէական	50000

Ընդամէնը 4,040,000

Համեմատութեան համար դնելով սոյն երեք հաշիւը, կրկնում ենք, որ մեր կարծիքով ներկայումս հայերի ընդհանուր թիւը 2,900,000-ից մինչև 3,00,000 կարելի է հաշուել: Բայց կարող է պատահել, որ հայերը երեք միլիոնից էլ աւելի են: Մայնակու հաշուով դեռ 1899-ին Վանի վիլայէթի ամբողջ բնակիչները 53146 տուն էին, իսկ միայն հայերը 13785 տուն: Նոյն ժամանակում Բիթլիսի վիլայէթի ամբողջ բնակիչները 62020 տուն էին, իսկ միայն հայերը 23326 տուն: Մայնակին բաւական հաստատուն փաստերով ապացուցանում է, որ այդ վիլայէթներում հայ ընտանիքները բաղկացած են լինում առ սակաւն 8 անդամից, հետևաբար 1899-ին Վանի վիլայէթում կար 109880 հայ, իսկ Բիթլիսի վիլայէթում 186608 հայ: Այն ինչ, ինչպէս տեսանք, Կինէի հաշուով 1892—95 թուերին Վանի վիլայէթում կար միայն 79998 հայ, իսկ Բիթլիսի վիլայէթում միայն 130790 հայ: Եւ եթէ Մայնակուն հաւատանք իբրև արժանահաւատ աղբիւրի, այն ժամանակ պէտք է ընդունենք, որ միայն Ասիական Տաճկաստանում անհամեմատ աւելի շատ հայ կայ, քան Կինէի ցոյց տուածը, ուստի և անհնար չէ, որ հայերի ընդհանուր թիւը ամբողջ աշխարհում նոյն իսկ 3,000,000-ից էլ աւելի լինի:



Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Եր.	Տող	Սխալ	Ուղիղ
1	3	տրամագրութիւն	տրամագրութիւն
12	5	Տաթևի	ձաթե
14	27	հաղիձորի	Հալիձորի
17	20	Սանժիտնոսի	Ատեժիտնոսի
19	4	վարդգահող	վարդգահող
20	9	175000	173000
20	11	63	64
22	38	Ուղեան	Սալիան
27	24	6514	61514
29	31	Խոսէտ	Խուէտ
42	27	36	360
48	27	Ժամհարկ	Ժամհարկ
50	6	Նախընթացի	Նուխընթացների
55	25	1.050,4	1.050,4
63	1	բաժանունը	բաժանունը
66	15	442042	432042
»	»	521610	509810
71	15	646	638
»	»	464	456
72	4	1171909	1161909
»	»	53815	43815
72	15	449926	439926
100	1	խիթ	խիտ
107	29	433042	432042
108	6	Կաղզման	Կաղզուան